OKTAY ÖZEL

TÜRKİYE 1643

GOŞA'NIN GÖZLERİ

iletişim

OKTAY ÖZEL Bilkent Üniversitesi'nde tarihçi. *Dün Sancısı* (Kitap Yayınevi, 2009; Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012) adlı bir kitabı var.

İletişim Yayınları 1880 • Tarih Dizisi 80
ISBN-13: 978-975-05-1198-1
© 2013 İletişim Yayıncılık A. Ş.
1. BASKI 2013, İstanbul

EDİTÖR Levent Cantek
KAPAK Suat Aysu
KAPAKTAKİ ÇİZİM "Ouroboros", kendi kuyruğunu ısıran / öldüren ejderha sembolü
İLLÜSTRASYONLAR Ethem Onur Bilgiç - Onur Kutluoğlu
UYGULAMA Hüsnü Abbas
DÜZELTİ Ekin Deniz Kuzu
BASKI ve CİLT Sena Ofset · SERTİFİKA NO. 12064
Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok 6. Kat No. 4NB 7-9-11
Topkapı 34010 İstanbul Tel: 212.613 03 21

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721
Binbirdirek Meydanı Sokak İletişim Han No. 7 Cağaloğlu 34122 İstanbul
Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58
e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

OKTAY ÖZEL

Türkiye 1643

Goşa'nın Gözleri

iletişim

bU ACÂyİP KİTAp

Amasya Türkmân eşrâfından Ahmet Yüksel
ve mahdumu Ayberk Beyefendiler
eğlenerek okusunlar diye bu minval üzre yazıldı.

Haliyle kendilerine ve cümle Kebîkeç taifesine
ithaf olunmuştur.

YİRMİ DÖRT FASIL ÜZERE BEYAN EDİLENDİR

Mukaddime: *İki cihân âresinde*
Defterlerin söylediğidir: *Amasya 1643*
Tarihçinin gördüğüdür: *Devlet, Celâli, ve o çocuklar...*
Netice: *Goşa'nın gözleri*
Neticetü'n-Netice: *"Döneriz hep döneriz..."*

Mukaddime

İki cihân âresinde

1

Yıl 1988. Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü'nde sürdürdüğüm doktora programımın kritik bir aşamasmdayım. Bir yandan da araştırma görevlisiyim aynı bölümde. Sıkıntılı bir dönem benim için. Son iki yıl boyunca Milli Eğitim Bakanlığı'nın (MEB) açtığı yurtdışı doktora sınavını her ikisinde de kazanamamışım. Ciddi bir adaletsizlik hissi yapışmış üzerime. Değer verdiğim ilkelere inancım yitmek üzere, bırakıp her şeyi, çekip gitmek istiyorum. İngilizcemi geliştirmek niyetiyle, olmayan kendi imkânlarımla bir süre İngiltere'ye gitme hazırlıkları yapıyorum. Ailemden biraz maddi katkı sağlamışsam da, esas olarak MEB'in benim ikinci kez kaybettiğim son sınavını kazanarak bu ülkeye gitmiş olan bir arkadaşım, Mustafa da orada bana biraz destek çıkacak. Bir yandan restoranlarda çalışacak bir yandan da dil kursuna devam edeceğim yani. Gidebildiği kadar artık.

Tam bu sırada beklenmedik bir gelişme oldu. Dünya Bankası Türkiye'ye bir miktar proje kredisi vermiş; üniversitelerdeki gençlerin yurtdışında doktora yapmaları için harcanacak. Dolayısıyla Yüksek Öğretim Kurulu'nun (YÖK) tasarrufunda. Duyduk ki benim konumumda olanlar bu imkânı kullanabilecekler. Hemen başvuruyorum. Çoktandır hazır olan istifa mektubumu bu iş sonuçlanıncaya kadar çekmeceye koyuyorum. Süreç başlıyor; görevlendirme kararı fakülte yönetim kurulundan, üniversite senatosundan geçiyor ve son onay için YÖK'e gönderiliyor. İyice havasına giriyorum, bu işi layıkıyla yapabileceğim sonunda diye seviniyorum.

Ancak İhsan Doğramacı'nın, yoksa 12 Eylül'ün mü demeliyim, YÖK'ü bildiğimiz gibi. Bir an için unutuvermişiz işte. Kısa sürede tekrar hatırlıyoruz bütün bir bölüm olarak. Üniversitenin görevlendirme kararı YÖK'teki üç kişilik kurul (biri tabii ki asker kökenli emekli bir vâli; dönemin ruhuna pek uygun olarak) tarafından reddediliyor. Gerekçeyi tam olarak bilmiyoruz, ama söylentilere göre 16. yüzyıl Osmanlı tarihi çalışmak için yurt dışına öğrenci gönderilmesini uygun görmemişler ya da buna benzer bir şey. Araya beni seven hocalarımız giriyor, yan tepedeki YÖK merkezini ziyaret bile ediyorlar bir seferinde, ilgili şahıslarla konuşmak için. Ama nafile. Ben tekrar istifa mektubumu çekmeceden çıkarıp, belki de mesleğe bir daha dönmemek üzere tekrar gözü kararıyor, kendi imkânlarımla İngiltere'ye gidiş hazırlıklarına başlıyorum. YÖK'ten de bu arada resmi "red" yazısını bekliyor üniversitemiz. Herkes üzgün. Derken, fakülte sekreterliğinden bir telefon: "Oktay acele gel! YÖK görevlendirme yazını onaylamış. Tekrar fikir değiştirmelerine fırsat vermeden, hemen işlemleri bitirelim!" İnanamıyorum, ama bir yandan da hemen üzerine atlıyorum. İşlemler bitiyor sonunda ve doktorama İngiltere'de devam etmek üzere

yola çıkıyorum. İstifa mektubum tekrar çekmeceye giriyor; artık buruk bir hatıra olarak kalacak diye düşünüyorum.

Sonradan öğrendiğimize göre, YÖK'ün ilgili kurulunun fikir değiştirmesi hocalarım vasıtasıyla benim için araya giren koridordaş kardeş bölümün saygın bir hocasının, kurucu başkanının "İhsan Bey"in yakın ahbabı olmasıydı. Kendisine durum anlatıldığında çok canı sıkılmış, hâlime acımış, hocalarımın ricalarını da kırmamış, "durun bakalım, ben İhsan Bey'i bir arayayım!" demişti. O dramatik ve dönüm noktası olduğunu sonradan anladığımız çay faslında, bölümümüzün seminer odasında. (Bu büyük salonun bir köşesi benim makamım olurdu; diğer iki köşe ise başka iki arkadaşım tarafından tutulmuştu. Her birimiz birer masa atmış, kâh çalışır kâh âlemi seyrederdik. Ki o âlem bütün Türkiye idi aslında. Bu odanın o tarihlerde ve sonrasında gördükleri ve yaşadıkları bir bakıma o dönemin Türkiyesi'nin iç siyasetinin devletçe nasıl ve kimler üzerinden şekillendirildiğinin de yakın şahididir, ki belki yeri gelir, bu kitapta ondan da bahsederiz). Velhasıl, bu müdahale işe yaramış. Emir yukarıdan olunca da hakkımdaki ilk "red" kararı, "uygundur"a dönüşüvermiş yan tepeden bizim tepeye gelinceye kadar! Hepsi buymuş.

2

İngiltere'de ilk yılım. Brighton'da dil kursundayım. Güzel bir sahil şehri. Hayatımın en uzun tatilini yapıyorum bir yandan da. Öğreniyoruz ki, o yaz, yani 1989 yazı, bu memleketin son yıllardaki en uzun ve sıcak yazı imiş. Dil kursundan çıkıp doğru kumsala, denize... Öyle dediğime bak-

mayın, denizin dibindeyiz ama pek yüzdüğümüz söylenemez. Çünkü su çok soğuk, deniz dalgalı ve kirli. Genellikle kumsalda yatıp güneşlenmekten ibaret sahil keyfimiz. Hava uygun değilse, melankolik yürüyüşler yapıyorum aynı kıyıda, ilginç taşlar, istiridye kabukları topluyorum. Biraz kafamı dinlemeye çalışıyorum. Bir yandan da hoş bir yaz aşkı. Keyfim yerinde yani.

O zamanki hissiyatıma göre olağanüstü çeşitliliği, herkese her meşrebe sunduğu çeşitli imkânlarıyla "âlemin başşehri" diye algıladığım Londra (henüz New York'u görmüş değilim o tarihte, ama çok sonraları gördüğümde de fikrim değişmeyecekti) ise kısa bir tren seyahati uzaklıkta. Bir süre sonra Antropoloji bölümünden arkadaşım Tayfun'un da aynı yolla School of Oriental Studies'e (SOAS) gelmesiyle, Londra ziyaretlerim neredeyse düzenlilik kazanıyor. Hatta onun Euston Station'ın tam karşısındaki küçücük "studio" dairesinde, antreye portatif bir somya alıyoruz benim için, Camden Town pazarından. Ziyaretlerimde artık o köşede yatıyorum. Güzel günler. Ama arada Türkiye'yi konuşup hararetle tartışmaya başladığımız anlarda havanın kızıştığı oluyor, bir ara küsüyoruz birbirimize (daha önce Türkiye'de de böyle bir olayımız olmuştu sanırım), saçma sapan sebepler, tartışmalar yüzünden. Her seferinde Mesude'nin gayretleriyle barışıyoruz. Onlar da bir ara atlayıp Brighton'a geliyorlar. Mesude Meltemcan'a hamile. Bir hafta kalıp mutlu-mesut geri dönüyorlar.

Brighton dönemim benzer şekilde İngiltere'de bulunan diğer arkadaşlarımın da katılmasıyla, kâh Londra'da kâh Brighton'da çabucak geçiyor. Brighton'da bir başka Hacettepeli yoldaşım, diğer Mustafa ile sık sık görüşüyoruz. O da çok sevdiği bir başka arkadaşıyla küsüşüyor bir süre sonra

(her nedense bu moda çok yaygındı o sıralarda). Birbirimizi teselli ederek geçinip gidiyoruz. Bir süre sonra Hacettepe'den diğer arkadaşlarım siyaset bilimci-tarihçi Gökhan'ın, ardından bölümümüzün çay odasından köşedaşım Ramazan'ın (ki yeni eşi, bölümden diğer köşedaşımız Fatma daha önce MEB'ci olarak Birmingham'a gelmişti) ve sosyologlar Abdülkerim ile Emin Yaşar'ın da aynı yolla Britanya memâlikine vürûdları haberini alıyoruz. Kısa sürede epeyce Hacettepeli, onun birkaç misli diğer üniversitelerden master, doktora öğrencisi memleketi adeta istila etmişiz aslında. Sonradan anlaşıldığına göre bizimkisi Türkiye Cumhuriyeti tarihinin bu ülkeye en kalabalık bilimsel çıkarması imiş. İleriki yıllarda çoğumuz bir şekilde tanışacağız. Ama buna daha zaman var.

Brighton'a geri dönelim. Ben bir yandan güya İngilizcemi geliştirip, bir yandan da denizde, kumsalda eğlenir ve dinlenirken, orada da Türkiye'den başka gençlerle tanışıyoruz. Bir kısmıyla dil kursunda aynı sınıfa düşüyor, ahbap da oluyoruz hatta. İngilizcemizi bilemem ama Türkçemizi epeyce geliştirdiğimiz kesindi! (hani şu meşhur "anlıyorum, ama konuşamıyorum abi!" durumları; ama durumumuz hakikaten tam da bu geyiğe uygundu – "geyik" demişken, bu "muhabbeti" de bizim yokluğumuzda keşfetmiş Türkiye, dönünce duydum ilk kez 1990'larda. Doğrusunu elbette Kudret Emiroğlu bilir). Bu yeni arkadaşlardan birisi, Hayati ile bir ara İspanya-Endülüs turu bile planlıyoruz. Daha önce kendisiyle bir İskoçya seyahati tecrübemiz olmuş, kafalarımız uyuşmuştu. Hemen İspanyolca el kitapları ediniyoruz (İngilizceyi hallettik ya!), uçak biletlerini alıyor, Madrid'te kiralık arabayı bile ayarlıyoruz. Hayati yapıyor tabii bütün bunları; becerikli çocuk, iş dünyasının içinden geliyor (sonradan bir ara Türkiye'de Genç İşadamları Derneği'nin başkanlığını da

yaptığını gazetelerden duydum, eğer isim benzerliği değilse). Nihayet hareket vakti gelip çatıyor, ertesi sabah uçacağız. Ama heyhat, akşamdan bavulları hazırlarken fark ediyorum ki pasaportumun süresi bitmiş. Meğer altı aylık bir süresi varmış, nasıl diye sormayın, ben de anlamadım. Böylece Endülüs hayallerim yıkılıyor; benimle birlikte zavallı Hayati'ninki de. Asıl buna üzülüyorum. Bütün gece ağır suçluluk duygusu içinde oradan oraya koşuşturarak Brighton-and-Howe'un bildiğim bütün publarını, barlarını dolaşmama rağmen, yerime bir başkasını da bulamadım Hayati'ye eşlik edecek. Öte taraftan, olan zavallı devletimizin bize ödediği paraya da oluyor tabii bu arada. (Bu para meseleleri mühim; tam da bu sıralarda darülharbde MEB'cilerle YÖK'çüler arasında bu yüzden ortaya çıkan gerilim husûmete, oradan açık çatışmaya dönüşmüş, kardeşler birbirine düşmüş, kılıçlar çekilmiş, Londra sahrasında mübalâğa cenk dahi olunmuş idi, ki bu acâyib hadiseye aşağıda döneceğim).

3

Pasaportun süresinin uzatılması bir sekiz ay daha alıyor. Yaz için düşündüğüm Türkiye ve arşiv araştırması plânları çöküyor. Bu sürenin bir kısmını Londra'da kütüphanelerde çalışarak, kültür-sanat hayatının yakından bir izleyicisi olarak geçiriyorum sevgili arkadaşlarımla birlikte. Bu mesaiye bazen Manchester'dan Mustafa ile Gürkan ve Handan, Londra'dan grubumuza katılan Sıtkı da eşlik ediyorlar. Biz YÖK'çülere ödenen hallice para ile bir kısmı MEB'çi olan bu fakir arkadaşlarımıza da arada sırada sanat ziyafetleri düzenliyorum kendimce; Tottenham Court Road ve Shaftesbury Avenue'de tiyatrolar, Cardigan Center'da konserler, vs...

Bu arada korktuğumuz başımıza çoktan gelmiş durumda, yukarıda andığım savaşı biz YÖK'çüler kaybetmişiz. Paraları aleni bir şekilde har vurup harman savurduğumuzun bilgisi abartılı bir şekilde Ankara'ya ulaştırılmış olmalı. Başını benim üniversitemden eski bir arkadaşımızın çektiği bir kampanyayla MEB'çi kardeşlerimiz önce kendilerine ödenmekte olan miktarın bizimkiler derecesine yükseltilmesi için dilekçe vermişler. Bir gaflet ânıma gelmiş, ben de kendilerine destek vermişim üstelik. Bundan netice alamayınca, bu sefer çark edip "bizlere verilen miktar fazlasıyla yeterlidir, onlarınki indirilsin!" demişler. İlkini ciddiye almayan sağcı bakanlık yine çoğu sağcı olan bu arkadaşlarımızın ikinci önerisini her ne hikmetse ciddiye almış, bir komünistlik yapıp hepimizi fakirlikte eşitlemeyi uygun görmüş. Biz YÖK'çülerin maaşları gecikmeksizin onların aldığı nafaka düzeyine düşürülmüştü. Gördünüz mü bir kez daha Türk'ün Türk'e ettiğini sevgili okuyucu? İngiltere yıllarımızın da epeyce maceralı geçeceği böylece anlaşılmıştı. Dolayısıyla Manchester'a hayli fakirlemiş olarak ulaşabilecektim ancak. Yine de Türkiye'deki maaşlarımızdan yüz poundluk bir miktarın bizlerin aylıklarına ilavesiyle biraz teselli buluyoruz YÖK'çüler olarak (dikkatinizi çekerim, bizler hâlâ devlet memuruyuz; muhasımlarımız arasında ise benim kazanamadığım sınavı kazanarak gelmiş olmalarının cezası olarak tenzil-i rütbe ile alelâde öğrenci durumuna düşürülmüş araştırma görevlisi arkadaşlarımız da vardı). Sonuna kadar da MEB'cilerin aldığının bu kadar fazlasını almaya devam ederek, son gülen yine biz olmuştuk güya! Züğürt tesellisi işte.

Ardından, Ekim veya Kasım başında nihai durağım Manchester'a geçip, üniversitenin yurtlarından birine, Carfax Court'a yerleşiyorum. Hoş bir yer; karma, küçük ama sıcak ortamlı bir yurt. Sakinleri muhtelif, Çin'den, Ortadoğu'dan

Kanada'ya kadar uzanan onlarca memleketten doktora öğrencileri. Girişte sevimli ihtiyar bina sorumlusu Mrs. Leeman'ın odası, arkada küçük bir bahçe, ortak mutfak, banyo vs. Bir bisiklet alıyorum hemen, ulaşım sorununu böylece çözüyorum. Bundan sonraki Manchester hayatım bisiklet üzerinde geçecek. Kısa sürede kendime bir hayat sahası çiziyorum. Merkezi ise Corner House, sinema salonları, kitapçısı ve pub'ıyla.

Çizim ONUR KUTLUOĞLU

Corner House: İkinci adresim.

Yukarıda adını andığım arkadaşlarımın bir kısmı bir süredir Manchester'dalar: Canlı bir topluluk, cemaat ortamı bekliyor yani bizleri. Hem de nasıl bir ortam! Otuz iki kısım tekmili birden denebilecek bir çeşitlilik, tam bir küçük Türkiye resmi. Bütün hır gürü, çatışmaları ve gerilimleriyle... Yeni insanlar tanımak, bir kısmıyla hâlâ süren güzel dostluklar kurmak işin güzel tarafı elbette. Ancak, orada geçecek dört yıl boyunca bana "benim bu cehennemde ne işim var?" dedirtecek derecede zorlu ve tatsız anlar da hiç eksik olmadı. Sevgili arkadaşlarım Türkiye'yi bütün problemleri ve keskin ideolojik çatışmalarıyla sanki İngiltere'ye taşımışlardı. Bir kısmı bu karmaşa içinde toparlayamadılar, dağıldılar ve dağıttılar. Maalesef.

Ve tabii ki bu şehirdeki hayatımın asıl merkezi üniversite ve meşhur kütüphanesi, John Reyland's Library. Doktora danışmanlığımı üstlenen Colin Imber'ın dersini takip ediyorum tekrar akademik havaya girebilmek için. Bir yandan da üniversitedeki toplantıları, seminer ve konferansları izliyorum, antropolojiden siyaset bilimine, felsefeden karşılaştırmalı dinler tarihine kadar, büyük bir açlık duygusu içinde. Belli ki kendimi mutlu hissettiğim asıl dünya bu. Kütüphanenin açık raflarını büyük bir iştah ve merakla neredeyse tek tek tarıyorum. Üniversitenin ne demek olduğunu ilk kez burada derinlerden hissetmeye başlıyorum. Büyük mutluluk.

Çizim ONUR KUTLUOĞLU

Manchester Üniversitesi.

Arada pergeli genişletip, kimi arkadaşlarımın geniş çevreleri vasıtasıyla Manchester'in yerel siyasi hayatını da gözleme fırsatım oluyor. Bir keresinde kendimi bir sosyalist devrimci partinin bir çeşit "hücre" toplantısında buluyorum akşamın bir vaktinde örneğin. Esas oğlan, siyah deri ceketli tıknazca yoldaş, kendinden çokca emin ve hızlı adımlarla etkileyici bir giriş yapıyor loş ışıklı salona. On beş yirmi dakikalık ajite ve ateşli bir konuşmanın ardından, geldiği gibi gidiyor yanında partinin hürmetli bir iki hizmetkârının eşliğinde. Geride kalanlar da güya gündemdeki konu neyse onu tartışır gibi yapıyorlar. Bu arada arkadaşımla bana da bir iki söz ve-

riyorlar; enternasyonal yoldaşlarız ya... Anlamsız bir iki lâf, kem küm ettiğimizi hatırlıyorum hâlâ rayına oturmamış İngilizcelerimizle, o kadar. Bir yandan da bütün bu komik toplantıya bir anlam vermeye çalışıyorum kafamda. Çok mu naifler, yoksa bana mı öyle geliyor, emin olamıyorum.

Bir başka sefer de daha önce hiç duymadığım "Dünya Sosyalist Kongresi" gibi bir uluslararası toplantı yine bu şehirde düzenleniyor. Güney Amerika'dan, Afrika'dan Avrupa'nın cümle memleketlerinden konuşmacı entelektüeller, yazarlar, siyasetçiler geliyorlar. Türkiye'den de Murat Belge'nin ismi var programda, ama gelememiş. Jorge Amado'dan Tony Benn'e kadar ilginç isimleri ve farklı dünyaları, farklı gündemleriyle bir arada görmek hem çarpıcı, hem de epeyce acı oluyor benim için. Zavallı Amado hâlâ ülkesindeki köylülere toprak reformu ihtiyacından bahsederken, Avrupalı sosyalist düşünürler bir yandan post-modern dünyanın giderek yalnızlaşan tüketici bireyinin psikolojik sorunlarını, bir yandan da uzay çağının problemlerini tartışıyorlar. Tony Benn ise renkli kişiliği ve tarzıyla İşçi Partisi'nin artık ruhuna fatiha diyor. Bunların hepsinin aynı yerde, bitişik odalarda ve aynı anda konuşuluyor olmasının toplam etkisini tarif etmem imkânsız. Hepsinin üzerine Town Hall'ın bir odasında Terry Eagleton ve kendisine çok yakışan fötr şapkasıyla Tarık Ali, bir okuma performansı sergiliyorlar; ayaklarımız iyice yerden kesiliyor. Ne gerçek ne gerçekdışı, hepsi birbirine karışıyor adeta. "Post-modern" kozmosun ve onun karmaşık yeni hâleti rûhiyesinin neye tekabül ettiğini belli belirsiz ilk orada hissettiğimi söyleyebilirim sadece.

Türkiye'den gelmiş hayli politize bireyler olarak, ben ve arkadaşlarım bir yandan "dünya nereye gidiyor"u düşünüyoruz derin derin ve tartışıyoruz hararetle, kavgayla, gürültüy-

le. Çoğu zaman Türkiye üzerinden elbette. Aramızda her türlüsü var; siyaseten sağcı, solcu, ortayolcu, islamcı, devletçi, anarşist, devrimci, vs. Sosyal açıdan; kentli, burjuva, taşralı, köylü, memur çocuğu, bürokrat çocuğu, vs.. Turgut Özal'lı yıllar... Birden açılarak patlayan Türkiye'nin bütün renkleri orada sanki. Bir kısmımız için bütün bu çeşitlilik ve karmaşa, çalışma konularıyla da ilişkili olduğu için, adeta canlı bir laboratuvar; dolayısıyla bu arkadaşlarımız doğru yerdeler. Benim gibi 16.-17. yüzyıl Osmanlı dünyasını çalışan biri için ise bütün bunlar büyük bir yabancılaşma ve zihinsel parçalanma etkisi yaratıyor bir yandan. Bu güçlüğü çeşitli algılama mekanizmaları geliştirerek aşmaya çalışıyorum çoğunlukla. Manchester'daki dört yılım güncel ile tarihsel arasındaki gerilimin tam göbeğinde, tam anlamıyla bıçak sırtında geçti diyebilirim. Öte yandan, çok öğretici ve paha biçilmez bir tecrübeydi.

4

Bu kitabın esas oğlanı doktora tezimi böyle bir ortamda yazdım.

Sovyet Bloku ve sosyalist ülkeler tam da bu sırada gözlerimizin önünde çözüldü, Berlin Duvarı o sırada çöktü. Tarihin bir sayfası kapandı, yeni bir sayfa ben bu şehirde doktora tezimi yazarken açıldı. Bir yandan Ian Mc Ewan'ın *Black Dogs*'unu okurken, bir yandan yeniden biçimlenmekte olan tarihe yakından şahit olduk. Salman Rüşdi *Satanic Verses*'ını bu sırada yazdı, az kaldı canından oluyordu. Sivas'ta Madımak utancı o sırada yaşandı. Demirel-İnönü "Büyük Koalisyonu" hepimizin gözü önünde büyük beklentilerle kuruldu ve Demirel'in "Türkiye henüz demokrasiye hazır de-

ğil!" kulvarına girmesiyle acı bir hayal kırıklığı ile sona erdi, önceki on yılın bütün ümit ve beklentilerini de beraberinde götürerek. Madam Thatcher azıttı; gidince yerine John Major'ı bıraktı. Neil Kinnock sonunda pes etti. Lady Di çocuklarını büyütmeye başladı. Birinci Körfez Savaşı yine bu sürede, ben bu şehirde doktoramı yazarken yaşandı. Kuzey Irak'ın Kürtleri ile Bulgaristan'ın Türkleri trajik olaylar yüzünden Türkiye'ye kaçarken, Türkiye'nin yerinden edilen Kürtleri, ihtiyar amcalar, teyzeler aynı dönemde Avrupa'ya, çok büyük bir kısmı gözlerimizin önünde Londra'ya sığındılar. Kendisi de oraya sığınmış Gün Zileli yıllar sonra bu hazin insan manzaralarını, bu "sığınamamış" sığınmacıların hikâyesini olağanüstü etkileyici bir dille anlatacaktı *Sığınmacılar, 1990-2000 Londra* (2010) adlı kitabında.[1] Yine o sıralarda Londra'ya gelen gazeteci arkadaşım Zihni'den defalarca yapmasını istediğim şeyi yapmıştı yani. Londra'nın Türk mahalleleri bu dönemde Kürt mahallelerine dönüştü, bizler Zozan Khebab'da oturup ateşli tartışmalar yaşarken. Dev-Sol'un hücre evleri bu sıralarda basıldı tek tek, bir yandan da Dursun'un en yakınlarım bir bir ortadan kaldır(t)dığı söylentileri dolaştı.

Gürkan *Asafora*'sını ve şiirlerini burada yazdı, annesi amansız hastalıkla burada gözlerimizin önünde bu şehirde boğuştu, bir yandan hepimizin annesi oldu. Mustafa burada yken Cemile'yle evlendi, diğer Mustafa can yoldaşını Türki-

1 "Bu büyükçe parklarda, işsiz siyahlara olduğu gibi, bizim Türkiyeli sığınmacılara da rastlardınız. Sokaklarda ya da parklarda, kafasında köylü kasketi, üstüne bol gelen ceketi ve pantolonu, uzun sarkık bıyıklı, yaşlı alevi köylülerine rastlamak insana hüzün verirdi. Kim bilir hangi rüzgâr savurmuştu onu köyünden alıp bu yabancısı olduğu diyarlara. Elleri arkasında, parmaklarına tespihini dolamış, başı havalarda, öylece, tek başına dolaşırdı. Belki de konuşacak birilerini arardı... Sığınamamış sığınmacının heykeli gibi bir taşın ya da bankın üzerine oturmuş olurdu. Çaresiz, umarsız, yalnız, ne geldiği yere ne kendi içine ne de dilsiz kaldığı bu ülkeye sığabilen acılı sığınmacının..." (s. 155).

ye'den şehrimize taşıdı. Alpay, Özlem ile Galip de Nurdan'la aynı şehre geldiler. Hasan, Evgenia ile ben, Claire'le bu şehirde tanıştık. Meltemcan Londra'da, Umut Manchester'da doğdu, Sıtkı büyük aşkını Londra'da yaşadı, Abdülkerim Margaret'le Durham'da evlendi. Koca adamlar dört yıl boyunca burada çocuklar gibi top oynadık neredeyse her hafta, kavga gürültüyle bir yandan da. Galip'in beli kaydı, ben Mustafa'nın ayağını kırıyordum az kaldı. O sırada Manchester'a gelen Gündüz bilgece, Bülent efendice oynuyordu, Murat teknik, Gürkan hırçın, arada bir takılan Erdal ise tam komik. Gökhan'la "Hamdi Abi" çoğu zaman Londra'da, Tufan bir ara Şam'da, Kırali, Erdinç, Emin Yaşar hep Manchester'da. Kenan'la Erol paraya sıkıştıklarında Kobudeh Khebab'da tandır başında. Ben "paralı askerliğe reddiye"mi kaleme alıp Türkiye'deki gazetelere yollarken, bu protesto ajitasyonuma bir tek Almanya'dan Mehmet'ten ses geldi. Döndüğümüzde sadece ikimiz "standart" askerlik yaptık, diğer bütün arkadaşlarımız parasını verip bir ayda bitirirken bu işi de.

"Hamdi Abi"nin Londra'da kendi ekibini kurmuş yüksek siyaset yapmakta olduğu, geleceğin Türkiye'si için habire gölge kabine kurup bakanlık dağıttığı haberleri yine bu sırada Manchester'da yayılmaya başladı. M. Emin adlı enteresan kişi bu sıralarda Londra'da tanındı, elinde İngiliz şemsiyesi, kafasında İngiliz kasketi ve şiirsel İngilâzcası ile. Hakkını yemeyelim, hocası tanınmış Orta Doğu profesörüyle ahbaplığı ile övünürken, IRA hücrelerine dair bilgiler verirken, hemşehrisi Mesut Yılmaz'la ilgili renkli espriler yaparken epeyce sevimliydi. Sonraları, İngiltere'ye bir girişinde havaalanında kendisini durdurup arama yapmaya kalkan hanım polis görevlisine yaptığı hınzırca hareketle birkaç geceyi nezârette

geçirse de, bu eylemiyle hem kendinin öğünerek eğlendiğini hem etrafındakileri eğlendirdiğine tanık olmuştum. Manchester'da öğrenci derneği Turkish Society bu sırada "kitleselleşti", sağ-sol koalisyonu yaşandı yönetiminde. Seçimler çok adaletli geçerdi: Başkan sağcı, başkan yardımcısı, bendeniz, solcu. Seminerler ve film gösterileri benim sorumluluğumdaydı. Böylece darülharbde de öğüneceğimiz bir iş yapmış, bir süre için siyasi barışa katkıda bulunmuştuk! "Darülharp"den söz açılmışken, kimi dindar arkadaşlarımızın dükkanların vitrinlerinden kendileri veya çocukları için bisküvi alırken içinde domuz yağı var mı acaba diye küçücük yazıları dakikalarca okumaya çalışmalarına, kimilerinin de bir İslam toprağı olmayan Britanya'da Cuma namazı kılmanın doğru olup olmadığını tartışmalarına şahit oldum. Ki bu son konudaki tartışmaları Türkiye'de de yapan belli islamcı grupların olduğunu daha Türkiye'de iken duymuşluğum, görmüşlüğüm vardı.

Çizim ONUR KUTLUOĞLU

"Students' Union" binası (Turkish Society etkinliklerinin çoğu burada yapıldı.)

Türkiye'deki tarikatçı kadrolaşmanın bazı öğrenciler üzerinden Britanya adalarına sıçradığı şayiası yine bu dönemde ortaya çıktı. Sonradan duyduğuma göre, bu meş'um kadrolaşmayı birilerimiz devletimizin ilgili birimlerine ihbar etmiş, büyük bir tartışma yaşanmış Manchester'da. Yine bir rivayete göre bir kapalı oturumda, birileri çıkıp "bu kadar ayrıntıyı bilse bilse Oktay bilir!" diye münasebetsiz bir lâf atmış ortaya. Beni yakından tanıyanlar gıyabımda bu arkadaşlarını kahramanca savunmuşlar (üstelik ben daha Brighton'da kendimce İngilizce öğrenmeye çalıştığım sıralarda, yani henüz Manchester'a adımımı atmamışken olmuş bitmiş bütün bunlar). Belli ki birilerimiz duruma benden daha vâkıfmış! Ve devletini de çok seviyormuş. Ben ise bunları ancak Manchester'daki bilmem kaçıncı yılımda kimisi bir zamanlar böyle bir zanna kapıldıkları için benden özür dilediklerinde, bir arkadaşım da beni o karanlık günlerde nasıl savunduğunu çok sonra başıma kakarcasına anlattığında duyacağım.

Bu esnada Mehmet Cambridge'de, Hakan Oxford'da, Halil ise ayrı bir kategori olarak Birmingham'da doktoralarını yapıyorlar. Birmingham'da ayrıca bir başka tarihçiler ekibi var ki, galiba sayıca Manchester'la yarışacak miktardalar. Aralarında Ramazan ile Fatma da var. Ama ismi daha fazlaca duyulanı ise Kemal. Baba Bush'un Irak'a harekatını müteakip herkesin Kürtleri konuştuğu o sıralarda, Kemal'in öncülüğünde o şehirde "Irak'ın zulüm gören Türkmenlerini de hatırla!" kâbilinden bir miting düzenlenmiş. Manchester'dan bir minibüs dolusu ekip insaniyet namına mitinge gitmiş, ama programda anılan Türkmenlerden kimseyi göremeden geri dönmüştük. Yani tam bir Türk'ün Türk'e propagandası başarılmıştı, "Ne Amerika Ne Rusya, Büyük Türkistan!" sloganları eşliğinde. Anlayacağınız, bir devrin ülkücülerinin dolduruşuna gelmiştik.

Bunlarla boğuşurken bir yıldız kaydı. Ben tezimin savunmasını beklerken, Ağustos 1993'te E. P. Thompson öldü. Onun kaybına tarihçiler kadar halkı da üzüldü.

E.P. Thompson: Bir entelektüel ve politik duruş örneğiydi bütün yaşamı.
(Bu afiş aynı yılın Kasım ayında hâlâ Londra sokaklarında bir duvarda asılıydı.)

İşte böyle ey okuyucu. Bunların hepsi oralarda oldu. Ve daha nice garip olay, o ülkede doktora tezimi, tezlerimizi yazarken yaşandı. Kısacası bir göktaşı düşmediği kaldı tepemize. Ama sonunda doktoralarımızla dönmeyi başardık bir şekilde; çoğumuz yani.

5

Söz madem ki dönüp dolaşıp yine doktoraya geldi, o halde ona da girizgâh yapmanın sırasıdır.

Brighton'daki İspanya gezisiyle ilgili hayal kırıklığımın ardından pasaport işini de halledince, 1990 yılının Ocak ayında nihayet Türkiye'ye dönebildim. Biraz malzeme toplamak için kendimi İstanbul'a, Osmanlı Arşivi'ne attım. Kısa sürede ne toplayabildiysem topladım ve yanımda epeyce bir fotokopiyle Manchester'a döndüm.

Aslında daha Türkiye'de, Hacettepe Üniversitesi'ndeyken doktora tezime yönelik ön hazırlıkları ilerletmiş, Amasya bölgesi üzerinden bir monografik çalışma yapmaya karar vermiştim. Danışman hocam Bahaeddin Bey, bir ara Mardin bölgesini dayattıysa da, bana cazip gelmeyen bu konuyu nasılsa sonunda benim arzuladığım Amasya bölgesine çevirmeyi başarmıştım. (Kaderin garip cilvesine bakın ki, Türkiye'ye döndüğümde, yıllar sonra kendimi Mardin tarihi yazan bir ekibin içinde bulacaktım). Dönem tahrir defterlerinin Türkiye'deki akademik Osmanlı tarihçiliğine egemen olduğu yıllardı. Bu kaynaklar üzerinden yapılan araştırmalarda bir patlama yaşanmıştı adeta. Bahaeddin Bey de son çalışmasında Ordu bölgesinin defterleri üzerinden benzer bir inceleme yapmıştı. Lisans öğrenciliğimiz esnasında "Osmanlı Sosyal ve Ekonomik Tarihi" dersinde bize sürekli bu defterlerin öneminden, sosyal tarih perspektifinden söz ederdi. Kendisi de doktorasını Fransa'da ve *Annales* okulunun izinde yapmıştı.

Sosyal tarih kısmı bana da cazip geliyordu, çünkü o yıllarda akademi dışında hâlâ canlı olan Marksist üretim tarzı tartışmaları öğrencilik yıllarımda beni de giderek daha fazla içine çekmişti. *Annales* okulunun Türkçe'de mevcut ilk ürünlerini de o yıllarda okumuş ve çok sevmiştim. M. Ali Kılıçbay sanki bizler için habire Türkçeye çeviriyordu bütün klâsikleşmiş örneklerini bu Fransız ekolünün. Siyaseten kendini solda gören ve tanımlayan biri olarak da bu ilgiler içinde

akacağım doğal mecra sayılırdı bir bakıma. Kendisiyle kısa süre sonra tanışma fırsatı da bulacağım Halil Berktay'ın kitap ve yazıları ise bu yönde beni daha da kışkırtıyordu. Öte yandan Suraiya Faroqhi yeni yeni yayınlamaya başlamıştı 16. yüzyıl Osmanlı kırsal tarihi üzerine yazılarını; ve o da bu konuda tahrir defterlerini kullanıyordu yoğun olarak. Bu türden yazıları okudukça, eğer aynı kulvarda bir şeyler yapacaksam benim için de bu kaynaklar üzerinde çalışmanın kaçınılmaz olacağını sonunda kabul etmeye başladım.

Ancak 1983'te yüksek lisans programına başladığımda, bu alanlar yerine öğrenciliğimin son yıllarında ilgi peyda ettiğim Osmanlı modernleşmesiyle –o zamanlar bölümümüzde "yenileşme" tarihi olarak bilinir ve söylenirdi– daha fazla ilgiliydim. 19. yüzyılın kimi merkezi şahsiyetleri üzerinde bir monografik çalışma yapmayı tasarlıyordum. Aklımda Midhat Paşa ile Âli ve Fuad Paşa'lar vardı. O dönemlerde en yakından bildiğim ve son yıllarda epeyce üzerinde çalıştığım kaynaklar da, gazeteler, mecmualar, hatıralar, biyografik eserler, hepsi bu dönemin malzemesiydi. Osmanlı'nın değişen dünyası, zihniyet dönüşümü, gündelik hayat pratiklerindeki çeşitlenme ve nihayet düşünce tarihi gibi konular kafamda uçuşuyordu. Düşündüğüm bir başka seçenek ise nedense aynı dönemde canlanan "rüya" literatürüydü. Namık Kemal'den Sadullah Paşa'ya ve daha birçoklarına kadar dönemin ileri gelen entelektüelleri her ne hikmetse söyleyeceklerinin bir kısmını gördükleri rüyalar üzerinden söylemeye başlamışlardı. Yıllar sonra "Teşkilât"çı Ruşeni Bey'in de aynı geleneği 20. yüzyıla taşıdığını öğrenecektim. "Pek Uyanık bir Uyku" hâli bir başka deyişle...

Ancak nasıl olduysa oldu, bu niyetle başladığım akademik hayatımın daha ilk aşamasında, biraz Berktay-Faroqhi biraz

da Bahaeddin Bey'in etkisiyle, aslında sonuncusunun epeyce bir tahrikiyle, kendimi yine 16. yüzyılı çalışırken bulmuştum. Özel ilgim ise daha renkli ve gündelik hayata dair içinde gerçek insan hikâyeleri olan Şer'iye Sicillerini de içerecek bir sosyal tarih projesi yönündeydi. Marksist tarihçiliğin yapılara ilgisiyle *Annales* okulunun daha ziyade Le Roy Ladurie ve Duby tarzı insan ilişkilerini birleştiren bir sosyal tarih monografisi kuruyordum kafamda. Bu amaçla, daha ilk derslerde ödev konusunu tahrir defterlerinden değil, sicillerden küçük bir araştırma yönünde seçmiştim.

Hâlâ hatırlarım, dönem arkadaşlarım Ömer, Saim ve Muhittin'le birlikte nasıl Etnografya Müzesi'nin alt katındaki mahzende Ankara sicillerini çalışmak üzere bir sonbahar soğuğunda, ayazında biraz da tedirgin olarak bu arşivin yolunu tuttuğumuzu. Oradaki arşivin müdürü, kendisi de doktora tezini hazırlamakta olan Rıfat Bey'in sıcak ilgi ve yardımlarıyla bu tedirginliği kısa sürede atlatmıştık neyse ki. Bir yandan birkaç sicilden tereke kayıtları seçip, 18. yüzyıl Ankara'sında ailenin sosyo-ekonomik yapısına dair birer çalışma hazırlarken, bir yandan da Rıfat Bey gibi biz de mahzenin soğuğunda sırtımızda kışlık paltolarımız ve ayaklarımıza sarmaladığımız kaşkollarımızla (ki Rıfat bey kafasına da bir kaşkol sarmaktaydı yıllardır çürümekte olduğu bu garip yerde), bu vartayı hastalanmadan atlatmaya çalışıyorduk. Öğle yemeği için aramızda para toplar, birimiz bir koşu Denizciler Caddesi'nin alt ucunda, sonradan eski Yahudi mahallesi olduğunu öğrendiğim mahallenin meydana bakan köşesindeki büfeden ekmek, helva, zeytin, haşlanmış yumurta ile içecek bir şeyler alır getirir, orada yine o çalışma salonunda masaya bir gazete yayar, nevâleyi üzerine koyar, inşaat işçileri gibi afiyetle sohbet ederek ve çaylar eşliğinde karnımızı doyururduk. Şimdi daha iyi anlıyorum ki, meslektaş da-

yanışması, dostluğu ve duygusunu da galiba bu sıralarda tanımaya başlamıştık.

Sonunda ben yine tahrirler ile sicilleri birleştiren, mevcut diğer bütün kaynakları da devreye sokan bir proje ile devam ettim sayılır. Ancak başlangıç olarak 16. yüzyılın genel kırsal manzarasını anlamak amacıyla geniş bir okuma ve araştırmaya giriştim. O derece ki, bir süre sonra gündelik hayatımda da, her birini defalarca okuduğum, didik didik ettiğim Osmanlı kanunnamelerinin dilini konuşmaya başladığımı fark ettim. Bir yandan da sınırlı ölçüde tahrir defteri (o zamanlar Meclis'in karşısında olan Tapu Kadastro'nun Kuyûd-ı Kadime arşivinde, ki sonradan kim olduklarını öğrendiğim ve iyi ahbap olacağım Machiel ve Victor'ı da ilk kez o küçücük odadaki büyük masanın etrafında çalışırken gördüğümü hatırlıyorum) ve bir iki de sicil taradım. Suraiya Hanım'la da bu süreçte tanışma, kafamdaki kimi soruları tartışma fırsatı buldum ODTÜ Tarih Bölümü'nde. Köylüler ve köyler ekseninde Anadolu'da kırsal hayatın organizasyonuna dair yüksek lisans tezim böylece ortaya çıktı (1986). Niyetim bu temel üzerinde doktora tezimde istediğim türden bir monografi yazmaktı.

6

Gerek Ankara'dayken gerekse İngiltere'den Türkiye'ye ilk dönüşümde İstanbul ve Ankara'da topladığım malzeme esasen tahrir defterlerinden ibaretti. Bu iyi ve kaçınılmaz bir başlangıç olacaktı kafamdaki monografiye. Ardından sicillere sıra gelecekti. Malzeme üzerinde çalışmaya başladığımda beni ilk şaşırtan Amasya sancağının 1420'lerden itibaren beş tahririnin yapılmış olduğunu bilmemize rağmen bunlardan sadece 1576 tarihli en sonuncusunun "mufassal" defter

olmasıydı. Yani vergilendirilebilir ekonomik üretim ve nüfus verilerini içeren sadece bir adet ayrıntılı defter mevcuttu arşivlerde. (Daha ilk günlerden itibaren nedense bu kayıp defterlerin bir gün Hüseyin Hüsameddin'in özel terekesinden çıkabileceğine yönelik bir düşünce oluştu kafamda. Hâlâ ümidimi kaybetmedim). Diğerleri çeşit çeşit "icmâl" yani özet dediğimiz türden tımar defterleriydi; en erken tarihlisi ise 1480 civarından.

Manchester'da dört beş ay bu malzemeyi tanımaya, kabaca içerdikleri verileri tasnif etmeye, taslak tablolar çıkarmaya çalıştım. Böylece çalışmanın bundan sonrasında tutacağım yolu daha iyi görebilecektim. Bir yandan da Hüseyin Hüsameddin'in meşhur *Amasya Tarihi* ciltlerini okuyorum, Petra Kappert'in de aralarında bulunduğu diğer mevcut literatüre ilave olarak. Osmanlı dünyası ve sistemi içinde bu bölgenin yerini, varsa özelliğini kavramaya, kafamda canlandırmaya çalışıyorum. Aşağıdaki bölümlerde hepsini öğreneceğiniz Beylikler devrinin siyasi ve ekonomik mirası, Osmanlı egemenliğinin uzlaşmacı tavrı, yerli aristokrasiyle uzlaşmanın bir tezahürü olarak "mâlîkâne-divânî" sistemi, bölgede Osmanlı idaresini pekiştiren ve uzun süre yöneten Yörgüç Paşa ve ailesi, Amasya'nın önemli bir kültür merkezi, şehzâde sancağı olarak Osmanlı'nın doğudaki en önemli serhat şehirlerinden oluşu, Babâî ve Kızılbaş hareketlerindeki merkezî konumu, Paul Wittek'in "gaza" tezi çerçevesinde bölgeye gizemli bir "Türklük" bilinci atfedilmesi, şehzâde kavgaları ve nihayet Celâli İsyanları. Bütün bunlar Amasya bölgesini ilginç ve önemli kılmaya yetiyordu benim gözümde.

Hepsi bir yana, bu ön inceleme esnasında Bahaeddin Bey'in Osmanlı Arşivi'nden kopyasını aldırttığı Amasya'ya ait bir başka defter beni her şeyden daha fazla heyecanlandırmıştı.

Bir yandan da kafamı karıştırmış, bu karışıklık takip eden bir yıl boyunca da devam etmişti. 1643 tarihli garip bir defterdi bu. Hem "mufassal"dı hem değildi! Hem "icmâl"di hem değildi! Bildiğimiz hiçbir deftere benzemiyor, hiçbir kategoriye girmiyordu. Ama üzerindeki tarih beni tahrik etmeye yetmişti. Mevcut bilgilerimize göre, Osmanlı yönetimi imparatorluk çapındaki son sayımlarını 1560-70'lerde gerçekleştirmişti. Söz konusu sayımlar sonucu oluşturulan defterler takip eden iki üç asır boyunca birçok bürokratik işleme temel oluşturmuştu. Amasya bölgesine ait mevcut tek "mufassal" defter de bu son sayımın eseriydi. Yine biliyorduk ki, Kocaeli, Ordu gibi birkaç bölgenin 1590'lara, 1610'lara ait defterleri var idiyse de, bunlar yine esasen son sayımların kopyaları gibiydiler. Ya da birer istisnadan başka bir şey değildiler. 17. yüzyıl ve sonrasında artık bu tür sayımlar söz konusu değildi; Osmanlı mâli yönetimi bu dönemde yeni fethedilen birkaç ada ve bölge dışında, eski coğrafyasında artık bu tür sayımlara girişmemişti. Dolayısıyla arşivde karşıma çıkan 1643 tarihli defter birden bu istisnalar sınıfına girmişti.

Amasya'ya ait 1576 tarihli klâsik "tahrir defteri" ile bu garip defterin üretildiği tarih, yani 1643 arasındaki döneme ise Celâli İsyanları diye bildiğimiz büyük olaylar damgasını vurmuştu bütün Anadolu vilayetlerinde. Üstelik Amasya ve civarı bu felaketin tam merkezinde bulunan bölgelerdendi. Doğal olarak ve büyük bir mutlulukla, bu iki defteri karşılaştırırsam Celâli İsyanları'nın yol açtığı tahripkâr sonuçları nüfus, yerleşim düzeni ve toplumsal yapı temelinde ortaya koyabileceğim düşüncesi oluştu kafamda. Bu düşünce araştırma sürecinin bundan sonraki aşamasında o derece merkezi bir yer almaya başladı ki, insan ilişkilerine ve gündelik hayata odaklanan daha geniş ve renkli bir monografi gerçekleştirme fikrim giderek ikinci plâna düştü. Emmanuel Le

Roy Ladurie'nin sözünü ettiği şey benim de başıma gelmişti: Gençlik fantezilerim en basitinden bir yanlış yerden başlama vakası imiş; sonunda kazanan yine bütün gizemli cazibesiyle karşıma çıkıp beni hâinâne ve bir o kadar da heyecanlı bir maceraya davet eden kaynak malzemenin kendisi olmuştu. Çelişik duygular içinde, bütün korunma mekanizmalarımı alesta tutarak onu takip etmekten kendimi alamadım. Tarihçinin malzemesiyle tutkulu ilişkisi demek ki böyle bir şeymiş, bunu o zaman daha iyi anladım.

O halde sorun bende değildi; karşımdaki malzemenin gizeminde, adeta Goşa'nın büyülü gözlerindeydi. Ve tabii ki bildik, alışıldık tahrir defterlerine benzemeyen, bütün tamdıklığı içinde yine de uzaydan düşmüş hissi yaratan yapısında, sessiz sedasız karşımda oturuşunda idi. 1643 tarihli bu defter neyin nesiydi? İçinde neden tarımsal üretime ve vergilere dair veriler yoktu? Niçin sadece nüfus verilerinden ibaretti? Ekonomi toptan çökmüş müydü? Öyle ise tek tek isimleriyle sıralanan bunca insan nasıl geçiniyordu? Hâlâ köylerde yaşıyorlardı sonunda. Bütün bu sayımları Osmanlı merkez bürokrasisi tek bir amaç için gerçekleştiriyordu: Vergi kaynaklarını tespit etmek ve onları mümkün mertebe eksiksiz vergilendirebilmek. Oysa bu defterde bunlardan sadece vergi mükellefi nüfus var, asıl büyük kalemi oluşturan tarımsal üretim kısmı ise yoktu. Bunu nasıl izah edebilirdik?

1990 yazında tekrar Türkiye'ye bir sefer yapana kadarki süreçte bir yandan diğer malzemeyi gözden geçirirken esas olarak bu deftere dair sorularla boğuştum. Kafamdaki soruları sık sık Cambridge'deki Mehmet'le paylaştım. O da benzer bir çalışmayı komşu bölge Canik üzerine yapıyordu. Elimizdeki malzemeleri karşılaştırıyorduk bir yandan da. Bendeki defterlerden birinin bir kısmının onun kayıp sandığı bir

defter parçası olduğunu bu arada keşfettik, o da mutlu oldu. Daha ilginci Mehmet de Canik bölgesine ait 1642 tarihli bir deftere rastladığını söylüyordu arşivde, ama çalışmasını 16. yüzyılla sınırladığı için fotokopisini almamıştı. Epeyce güve delikleriyle hırpalanmış olan o defterden sadece bazı notlarla yetinmişti. Ancak ne yaptıysak bu acayip defterlere başta kendimizi ikna edecek bir anlam veremedik, benim renkli ve heyecanlı spekülasyonlarımla yetinmek durumunda kaldık.

Şöyle düşünüyordum: 1576'dan sonra Amasya bölgesinde Celâli İsyanları döneminde durum o kadar karışmış, ekonomi o kadar altüst, nüfus da o derece "perakende" olmuştu ki, eski defterdeki veriler üzerinden ne vergi toplamak ne de timar dağıtmak mümkündü. Bunun üzerine Osmanlı yönetimi çaresiz bu bölgede yeni bir sayıma girişmişti. Elimizdeki defter bize bunun sonucunu, ama yalnızca nüfusa dair sonuçları sunuyordu. Tarımsal üretime dair veriler neden yoktu? İki ihtimal vardı: Ya bu veriler o derece vahim bir düşüşe tekabül ediyordu ki, bundan zarar göreceğini anlayan maliyenin zeki bürokratları yeni verileri hiç işe karıştırmadan, yine eski deftere göre muamele yapmayı tercih ettiler. Ya da sayım sırasında bu alandaki karmaşanın içinden çıkamayıp bir türlü sayımı neticelendiremediler; bu arada nüfusa dair kısmı temize çektiler. Elimizdeki defter de bu kısımdan ibaretti. Tarımsal veriler ise ya hiç temize çekilemeden bekleye bekleye anlamını iyice yitirdi ya da sonradan ayrı bir defter olarak tanzim edildiyse de, Allah bilir neredeydi? Biz arşivde böyle bir defter bulamamıştık.

Buradan zımni olarak şu çıkıyordu: Celâli İsyanları kırsal yapıyı târûmâr etmiş, tarımsal üretimi çökertmişti. Bu durumda Osmanlı yönetimi hiç olmazsa nüfusu kaydederek

buradan gelecek vergileri kurtarma düşüncesiyle sadece nüfus verilerini içeren bu defteri tanzim etmişti. Bu bir çaresizlik ifadesiydi aynı zamanda. Böylesine bir çaresizliğin kendisi bile bazı şeylerin göstergesi olarak görülebilirdi. Örneğin Celâli karmaşasının yarattığı vahim durumun, merkezi yönetimin tarım ekonomisinden umudu kestiğinin, büyük vergi kaybının, vs.

Bunlar benim keseri kendime yontma girişimlerimdi bir bakıma, her ne kadar tamamen saçma gelmeseler de kulağa. Aslında bir başka ihtimal daha vardı, ama o ihtimal pek işime gelmiyordu doğrusu. Bu da şuydu: Evet, Osmanlı yönetimi çaresizce bir sayıma daha kalkışmış, toplayabildiği kadar veri toplamış, bunlardan nüfusa dair olanlarını olduğu kadarıyla temize geçmişti. Ancak tarımsal veriler bir türlü toparlanamayınca, nihai ve tam bir defter vücuda getirememişti. Bu sebeple nüfus verilerini içeren defter de güvenilmez addedilmiş, öylece yazıldığıyla mahzenlerde "battal" kalmış, yani hükümsüz bir defter olarak bir köşede unutulmuş olabilirdi. Bu kaygımın bir başka gerekçesi daha ortaya çıkmıştı: O sıralarda Türkiye'den hocam Ahmet Yaşar Ocak da Bozok bölgesine ait başlattığı kapsamlı proje için arşivde mevcut bütün defterlerin kopyalarını edinmişti. O defterler arasından da 1642 tarihli benzer bir defter çıkmıştı. Üzerinde ise kocaman bir "battal!" yazıyordu. Yani Osmanlı bürokrasisi için bir sebeple hükümsüzdü. Defter sayısı birden üçe çıkmıştı. Bu demekti ki benim sadece Amasya'ya yönelik kurduğum "istisna" olma durumu giderek ihtimal dışına çıkıyordu.

Defterlerin coğrafyası birden genişlemiş; Bozok'u da içine alacak şekilde Rûm Vilayeti'ne özgü bir durum ortaya çıkmıştı. Bu aslında benim istisna teorimi zayıflatıyor, ama bir yandan belli belirsiz ferahlık da veriyordu. Başka defterler

de olduğuna göre imparatorluk bürokrasisinin daha geniş kapsamlı bir sayım girişimi ile karşı karşıyaydık demek ki. Eğer bu doğru ise, böyle bir girişimi izah edecek bir ipucunun, Amasya'dan olmasa bile, diğer bölgelere ait arşiv malzemesi içinden çıkması ihtimali vardı. Hem heyecanım hem iyimserliğim artmıştı birden. Dolayısıyla sonraki Türkiye seyahatlerimde araştırmayı genişletmek ve bir an önce sicillere de bakmak acil bir ihtiyaç haline gelmişti. Ancak bir soru hâlâ ortadaydı: Ya bu defterlerin hepsinin bir şekilde "battal" yani geçersiz olduğu ortaya çıkarsa? Bu doktora çalışmamı söz konusu kaynaklar üzerinden yapmamı da otomatikman engeller miydi? Bu ihtimal beni mutsuz ediyordu, çünkü eğer durum böyle ise defterdeki veriler de birden eksik, güvenilemez ve kullanılamaz duruma düşerdi. Hele 1576 tarihli mufassal ile karşılaştırma yapmak ise iyice abes olurdu.

Bir taraftan bu kaygılarla uykusuz geceler geçirirken, bir yandan ilk incelemelerimin sonuçları ortaya çıkmaya başladı. Durum bir başka açıdan iyice vahimleşmişti: Elimdeki defterlerin hiç ama hiçbiri bir diğeriyle benzeşmiyor, görünüşe bakılırsa ortada karşılaştırılacak çok az veri barındırıyorlardı. Ayrıca yine bu ilk karşılaştırma denemesi 1576'daki nüfusa göre 1643 defterindeki vergi mükellefi nüfus miktarında yüzde seksen oranında bir düşüşe işaret ediyordu. Bu yüksek fark bana tekrar ikinci ihtimali hatırlatıyor, uykularım daha da kaçıyordu. Sonunda bu kadar insicamsız ve karşılaştırılamaz malzemeden bir doktora tezinin çıkması da tehlikeye girebilirdi. En iyisi yavaşça tornistan edip yine gecikmeden sicillere ve diğer malzemeye bakmalıydım, tezin ana problematiğini de malzemesini de gerekirse değiştirebilirdim.

7

Bu düşünceler içinde, yine de oturup ilk incelemelerin sonuçlarım hem kendim hem danışmanım Colin için bir rapor haline getirdim. Kafamdaki tezin bir minyatür taslağı idi ortaya çıkan aslında: "Niçin Amasya?" sorusuyla başlıyor, eldeki malzemeyi tanıtıyor ve tasnif ediyor, ilk incelemelerin sonuçlarını sunuyor, ardından da bu sonuçlardan yukarıda özetlediğim spekülatif değerlendirmeleri yapıyordum. Bulgularımın işaret ettiği soru işaretlerini aydınlatacak ek malzemelere ulaşmak ümidiyle yeni bir Türkiye seyahati plânlıyordum. Raporun müsveddesini yazdıkça bir yandan da bağlantısız gibi görünen malzemenin nerelerde en iyi nasıl kullanılabileceği de daha net ortaya çıkıyordu. Aslında sonunda beliren çerçevenin Celâli döneminin bir bölge örneğinde nelere yol açtığını ortaya koymaya dönük bir argüman sunmasından bayağı hoşlandığımı, keyiflendiğimi belirtmeliyim. Tek sorun en sondaki değerlendirme ve spekülasyonlarımdaydı. Orada da saçmalayıp saçmalamadığım nasılsa kısa süre içinde anlaşılacaktı.

Raporu el yazısıyla kaleme almıştım. Daktilom yoktu ve dünya bu arada çoktan bilgisayar çağına geçmişti. Ama ben henüz değil. Üniversitenin bilgisayarları ise doğal olarak Q klavyeydi, ama ben ise lise yıllarımda yan lisede "özlük hakları ve tahakkuk memurluğu" yani kısaca kâtiplik yapmakta olan babamın beni habersizce kendi lisesindeki daktilo kursuna yazdırdığı andan beri F klavyeli daktilo kullanmaya alışkınım (hâlâ da öyle!). "Kara kara kartallar!" diye başlayan daktilo tekerlemelerini yazmaktan epeyce zevk adığımı bugün de hatırlıyorum. Ankara'daki üniversite öğrencilik yıllarımda bütün seminer ödevlerimi kendime aldığım turuncu renkli küçük daktilomla yazar, sonra bölümün

müstahdemi Tahsin'e sarı karton kağıda bir güzel ciltlettirir hatıra olarak saklardım. F klavyeli daktiloyla kurduğum bu mutluluk ilişkisinin alışkanlığıyla da olsa gerek, Manchester'de Q klavyeye geçmek zor geliyor, hele böyle sıkışık bir zamanda bu raporu o bilgisayarlarda benim yazmamın imkânı yok. Manchester'daki arkadaşım Mustafa'dan yardım istemiş, önceden söz de almıştım; o benim için daktilo edecekti. Ben de kendisine hayır dualarımı sunacaktım, belki de bir sinema veya yemek ısmarlayacaktım (o günlerde en sık ve kolayca yaptığım şeylerdi bunlar; Corner House'u yukarıda anmıştım. Burada o bilgiye şu kadarını ilave edeyim: Kaldığım mahalle, "Death in Moss Side"ın bitişiğindeki Rusholme, Hint-Pakistan-İran restoranlarıyla meşhurdu). Yalnız hesabımızda bir yanlışlık oldu, anlaşmamız bozuldu. Ben kendisine on beş sayfa civarında bir rapordan söz etmiştim, ortaya çıkan metin ise kırk elli sayfaya ulaşmıştı! Mustafa haklı olarak kızıyor, yazmamakta inat ediyor. Ben ise çaresizlik içinde başka yollar arıyor, bulamadıkça tekrar kendisine yalvarmalarıma başlıyordum.

Bu kavga gürültü içinde Mustafa, bir Haziran günü telefon açıp bir arkadaşının doğum günü vesilesiyle bir sinemaya veya restorana gideceklerini söyleyip beni de davet etti. Herhalde kendisine son kez yalvarma şansı bulurum düşüncesiyle olsa gerek, kısa süre sonra bahsettiği mekândaydım. Bir masada oturuyor; karşısında ise daha önce Gürkan'ın evinde tanıştırıldığımız bir genç hanım var. O ilk karşılaşma ortamında ben biraz fazla sinemadan bahsetmiştim galiba. Dönüş yoluna birlikte çıkmış, bir yandan bisikletlerimiz yedeğimizde yürürken herhalde yine sinema sohbetine devam etmiştik. İlgisizlik göstermemiş, dinlemiş; hatta yer yer o da katılmıştı bu sohbete. Ama yıllar sonra, beni o zaman "entelektüel lâflar eden sıkıcı biri" olarak gördüğünü itiraf etti.

Bisikletini yanından ayırmayan, onun yağlı zincirlerine kadar her işiyle kendisi ilgilenen, hayli aktif, sporcu formunda bir kızdı. Mahallemizin evlâdıydı, epeyce de yerel siyasetle ilgiliydi, İşçi Partisi için koşturup duruyordu. Aslında okumuş yazmışlığı da vardı, Manchester Üniversitesi'nde biyoloji mi genetik mi, öyle bir şey okumuştu hatırladığım kadarıyla. Hatta doktoradan terk olduğunu da öğrenmiştik. Sevecen, heyecanlı, konuşkan, insan canlısı birisi olarak aslında sevimliydi de. Ya da o yaş günü yemeğinde bana daha sevimli, daha güzel gözükmüştü. Her neyse. Ben de oturdum masaya, yedik içtik, konuştuk. Bir punduna getirip ben daktilo işini tekrar açınca yine çıngar çıktı, maalesef.

Ancak, tam bu noktada Mustafa'nın yaptığı bir manevra ile meseleyi bir başka türlü hâl yoluna koymayı başardık. Manevranın aslı basitti aslında: Mustafa beni başından def etmeye çalışıyordu! Bu kızcağız aslında okumuş yazmış becerikli bir arkadaşımızmış, çok iyi de on parmak daktilo yazıyormuş, üniversitenin bir biriminde mi "Community Center"da mı bir yerdeki bilgisayarlara da *access*'i varmış, yani onları kullanma hakkı varmış. Eee? E'si şu: Benim raporumu o daktilo etsinmiş. Durum anlaşılmıştı, başka bir seçeneğim de yok gibiydi zaten. İş bu noktaya gelmeden önce yemek esnasında kızımızın da seyahati seven, Hint'den Tibet'den Kolombiya'lara kadar gezmiş dolaşmış bayağı seyyar bir insan olduğu ortaya çıkmıştı. Bhutan'ın bilmediğim bir ülkenin başkenti değil, ülkenin ta kendisi olduğunu o gün ondan öğrenmiştim ben de. O ise Türkiye'yi biliyor tabii, ama her nasılsa henüz o tarafa yolu düşmemişmiş.

Sevgili okuyucu, herhalde durumu anladınız. Neticede bu doğum günü/iş yemeğinden şöyle bir anlaşmayla çıktık: Kızımız benim raporumu daktilo edecek, karşılığında ben de

ona o yaz Türkiye'ye yapacağı turistik seyahati esnasında lojistik destek verecek, İstanbul'da arşivde çalıştığım süre içinde de şehirde kılavuzluk yapacak, belli başlı tarihi ve turistik mahalleri görmesine yardımcı olacağım.

Mustafa'nın bu manevrası ile sadece benim rapor işimi nihayet bir çözüme bağlamış olmadık. Aslında bu andan itibaren hayatımın geri kalan kısmına damgasını vuracak bir yeni macera da, biz henüz farkında olmasak bile, o noktada başlamıştı.

Evet, Claire hayatıma böyle girdi. Doktora tezim üzerinde çalışırken. Kendisiyle ileriki sayfalarda muhtemelen yine karşılaşacaksınız.

8

Tekrar doktora tezime dönelim. Manchester'da çalışmamın ilk sonuçlarını içeren raporu sonunda Claire daktilo etmiş, danışmanım Colin Imber'e sunmuştum. Colin "hımm!" demiş, enteresan bulmuştu. Ama her hâlinden bu tür bir çalışmadan pek hazzetmediği anlaşılıyordu. Zaten nedense "tahrir defterleri"ne de pek sıcak bakmıyordu. İllâ onlar üzerinden bir çalışma yapacak isem, oturup bir defterin edisyon kritiğini yapmamın daha iyi olacağını daha ilk görüşmemizde dile getirmişti. Ben ise bu fikre şiddetle karşı çıkmıştım. Onca yolu İngiltere'de tahrir defteri edisyon kritiği yapmak için gelmemiştim! Kendisi o sıralarda Osmanlı'nın kuruluş devrine odaklanmış, Aşıkpaşazâde gibi "tevârih-i âl-i Osman" metinlerinden bir anlam çıkarmaya, kuruluş devrinin güvenilir bir kronolojisini inşa etmeye çalışıyordu. Bir yandan da sonradan onu bilhassa Türkiye'de "meşhur ede-

cek" eleştirel makalelerini kaleme almakla meşgûldü. Güya, akademik hayatının başında kendi doktora tezinde Osmanlı arşivinden çıkardığı hesap kitap defterleri üzerinden Kanuni'nin donanmasını çalışırken, rakamlarla uğraşmanın kendisine göre bir şey olmadığını erken fark etmiş, çabucak anlatı türü kaynaklara, kronik tarzında yazılmış tarih kitaplarına dönmüştü.

Aslında rakamların sıkıcılığından kaçarken nasıl daha fena bir doluya tutulacağının henüz farkında değildi, bu kez de 1990'larda Türkiye'de Halil İnalcık'tan gelecek olan top atışlarına maruz kalınca! Hiçbirimiz değildik aslında. Ama benim şu makus talihime bakınız ki, Halil Bey eleştiriden epeyce öteye giden bu şaşırtıcı tepkisini Colin'in doktora öğrencileri olan Evgenia ile benim olduğum mahallerde, olur olmaz bizzat yüzümüze karşı dile getirmekten ayrıca zevk alacaktı, yıllar sonra elleriyle kurduğu o bölümde kendisiyle koridordaş olduğumuzda. Bu tür sataşma ve tarizleri yüzünden eşitsiz ilişkimizin tadı çabucak kaçmış, bölümdeki ikinci veya üçüncü yılımda kendisine istifaya hazır olduğumu belirtmek zorunda kalmıştım. Sonunda gönlümü alarak gitmememi rica etmişti. Gariptir, ancak bu olaydan sonra kendisiyle ilişkimiz en azından medeni ilişkiler temelinde eşitlenmişti. Aslında, Halil Bey'in Bilkent Üniversitesi'nde yeni kurduğu lisansüstü Tarih Bölümü'nde 1990'ların sonlarından itiba-

Colin Imber. Böyle bir kişinin yaşadığının ispat için bu fotoğrafın çekilmesi gerekti (Trabzon-2006).

ren Colin'in iki "belalı" öğrencisiyle çalışmak durumunda kalmasını kaderin cilvesi olarak olarak görecektim elimde olmadan, kendisine olan büyük saygı ve sevgimle. Belli ki kendi dünyasında Colin'le olduğu gibi bizlerle de garip bir "sevgi-nefret" ilişkisi içindeydi; ne iç rahatlığıyla benimseyecek ne de gitmemize izin verecekti. Bir çeşit "istimâlet" politikasında karar kılmıştık karşılıklı olarak!

Her ne ise, biz yine dönelim doktora günlerime. Colin'i Manchester'da bırakıp, o yaz tekrar Türkiye'ye döndüm. Kafamda 1643 tarihli defterle ilgili sorular, şüpheler, kaygılar... Ne yapıp edip bu defterin sırrı o yaz çözülmeliydi. Bir yandan İstanbul'a gidip yeni bir şeyler bulmaya çalışıyor, bir taraftan Ankara'da Milli Kütüphane'de bir araya getirilmiş Şeriye Sicilleri içinde Amasya sicillerine bakmayı plânlıyorum. Claire'in Türkiye seyahati dolayısıyla önce İstanbul'a gittim haliyle. Bu sefer Mehmet'in Canik Defteri'ne de baktım bir ipucu bulurum diye; ama heyhat. Yerine, teselli ikramiyesi olarak Tokat ve Zile kasabalarına ait 1642 tarihli benzer defterlere tesadüf ettim. Tokat'ı zaten Mehmet Genç bir makalesinde zikretmişmiş; sonradan öğrendim. Defterlerin her ikisi de güve delikleriyle dolu, Zile bilhassa felaket durumdaydı.

Ancak bu yeni keşifler cesaretimi arttırmıştı. Demek ki 1640'larda Osmanlı yönetimi epeyce geniş bir alana yayılan sayımlar yaptırmıştı. Amasya Defteri bu geniş ölçekli sayımların yalnızca bir parçasıydı. Eğer öyle ise, böylesine büyük çaplı bir sayımın mutlaka Osmanlı arşiv malzemesi içinde ve belki de kroniklerde bir izdüşümü olmalıydı. Bu düşünceyle bir yandan dönemin kroniklerine bakarken, bir yandan da Amasya Şeriye Sicilleri'ni taramak üzere Ankara'ya dönmek için sabırsızlanıyorum.

Bir süre daha İstanbul'da arşivde oyalandım. Gündüzleri Osmanlı Arşivi'nin Sultanahmet'teki binasında çalışıyor, ardından, mesai bitiminde meydanda bir kafe/çay bahçesinde Claire ile buluşuyorum. Kendisini havaalanından aldığımda bir arkadaşımın evine yerleştirmiştim. İlk günlerde ben de o evde kalıyorum, birden yabancılık çekmesin diye. Arkadaşlarımın daha kendisi gelmeden, "kız güzel mi?" sorularına maruz kalmış, daha baştan niyeti bozduklarından şüphelenmiştim fena halde. Misafirimi korumalıydım kötü niyetli arkadaşlarımın hain emellerinden! Orası öyle. Ama sonrası bir başka âlem sevgili okuyucu. Ne olmuşsa olmuş, bir hafta içinde ikindi sonraları kendisiyle buluşup o gün için yapılan plân gereği tarihi ve turistik İstanbul'dan yeni numûneler tadıyorken, akşamları da Anadolu veya Rumeli yakası sevâhilinde yürüyüşlerdi, yemekti, çaydı derken... Evet, derken... İstanbul'un büyüsü ve romantizmi Claire ile olan zoraki "rehberlik" ve "koruma-kollama" ilişkimin rengini değiştirmesin mi? Ah şu duygular! Ah İstanbul!

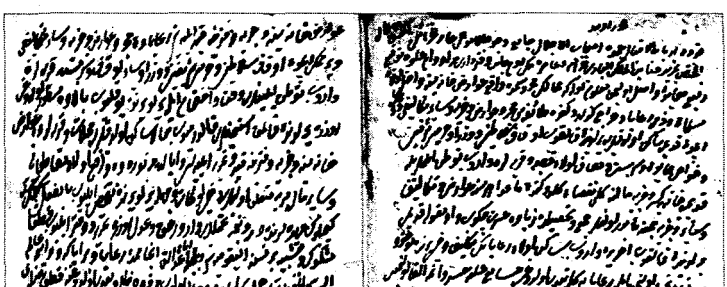

Claire Thomas (tam o sıralarda).

Kısacası, gönlüm bu duyguların da heyecanıyla kanatlı olarak Ankara'ya birlikte gittik. Birkaç gün sonra kendisini selâmetle Kapadokya üzerinden İngiltere'ye yolcu ettim. Ardından, kendimi hemen Milli Kütüphane'ye attım. Duygular elbette önemli, ama Şeriye Sicilleri de öyle! Bu da başka çeşit bir sevgi. Nitekim 'akademik hislerimin' de beni yanıltmadığı hemen anlaşıldı: 1640-42 tarihlerine ait 4 no'lu Amasya sicilinin arkadan ilk sayfalarında aradığım şeyi nihayet buldum. *"Muharrer emr budur!"* diye başlayan bir ferman kaydı. "Hazine-i Âmire'nin Rûm cânibi Defterdarı" Mehemmed Murad Efendi'ye hitaben yazılmış bir tahrir emri. Yani tamı tamına 1643 tarihli deftere kaynaklık eden vergi sayımıyla ilgili İstanbul'dan gönderilmiş olan Padişah hükmü. Ardından bir emir daha. Ve birkaç ay sonrasımn tarihiyle, bu kez tahrire çoktan başlamış olan Murad Efendi'yle birlikte Rûm Vilayeti'nin bütün kadılarına, bu arada elbette Amasya Kadısı'na da, hitaben bir başkası. Bunu takip eden, Murad Efendi'nin sayım esnasında kendileriyle işbirliği yapacağı bölge kadılarına yolladığı hazırlık yapmalarını isteyen tamim. Hepsi bir arada. Ne güzel!

Güzel olan şu sevgili okuyucu: Meğer İstanbul'daki yöneticiler, başta Sultan ve veziriâzamı tabii ki, yüzyılın başlarından itibaren bir türlü aşılamayan mâli krize bir çare bulmaya bu sefer sahiden kararlılarmış. Bu sebeple dikkatlerini Celâli karmaşasında "perakende ve perişan" olan, kitleler hâlinde yerinden yurdundan olup dağılan reayaya, yani köylüye yöneltmişler. Meğer bu köylülerin bir kısmı vergiden daha rahat kaçabileceklerini düşünerek büyük sultanî vakıflara, vüzera ve Harameyn vakıflarına ve serbest tımar olan yerlere, köylere "varub" saklanmaktaymışlar, hatta oralarda "tavattun" dahi etmişler, yani yerleşmişler. Eee bunda ne var demeyin, çok önemli. Bu tür vakıf köyleri ve serbest

köyler, adı üzerinde "serbest"ler. Yani merkezi devletin vergi memurları buralara giremiyor. Tıpkı 20. yüzyıl başlarında Kürt vilayetlerinde ahalinin "Allah köyü" diye isimlendirdiği, ağanın ve beyin dahi uzanamadığı müstakil köyler misali. Daha önemlisi, oralarda yaşayan ve vergi defterlerinde bu köylerin sâkini olarak kayıtlı köylüler epeydir kendilerinden düzenli yıllık bir vergi olarak toplanmakta olan ve giderek ağırlaşan "avârız" genel adı altında birleştirilmiş vergilerden de muaftılar. Hâl böyle olunca, bir yandan devlet görevlileri ve mahalli idarecilerin baskıları, suistimalleri ve aşırı vergi talepleri, bir yandan da "Celâli eşkıyası"nın zulmü karşısında "tahammülleri kalmayan" zavallı köylüler ne yapsın? Tabii ki can derdine düşmüşler, asli yerlerini, köylerini terk edip bu tür serbest köylere sığınmışlar, saklanmışlar. Hem vergi vermemek hem güvenliklerini sağlamak için. Söz konusu köylerin gelirleriyle çarkı döndüren vakıflar da, geçimini köylülerden gelen vergi gelirleriyle sağlayan zeamet sahipleri de bu gelişmelerden memnunlar. Ne kadar üretici, o kadar ürün ve vergi geliri tabii. Kaçak köylüleri severek saklamış ve korumuşlar.

"Muharrer emr budur!"

Dönemin bütün kaynaklarının ağız birliği içinde epeyce de dramatik bir dille yıllardır dile getirdikleri, sultanlara ve ve-

zirlere yazdıkları raporlarda "reaya fukarâsı" tonunda ifadelerle sürekli üzerine dikkati çektikleri köylünün perişanlığı, bu "kaçgun" ya da "celâ-yı vatan" durumu karşısında Osmanlı yönetimi nihayet harekete geçmiş. Yanlış anlaşılmasın, amaç onların derdine derman olmak değil. Tersine tekrar zapt ü rapt ve kayıt altına alıp devleti aliyyenin hazine-i hümâyununun vergi gelirlerine "küllî ziyan" gelmesinin önüne geçmek. İşin daha garibi, bunu yapmak da Koçi Bey'den rapor isteyen IV. Murat gibi dirayetli ve şedit bir padişaha değil, Osmanlı tarihlerinde "Deli" olarak tesmiye olunan zavallı Sultan İbrahim'e nasip olmuş. Daha doğrusu onun veziri Kemankeş Mustafa Paşa'nın ısrarlı talepleri bu dönemde karşılığını bulmuş sarayda. Safdilâne "garibin hâlinden ancak garip anlar" darbımeselinin hikmetine bağlanabilecek bir durum yok yani ortada.

Bu talepler karşılığını bulmuş da ne olmuş diyeceksiniz. Olan kısaca şu: "Celâ-yı vatan" etmelerine sebep olan koşulları ortadan kaldırmanın şiddet kullanma dışında henüz başka bir yolunu geliştirememiş görünen Osmanlı merkezî yönetimi ya da merkezi ele geçirip hizipler hâlinde şiddetli bir rant ve politik güç yarışına giren yönetici elit kolektifi (ki bu Osmanlı tarihinin bu devrine denk düşen, yani 17. yüzyıl başlarının bir alameti farikasıdır ve sultanlar da bu hizipleşmenin çoğunlukla pasif bir tarafı hükmüne düşmüş idiler) kaçak köylülerin peşine düşmüş, onları saklandıkları deliklerde bulmaya, yolladığı il-yazıcıları vasıtasıyla her birini yerli yerinde teftiş ve bir güzel defter edip, herhangi bir hizmet karşılığında padişah beratı ile hâlâ vergiden muaf tutulanlar dışındaki herkesi avârız yükümlülüklerine icbar etmeye çalışmış. Elimizdeki 1643 tarihli defterin de hikmeti buymuş. Bir senedir üzerinde kafa yorup, hakkında türlü türlü spekülasyonlarda bulunduğum bu defter, bu tari-

hi evrak, bütün Rûm vilayetinin sayımım yapmakla görevlendirilen Mehemmed Murad Efendi'nin gerçekleştirdiği sayımın sonucunda oluşturulan defterlerden biriymiş meğer. Buna benzer aynı dönemden bugüne ulaşan diğer defterlerin de esbâb-ı mucibesi aynıymış. Ama, bir süre sonra daha net ortaya çıkacağı üzere, bunlar 16. yüzyılın tahrir defterlerinden farklı olarak çoğu zaman "avârız" defterleri başlığı altında tasnif edilmişler Osmanlı Arşivi'nin farklı koleksiyonlarında. Tek tek reaya isimlerini içeren bu nâdir ayrıntılı defterleri, arşivlerde yüzlerce örneği olan özet "avârız-hane" defterleriyle karıştırılmaması için, bilahare "mufassal avârız defterleri" olarak tanıtmayı münasip görecektim.

Böylece Amasya'nın ve Rûm vilayetine ait diğer defterlerin sırrı çözülmüştü. Ama bu başka bir soruyu gündeme getirmekteydi: Niçin Rûm Vilayeti? Ya diğer vilayetler?

Bu sorunun cevabını ise tekrar Manchester'a döndüğümde bulmaya çalıştım ve buldum da. Kâtip Çelebi *Fezleke*'sinde Kemankeş Mustafa Paşa'nın imparatorluğun vergi kaynaklarıyla ilgili perişan durumu düzene koymak amacıyla, imparatorluk çapında reaya hanelerinin sayımına giriştiğini yazıyordu. Yine o sıralarda, Amerika'da Linda Darling'in avârız ve cizye vergilerinin toplanması süreçleri ve mekanizmalarıyla ilgili birkaç yıl önce tamamladığını öğrendiğim doktora tezinin bir kopyasını getirttiğimde gördüm ki 1640'larda yapılan bu sayımlarla ilgili çok sayıda belge, ferman, sayım emirleri vs. dönemin maliye ahkâm defterlerinde mebzûlen bulunmaktaymış. Linda çalışmasında bunlardan epeyce yararlanmış kendi meselesini aydınlatmaya çalışırken, ama bu sayımların sonucunda hazırlandığını söylediği onlarca defterin bizatihi kendisini çalışmasının dışında tutmuş. Bunun anlamı şuydu: Benim Amasya Şeriye Sicilleri'nde bulduğu-

mun benzeri onlarca tahrir emri ahkâm defterlerinde bulunabilirmiş. Buna tabii ki çok sevindim; ne kadar fazla malzeme, o kadar aydınlık!

Bu bilgiler ışığında artık zihnim netleşmiş, 1643 tarihli defterimin alameti farikası anlaşılmıştı. Gerisi çorap söküğü gibi geliverdi. O zamana kadar Machiel Kiel, Ronald Jennings, Mehmet Genç, Feridun Emecen gibi birçok meslektaşımızın bazı makalelerinde kullandıkları 1640'lı yıllarda üretilmiş kimi Balkan ve Anadolu yakası vilayetlerine ait tahrir defterlerinin hepsinin bu yeni tür "avârız defterleri" olduğu anlaşıldı. Dahası, 1987 yılında bir başka meslektaşımız, M. Ali Ünal, yine bu tür bir defter üzerinden, üstelik "bir avârız defterine göre" başlığı ile Harput Kazası üzerine bir makale bile kaleme almış imiş. Benim durumum da şuymuş: O zamana kadar avârız defteri olarak bilinen defterler değişik varyasyonlarıyla özet "avârız-hane" defterleri idi. Yani, bütün vilayetlere tarh edilen "avârız hanesi" toplamlarını genellikle kaza temelinde, ama nadiren de köy köy sıralayan defterlerden ibaretti. Şimdi karşımıza çıkan bu yeni tür avârız defterlerini de, kiminin başlığında açıkça "defter-i mufassal-i hanehâ-yi avârız-i liva-i X" yazmasına rağmen, bizler hep "avârız-hane" defteri gözüyle algılamışız. O sıralarda hasbelkader tarihçilerce kullanılmış olanlarının da, başlık kısmı genellikle eksik olduğu veya çok genel "defter-i cedid-i hanehâ-i reaya" gibi girizgahlarla geçiştirildiği için, bu serinin defterlerini de 1640'larda yapılmış bir çeşit "tahrir defteri" örnekleri sanmışız. Ben de bütün avârız defterlerine bu gözle baktığım için, a) elimdeki defterin bir "avârız defteri" olabileceğini bile düşünememişim, b) henüz bu defterlerin "mufassal"ının da olduğuna, olabileceğine dair hiçbir bilgim olmadığı için, "bu ne biçim tahrir defteridir?" sorusuyla bunca zaman beyhûde uğraşıp durmuşum.

Her ne ise, şimdi durum aydınlanmıştı. Böylece elimdeki defterin yeni bir keşif olmadığı anlaşılıyordu. Öte yandan onlar hakkmdaki bilgilerimizin epeyce de sınırlı ve kriptik olduğu ortaya çıkmıştı. Bu vesileyle daha net anlaşılan şey ise çok daha önemliydi: Eğer arşivde 1640'lardan bu tür çok sayıda "mufassal" avârız defterleri var ise, ki olduğu anlaşılmıştı, 17. yüzyıl Osmanlı tarihçiliğinin elinde nicel yani sayılabilir veriler içeren kaynak serileri de mevcut demekti. Diğer bir ifadeyle, klâsik tahrir defterlerinin esasen 16. yüzyıl sonlarında bitimiyle "tahrirler çağı" kapanmış olmuyordu. Sonraki tarihlerden istisnaları olmakla beraber, kapanan o bildiğimiz şekliyle klâsik tahrir defterleri çağı idi, tahrir geleneği başka amaçlar, öncelikler ve defter serileri üzerinden devam ediyordu. Bunun somut bir anlamı daha vardı: Bruce McGowan o meşhur çalışmasında (*Economic Life in Ottoman Europe*, 1981) 17. yüzyılda Balkanlardaki demografik krize, yani dramatik nüfus azalmasına dair çalışmalarını bunca yıl hep özet avârız defterlerine dayandırmıştı. Bu yüzden bulguları ve yorumları epeyce tartışma yaratmış, spekülatif bulunmuştu. Eleştiriler içerik olarak eşit derecede spekülatif olsa da, ele gelir bir somut alternatif malzeme ve bilgi sunmasalar da, yöntemsel açıdan haklıydı. Kaç gerçek köylü ailesini ya da yetişkin erkek nüfusu içerdiğini bilmediğimiz itibarî vergi ünitesi demek olan "avârız-hane" rakamları üzerinden nüfus hareketlerini nasıl çalışabilirdik? Alternatif yokluğunda tarihçiler elbette ki eldeki her tür malzemenin suyunu çıkarmaya çalışmaktan vazgeçmeyeceklerdi. Nitekim McGowan tam da bunu yapmıştı büyük bir cesaretle. Ve tabii ki, kaynak malzemesinin ve onlara dayalı analizlerinin yüksek derecede spekülatif niteliğini teslim ederek.

Şimdi durum değişmişti: Özetler dışında, çok sayıda "mufassal" avârız defteri de araştırılmayı bekliyordu. Bu, kate-

gorik olarak, artık anılan meseleleri daha sağlam temellerde çalışabileceğimiz anlamına geliyordu. Özellikle de nüfus hareketlerini. Yeni tahrirlerle doğrudan avârız (ve bu arada gayrimüslim nüfusun ödediği cizye elbette) vergisi yükümlüsü bütün yetişkin erkek nüfusun sayımı yapılmış ve elimizdeki mufassal defterlere isimleriyle tek tek kaydedilmişlerdi. Tıpkı bir önceki yüzyılın klâsik tahrirleri ve tahrir defterleri gibi.

Dolayısıyla öncekilerle karşılaştırılabilir yeni defterler demekti bu.

Bu durumda, önümdeki yeni soru şuydu: Bu malzemeyle en anlamlı çalışma nasıl gerçekleştirilebilirdi? Hangi tema ya da temel problematik üzerinde durulabilirdi?

Soruyu böyle sorunca, cevabı da kendiliğinden geliyordu aslında. Türünün diğer örnekleri gibi, 1643 tarihli Amasya Livası Mufassal Avârız Defteri, avârız ve cizye yükümlüsü yetişkin erkek nüfusun sayımını ve kaydını içerdiğine göre, öncelikle bu veriler kendi içinde anlamlandırılabilirdi. Ayrıca, bir 16. yüzyıl yaygın olgusu olarak tahrir defterleri üzerinden gelişen defteroloji çalışmalarının standart konusu ve tartışması hızlı "nüfus artışı" meselesi elimdeki yeni malzeme ile 17. yüzyıla uzatılabilirdi. Michael A. Cook'un *Population Pressure in Rural Anatolia, 1450-1600* (1972) adlı her açıdan örnek niteliğindeki araştırmasında geliştirdiği analiz yöntemi ile üç farklı bölge üzerinden ulaştığı sonuçlara bakılırsa, 16. yüzyılda sadece nüfusun ikiye katlanmış olmasından değil, belirgin bir "nüfus baskısı"ndan da söz etmek mümkündü. Nadir görülen bir titizlik ve temkinlilikle bu meseleyi ele alışı ve konuyu sonunda Celâli İsyanları üzerinden asrın sonunda yaşanan toplumsal kargaşa ve krize bağ-

layarak bitirmesi zaten önemli bir ilişkiye işaret ediyordu. 1580'lerden sonraki dönemin kriz ortamı ve takip eden son on yılda adım adım yükselen ve sonunda patlayan toplumsal problemler, gerilimler ve Celâli İsyanları ile onları önceleyen nüfus baskısı arasında bir sebep-sonuç ilişkisi kurmak zor görünmüyordu. Bu ilişkinin kurulabileceğinin ilk işaretlerini zaten yıllar öncesinde Mustafa Akdağ'ın çalışmalarında da bulmak mümkündü.

Ancak, Cook'un tamamen nüfus ve ekilebilir toprak miktarıyla ilgili verilere odaklı tartışmasıyla yeniden formüle ettiği ve tarihsel bağlamı yeniden kurmaya çalıştığı araştırması meseleyi bambaşka bir mecraya yönlendiriyordu. Her ne kadar kendisi bizzat yapmadıysa da, bu yeni mecraya kapsamlı bir araştırmayla ilk giren Bruce McGowan olmuştu. McGowan, anılan nüfus baskısını takip eden kriz döneminin toplumsal, ekonomik ve demografik sonuçlarına bakan araştırmasının sonuçlarını daha 1980'lerin başında yayınlamıştı. Onun yukarıda sözü edilen çalışmasında Osmanlı'nın Balkan vilayetleri üzerinden yeniden alevlendirdiği tartışma bu kez 17. yüzyıldaki "demografik kriz", hatta "felaket" tezi üzerine oturmaktaydı. Kısaca, 16. yüzyılın hızlı nüfus artışı → nüfus baskısı → Celâli İsyanları arasındaki ilişkisel bağ dramatik nüfus düşüşü ile tamamlanıyordu. Böylece bir döngü çıkıyordu karşımıza. Henüz uzun uzun tartışılmasa da, bu manzaranın aslında Fransız tarihçisi Emmanuel Le Roy Ladurie'nin *The Peasants of Languedoc* (Fransızca orijinali, 1966) adlı çalışmasından sonra Avrupa tarihi bağlamında hız kazanan Yeni Malthusçu demografik tarih tartışmalarıyla büyük parallelik gösterdiğini daha o zaman bu netlikte görüyor ve biliyor değildim. Osmanlı bağlamında sözünü ettiğimiz nüfus döngüsü, aslında Avrupa tarihi üzerinden yürütülen bu tartışmanın "great agrarian

cycle"ı ("büyük tarımsal döngü") ile aynı şeyi anlatıyordu. Nüfus-toprak dengesi köylülük üzerinden gözlenmeye çalışılıyordu. Temel nokta ise hızlı nüfus artışı ve bunu takip eden düşüş dönemleriyle, aynı dönemlerde köylü hanelerinin/işletmelerinin ve toprak kullanım biçimlerinin yaşadığı daralma ve genişlemeler arasında doğrudan bir ilişkisellik kurulmasıydı.

McGowan bu döngüyü özet avârız-hane defterlerinin sunduğu veriler üzerine oturtmuştu. Bu defterlerin temel sorununa yukarıda değinmiştim: Avarız-hane kayıtları gerçek vergi nüfusunun yani köylü hanelerinin değil, birkaç gerçek hanenin bir araya getirilmesiyle oluşan vergi ünitelerinin ("avârız-haneleri") toplam rakamlarını veriyordu bizlere. Maliye bürokratlarının İstanbul'da imparatorluk hazinesinin ihtiyaç duyduğu toplam gelir miktarını gözeterek hazırladıkları ve önceki dönemin tahrir defterlerindeki verilere dayanarak her bölgeye, kazaya tarh ettikleri vergi/hizmet yükünü ifade eden bu ünitelerin her birinin içinde kaç gerçek hanenin olduğunu bilmedikçe (ki defterlerde bunun bilgisi genellikle yoktu), bu verilerden nüfus hareketlerine dönük güvenilir sonuç çıkarmak çok zordu, hatta imkânsızdı bile denilebilir. McGowan tam da buna soyunmuş, elde başka verilerin olmadığı durumda, çaresiz bu defterlerden hareketle böyle bir denemeye girişmişti. Kendisinin de sonuna kadar farkında olduğu sonuçlarının spekülatif niteliği, tahmin edileceği gibi, kısa sürede yeni bir tartışma doğurmuştu. Ama ortaya çıkan tartışma, sadece nüfus düşüşü tartışmasından ibaret değildi. Örneğin Maria Todorova, bilhassa cizye hanelerindeki dramatik düşüşün gerçek bir nüfus azalmasından ziyâde 17. yüzyıl boyunca Balkanlarda yaşandığı ileri sürülen kitlesel din değiştirmenin, islamlaşmanın kazandığı boyutun bir başka kanıtı olarak okunabileceğini söylüyordu.

Leila Erder ve Suraiya Faroqhi 1979 tarihli "Population Rise and Fall in Anatolia, 1550-1620" adlı çalışmalarında, 1610'lara ait istisnai iki tahrir defterinden hareketle benzer bir tartışmayı Anadolu vilayetleri için geliştirmeyi denemişlerdi. Örneklemin sınırlılığı ve verilerin sağlıklılığına dair soru işaretlerine rağmen, bu çalışma da oldukça dikkatli bir dille yine nüfus azalmasına dikkati çekmekteydi. Yani bütün çalışmalar bu konularda daha açık sonuçlara ulaşmamızı sağlayacak uygun kaynakların yokluğu yüzünden eksik kalıyor, 17. yüzyıl demografi tarihinin adeta karanlıkta el yordamıyla geliştirilen tartışmalı argümanlara mahkûmiyeti devam ediyordu.

Elimdeki *mufassal* avârız defteri birden bu karanlığı kıracak bir ışık gibi gözükmeye başlamıştı gözüme. Kendi araştırmamı tam da bu tartışma zeminine oturtabilirdim. Anadolu vilayetlerinin durumu ile Balkanlarınki tam örtüşmese de, 1643 tarihli defter teorik olarak 1570'lerdeki son klâsik tahrir defteri ile karşılaştırılabilir, buradan nüfus artışı ve düşüşü daha rahat ve nispeten daha güvenilir benzer veriler temelinde gözlenebilirdi. Bunu fark ettiğim anda çok heyecanlanmış, mutlu olmuştum. Bu defter aslında, Osmanlı'nın 16. ve 17. yüzyılları arasındaki kayıp bağlantıyı kurmamızı sağlayacak, 17. yüzyıldaki durumu önceki dönemle karşılaştırmamıza imkân sağlayacak güvenilir veriler içeren ve o zamana kadar eksikliğini şiddetle hissettiğimiz kaynağın ta kendisiydi. McGowan'ın yapmaya çalıştığım daha doğrudan verilerle ve bu derece spekülasyona gerek bırakmayacak açıklık ve netlikte gerçekleştirebilirdim.

Başlangıçta bu kadarı bile yeterli görünüyordu. Ankara'da Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nün Kuyûd-ı Kadime arşivinde bulunan 1576 tarihli Amasya Livası'mn Mufassal Tah-

rir Defteri ile 1643 tarihli mufassal avârız defterini sistematik olarak karşılaştırmaya karar verdim. Araştırmamın bundan sonraki kısmı artık bu çizgide gidecekti. Tabii yol boyunca karşıma çıkacak farklı karşılaştırma düzlemlerinin boyutlarını henüz tam kestiremiyordum. Ama artık zihnim rahatlamış, bu malzemeden bir tez çıkabileceğinden hiçbir şüphem kalmamıştı. Yine defterolojinin bildik alanı içinde, pek bilinmedik bir malzemeyle yol almaya çalışacaktım.

9

Bunu fark ettiğim noktada, gecikmeden Ankara'daki Tapu Kadastro Arşivi'nde 1576 tarihli Amasya livasına ait mufassal ve icmâl defterler üzerinde çalışmaya başladım. Muhtemelen aynı yaz; bir yandan da sicilleri tararken.

Bilenler bilir, o yıllarda tahrir defterlerine dayalı "sancak araştırmaları" zirve yapmıştı; özellikle Türkiye'de benim kuşağımdan sayıları hızla artan genç tarihçiler arasında çok popüler olmuştu bu tür çalışmalar her nedense. Böyle söylediğime bakmayın, bunun sebepleri aslında o kadar da bilinmez değildi. 12 Eylül Rejimi'nin yeniden hizaya sokup sıkı denetim altında bulundurduğu üniversitelerimizde 1980'ler boyunca çok belirgin bir dönüşüm yaşanmıştı. Bütün bölümler gibi tarih bölümleri de bu değişimden nasibini fazlasıyla almıştı. Yeni bir insan ve akademisyen profili egemen olmuştu üniversitelere. Her hâl ve etvarıyla aşırı derecede taşralı özellikler taşıyan, siyaseten milliyetçi ve muhafazakâr görüşlere ve reflekslere sahip memleket çocukları... Bu sosyolojik ve ideolojik değişimle birlikte akademik etkinliğin doğası da biçimi de fark edilir bir şekilde değişmeye başlamıştı.

Tarihçiliğimizin payına da iyi-kötü Osmanlıca bilgi ve becerisi dışında hiçbir donanımı ve entelektüel birikimi olmayan ve kendilerine üniversitenin yolunu açan hocalarının kollaması ve ucuzcu yönlendirmesiyle hemencecik belli bir arşiv kaynağına sevkedilen gençler, akranlarım düşmüştü. Basit transkripsiyonla yetinilen master tezinden sonra, doktora çalışmalarında genellikle tahrir defterleri bazen de siciller üzerinden bir çalışma yapılırdı. Bu türden çalışmaların hazır kalıpları, yerleşmiş bir jargonu ve standart, sıkıcı bir terminolojisi vardı. Mevcut teamüle göre de herhangi bir entelektüel akademik zekâ, analitik yaklaşım, derinlikli yorum da gerektirmiyordu. Kendilerinden önce yapılmış çalışmalardan birini önlerine koyup, farklı kaza ve sancakların defterleri üzerinden birbirinin aynısı kopyalar üretmenin adı "tarihçilik" olmuştu. Özellikle 19. yüzyıl çalışan arkadaşlarımızın müstehzi "defterciler" sıfatıyla aşağılanmak da cabası; her ne kadar bunu sonuna kadar hak ediyorsak da. 12 Eylül'ü takip eden on yılın tarihçiliğimize en derin iz bırakan damgası, sembolü haline gelmişti adeta bu dönemde patlama yapan "defteroloji" sahası.

Bu resim ne o kadar yeni ne de şaşırtıcıydı aslında. Sol siyasi hareketlerin entelektüel ortamı da belirlediği bir önceki dönemin akademyasında merkezi tarih tartışmaları Marksist çerçevede üretim tarzı/tarzları üzerinden yürüyordu. Yine epeyce milliyetçi ve muhafazakâr bir akademik kadro ve tedrisatın egemen olduğu tarih bölümleri ise bu tartışmanın da epeyce kıyısında veya esasen dışında kalmıştı. Popüler alandaki tartışmaların akademiye yansıması daha ziyâde meslekten tarihçi olmayan diğer sosyal bilim disiplinlerine mensup akademisyenler üzerinden gerçekleşiyordu. 1977 yılında yayın hayatına giren *Toplum ve Bilim* dergisi esasen bu doğrultuda gelişen araştırma ve incelemelerle akademik dünya-

yı doğrudan birbirine bağlayan bir işlev görmeye başlamıştı. Kuşağımın epeyce bir kısmı gibi ben de bu tartışmaların belirlediği atmosferin ve entelektüel iklimin bir parçasıydım.

Türkiye'deki tarih bölümleri ise esasen siyasi ve ideolojik olarak marksist/sosyalist sol dışında her türlü fikriyata açıktı; Atatürkçü, milliyetçi ve muhafazakâr eğilimli tarihçilerin egemenliğinde bölümlerdi. 1978 yılında kendimi öğrenci olarak bulduğum Hacettepe Üniversitesi Tarih Bölümü de bunun pek istisnası sayılmazdı. Gençliğinde "sol" eğilimlere sahip olduğunu yıllar sonra kendisinden bizzat dinlediğim "modern milliyetçi", "kültürel muhafazakâr" Ercüment Kuran'ın 1976'da kurduğu bu bölümü, Boğaziçi ve bir ölçüde Ege Üniversitesi Tarih Bölümleri hariç, diğerlerinden birazcık farklılaştıran hoca kadrosunun hemen tamamının yurtdışında ABD, Fransa ve Alman dünyasında doktora yapmış akademisyenlerden oluşmasıydı. Ercüment Hoca'mn bu konuda çok titizlendiğini duyardık; hocaları bizzat kendisi seçip bölüme kazandırmıştı. Hem bununla hem de siyaseten nispeten karma kimliğiyle bu eserinden öğünerek söz ederdi hep. Tek hayal kırıklığı ise, bölümün büyük seminer odasındaki rutin sabah ve öğle sonrası gündelik çay fasılları ve sohbetlerinin onun istediği ölçüde akademik çalışmaların ve araştırmaların sonuçlarının tartışıldığı ortamlar olmayıp, fazlasıyla gündelik siyasetin ateşli konularına kayma eğiliminde oluşuydu. Aslında bunun da birinci müsebbibi bizzat kendisiydi; derslerinde olduğu gibi, o toplantılarda da sözü gündelik siyasetin kültürel ve tarihi tartışmalarına getirmeden duramazdı.

Asistanlığım onun bölüm başkanlığına yetişmedi. Bu camiaya araştırma görevlisi olarak katıldığım 1985 yılında Ercüment Bey epeydir emekliydi, ancak başlattığı gelenek bö-

lümde iyice yerleşmişti. Onun yokluğunda ve 12 Eylül rejiminin getirdiği yeni unsurlar ve konularla gündelik siyaset bu kez iyice seküler/Atatürkçü söylemle milliyetçi/İslami söylem karşıtlığı üzerinden tartışılır olmuştu hocalar arasında. Biz yeni yetme asistanlar da genellikle bu çizgide tartışmalara müdahil olmaktan geri durmazdık. Ercüment Bey'in farklı görüşlere karşı liberal tarzının bölümde kendisinden sonraya kalan en olumlu mirası herhalde bu ateşli tartışma geleneği olsa gerekti. Ben ise kendimi oldukça boğucu ve sığlaştırıcı bulduğum bu iki kutuplu tartışmanın dışında tutmaya çalışırdım genellikle; kimi hocaların ve milliyetçi gelenekten gelen bazı muzip arkadaşlarımın iyice provakatif, ajitatif kışkırtmalarına maruz kalmadıkça tabii. Bu durumlarda ise, yeni dönemin reel-politiği içinde doğal olarak kendimi birinci grubun söylemine destek verirken buluyordum gayri ihtiyari (bu refleksin solculuğumuzla iç içe geçmiş derin Kemalist çağdaşlaşmacı seküler damardan kaynaklandığını ancak 1980'lerin sonlarına doğru kavramaya başlayacaktım benzer durumdaki birçok solcu arkadaşımla birlikte).

Her hâlükârda çalıştığım bölümdeki havanın beni mutlu eden, besleyen ve geliştiren bir ortam üretmediği açıktı. Ne tartışılanların içeriği ve üslûbu, ne de bizatihi egemen düşünce bana hitap ediyordu. DP-AP çizgisinde standart taşra muhafazakârı bir memur ailesi ve onu çevreleyen daha geniş çevre içinde sağın her türlüsüne âşina olarak ve standart sağ edebiyatın popüler metinlerinin epeycesini de bir şekilde okuyarak geçmişti çocukluğum. 1970'lerin genel havası içinde, ama örgütlü sol hareketlere doğrudan katılmadan kendi yolumu kendimce el yordamıyla bulmaya, çizmeye başladığım lise yıllarımdan itibaren iyi-kötü Marksist sol fikriyatın ve entelektüel ortamının içinden hissetmeye, düşünmeye ve davranmaya başlamış biri olarak bölümdeki varlı-

ğım giderek trajikomik bir hâl almaya başlamıştı. Hoca ve arkadaşlarımın çoğunun milliyetçi/muhafazakâr dünyalarını ve reflekslerini iyi tanıyor, anlamakta asla zorlanmıyordum. Ancak, onların çoğunun beni ve dünyamı anlamasını beklemenin beyhûde olduğu da o kadar açıktı. İçinden geldikleri ne toplumsal ne siyasi/ideolojik kültür ve sert mücadele geleneği ile keskin ve köşeli düşünme biçimi o dönemde onlara böyle bir zihni refleks, esnek bir entelektüel kavrayış imkânı sunmamıştı. Aslında solcu arkadaşlarımın bir çoğu için de geçerliydi bu söylediklerim. Sanırım esas mesele benim tabiat olarak bu türden keskin siyah-beyaz söylemlerden haz etmeyişimdi.

1980'lerin tamamen değişmiş gündemi ve egemen söyleminin yarattığı ilave etkinin daha da ağırlaştırdığı hava içinde varlığımın trajikomikliğin de ötesine geçmeye, iyice anakronik bir hâl de almaya başladığını yavaşça hissetmekteydim. Bu hissiyat ve farkındalık içinde elimden gelen tek şey, aslında, insanlarla ilişki koparmaya değil kurmaya yatkın kişiliğim ve anlamaya/anlamlandırmaya yönelik çalışan gözlemci zihnimle durumu idare etmeye çalışmaktan ibaretmiş. Bunu sonraları daha iyi anlayacaktım. Öte yandan, 1980'lerde o bölümde ve o bölümün seminer odasında (ki aynı zamanda iki arkadaşımla birlikte benim de "çalışma" ofisim işlevini gördüğünü daha evvel belirtmiştim) şahit olduklarım 12 Eylül Rejimi'nin siyasi ve ideolojik hegemonyasının içeriğinin nasıl ve hangi mekanizmalarla kimler üzerinden doldurulduğunu ve bizzat hayata geçirildiğini çok yakından gözlememe, kavramama yol açtı. Türkiye'de Kürt ve Alevi Meselesi, Bulgaristan'da Türk Meselesi, Asala'lı Ermeni Meselesi, Atatürkçülük, Aydınlar Ocağı ve Türk-İslam Sentezi, Ulusal Kimlik tartışmaları, TSK-Milli Güvenlik Konseyi-YÖK-AKDTYK (Atatürk Kültür, Dil ve

Tarih Yüksek Kurumu) organik örgütlenmesi ve işbirliğinin somut sonuçlarının topluma, akademyaya, entelektüel hayata yansımaları, vs. vs..

Sağ olsunlar, hocalarımızdan ve genç arkadaşlarımızdan bir kısmı bu cadı kazanının, Cumhuriyet tarihinin devlet eliyle giriştiği bu son totaliter ve dahi otoriter toplum-siyaset-kültür mühendisliği milli hamlesi ve projesinde gönüllü katkılarıyla yer aldılar. Kürtlerin Türklüğü (ya da aslında "Dağ Türkü" oldukları) ve tabii ki bu anlayışın mütemmim cüzü olarak Kürtçe diye bir dil olmadığı, Alevilerin saf Türklüğü, velhasıl Türkiye'nin sapma ve sonuna kadar Türklüğü ve Türk Vatanı olduğuna dair bütün o uçuk ve fakat son derece tehlikeli, şiddet yüklü söylemler, resmi tezler bu odada bizatihi birinci elden temsilcileri olan "akademisyen"lerce, kimi tarihçi hocalarımızca dile getirildi, devlet ve ilgili birimleri tarafından projeye döküldü. (En "millî" ve "devletçi" gazetemiz Hürriyet'in başındaki mottoda bugün de görmeye devam ettiğimiz o şaka kıvamındaki "Türkiye Türklerindir!" sloganını hâlâ ciddiye alanlarımızın miktarını hiç küçümsemeyelim). "Doğu Anadolu'nun Türklüğü"nü ispata dönük yoğun "bilimsel" çalışmalarla PKK'lıları sallandırmaktan, Kürtlerin yaşadığı yüzlerce köy ve mezraanın boşaltılması fikrine, Nevroz/Nevruz kutlamalarının "Türk Ergenekon Bayramı" olarak piyasaya sunulmasından, Kürt siyasi hareketinin ürettiği milli renkler sarı-yeşil-kırmızının aslında Türklerin tarihi milli renkleri olduğunu ispat etme gayretlerine varıncaya kadar bütün bu sözde "bilimsel" ve "akademik" tez üretimi Hacettepe Üniversitesi'nin Edebiyat, Halkbilimi, Sosyoloji ve Tarih bölümlerinde ideal temsilcilerini ve sözcülerini buldu. (Gazi Üniversitesi'nin 1990'lar hatta 2000'li yıllarda iyice satırlı, reisli teşkilâta teslim edilecek olan ortamında ise aynı süreç daha tehlikeli, vülger-lümpen

temsilcilerini üretmişti). Bu bölümlerin önde gelen bütün hocaları neredeyse AKDTYK bünyesinde devletin birer ideolojik aygıtı olarak yeniden örgütlendirilen Türk Tarih Kurumu, Türk Dil Kurumu, Atatürk Kültür Merkezi ve Araştırma Merkezi'nde gönüllü olarak istihdam edildiler. Çoğu hâlâ ısrarla bu konumlarını sürdürüyor. En radikallerinden birisi ise 1990'ların sonlarında "devlet bakanı" bile oldu. Gözü ve gönlü hâlâ devletindeydi, gündemin bir kez daha demokratikleşme ve temel insan haklarından yana zorlandığı o dönemde bile. 12 Eylül'ün militer Atatürkçülüğü giderek "Atatürk Milliyetçiliği" formülasyonuyla doğrudan devletçi-milliyetçi ideolojiye eklemlenmişti ki, Alpaslan Türkeş'in hapisteyken söylediği, "biz hapisteyiz, fikriyatımız iktidarda!" sözü tamamen bu basit gerçeği ifade ediyordu aslında.

"Türk [Ulusal] kimliği"nin "seküler/çağdaş Atatürkçü" bir eksende mi, yoksa "Türk-İslam" ekseninde mi kurgulanması gerektiğine yönelik tartışmalar bir ara o dereceye varmıştı ki, bu kez bu tartışmanın birinci tarafı da sözcülerinden birini yine bizim üniversitemizde, Antropoloji bölümünde bulmuştu. Tam da o sıralarda doktora öğrencisi olarak katıldığımız o hocamızın dersinin içeriğiyle bu tartışmalar o ölçüde çakışmaktaydı ki, bir arkadaşımla birlikte hocamızın da içinde bulunduğu bir grup sosyal bilimci akademisyenin kaleme aldığı, egemen "Türk-İslam Sentezi" fikriyatına bir karşı-söylem geliştirmeye çalışan kitaba küçük çaplı bir kültürel piyasa araştırması ile katkıda bile bulunduk. Burada asıl ilginç olan şuydu: Böylesine bir "akademik-entelektüel" girişimin bile, doğrudan ilişkili olduğu ideolojik hegemonyaya karşıt niteliği yüzünden, hocalarımız biz genç asistanların ismini bu çalışmada zikretmenin "muhtemel tehlikeleri"nden söz ederek (hedef haline gelip, işimizden olabilirmişiz), kaleme aldığımız raporu kısa sürede ki-

taplaşan çalışmanın başına anonim bir metin gibi yerleştirmek durumunda kaldılar. Onların bu endişe ve korkularında ciddi ve samimi olduğundan hiç şüphemiz yoktu. Ancak, bunu epeyce abartılı bulan arkadaşım ve ben şaşkınlık ve kızgınlığımızı sadece birbirimizle paylaşmakla yetindik. Bu "çılgın" sürecin uzanabileceği şizofren boyutları da kendi payımıza düşen bu tecrübe ile epeyce yakından hissetmiş olduk böylece.

Yıllar sonra hayatımın bu dönemine denk gelen 1980'lerin Türkiye'ye yaşattığı bu travmatik anomaliyi ve o çılgınlığa bütün ciddiyetleriyle bu kadar kolayca ve gönüllü olarak eklemlenen "akademya"sının hastalıklı halini "devletin dayanılmaz ağırlığı" başlığıyla tanımlayacaktık aynı sürece birlikte şahit olduğumuz arkadaşım Gökhan'la ortak kaleme aldığımız yazıda.[2]

Bütün bunları neden anlatıyorum? Konumuzla ne ilgisi var diye soruyorsunuz, eminim. Hemen söyleyeyim, çok yakından ilgili. Şöyle ki, 1576 tarihli Amasya tahrir defterlerinin muhafaza edildiği Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nün Kuyûd-ı Kadime arşivi bir şekilde defteroloji çalışması yapan her tarihçinin doğal uğrak yerlerinden biriydi. Çünkü imparatorluğun son genel vergi sayımları yukarıda da belirttiğim gibi 1560-70'lerde yapılmıştı. Yani Muhteşem Süleyman'ın oğlu Sarı Selim'in padişahlığı zamanında. Bu son sayımların sonuçlarının toplandığı yüzlerce tahrir defteri bütün çeşitleriyle birlikte bu arşivde bulunuyordu, hâlen de oradalar. O tarihe kadarki sayımların defterleri İstanbul'daki

2 Oktay Özel - Gökhan Çetinsaya, "Türkiye'de Osmanlı Tarihçiliğinin Son Çeyrek Yüzyılı: Bir Bilanço Denemesi", *Toplum ve Bilim*, 91/Kış (2001), 8-38. Bkz. Oktay Özel, *Dün Sancısı. Türkiye'de Geçmiş Algısı ve Akademik Tarihçilik*, genişletilmiş ikinci baskı, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2012, içinde, ss. 15-50.

Osmanlı Arşivi'nde muhafaza edilmesine rağmen, son tahrir defterlerinin Ankara'da Tapu Kadastro'nun arşivinde tutulmasının sebebi ise şuydu: Tımar dirlikleri, vakıflar, toprak, sınır, mera, yaylak-kışlak vs. gibi konularda da bin bir ayrıntıyı içeren son defterler bu tarihten imparatorluğun sonuna kadar gerektiğinde kendisine başvurulan işlevsel kayıtlar olarak kalmışlar. Maliye bürokrasisi bu kuyûd-ı kadimeyi, yani en eski emperyal kayıtları her daim el altında tutmuş, gündelik olarak kullanmaya, herhangi bir anlaşmazlık durumunda bunlara başvurmaya devam etmiş. Daha eski tarihli defterler uzun süre Defterhane mahzenlerinde muhafaza edildikten sonra, 19. yüzyılda Hazine-i Evrak'a, yani yeni kurulan Devlet Arşivi'ne nakledilmiş, ama bu son defterler hep Defterdarlık, Maliye Nezareti ile Tapu Kadastro Müdürlüğü'nün kurumsal arşivinde kalmış. Cumhuriyet'in başkentinin Ankara'ya taşınmasıyla birlikte defterler de sözü edilen müdürlük bünyesinde bu şehre taşınmış haliyle.

Tahrir defteri dediğin (Kuyud-ı Kadime'nin en talihsiz defteri: 38 Nolu Çorum Mufassal Defteri.En çok kullanılan, en çok hırpalanan).

Netice olarak, biz defterolog tarihçilerin temel arşiv malzemesi böylece İstanbul ve Ankara arasında bölünmüş. Her iki şehirdeki defterler de belli bir izin prosedürü ile araştırmaya, araştırmacıya açık tutulmuş, Ömer Lütfi Barkan'dan beri, yani 1930'lardan itibaren her dönemde tarihçilerce kullanılmışlar. İstanbul'daki defterlerden nispeten daha fazla olmak üzere (uzun yıllar üçte bir oranında), Ankara'dakilerden ise sadece birkaç sayfa numunelik fotokopi almamıza izin verilmekteydi. Gerek Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü gerekse Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü genellikle Başbakanlık ve bir devlet bakanlığı bünyesinde varlıklarını sürdürmüşler, hâlâ da öyleler. Bilhassa ikincisinde çalışmak için gerekli izin prosedürü ilkine göre daha katı ve biz fânilerce tam olarak anlaşılamayan ve fakat MİT soruşturmasına kadar uzandığını hep duyduğumuz iç izin mekanizmalarından geçiyordu. Bu süreç TC vatandaşı olmayan dış ülkelerden gelen Osmanlı tarihçileri için daha titiz ve uzun sürüyordu tahmin edileceği gibi. Hatta yetiştirdikleri öğrencilere rahatlıkla izin veren Tapu Kadastro yetkilileri 2000'li yılların başlarında meslektaşlarımız Yunanistan'dan Evangelia ile Bulgaristan'dan Evgeni'ye çalışma izni vermemişlerdi! Oysa her ikisi de bu tür kaynakların önde gelen uzmanlarındandı ve İstanbul'daki benzer defterler üzerinde rahatça çalışabiliyor, makaleler, kitaplar üretiyorlardı. İstanbul'daki Başbakanlık Arşivi'nde son yıllardaki olumlu değişimle izin prosedürü epeyce kısalmış ve şeffaflaşmış olmasına rağmen, ikincisi, yani Tapu Kadastro arşivi için hâlâ eski uzun yöntem devam ediyor.

Her ne ise, daha yüksek lisans tezime yönelik araştırmalarım esnasında 1984-85 arasında Ankara'daki Tapu Kadastro arşivinde bulunan tahrir defterlerinin bir kısmı üzerinde çalışmıştım, bir kez izin çıktıktan sonrası kolaydı. Her seferinde

bir yıl için yapılan izin başvuruları, o arada "vatana ihanet" gibi büyük bir suç işlemediyseniz eğer, mekanik bir prosedüre dönüşüyordu. Dolayısıyla, doktora tezim için Amasya tahrir defterlerini çalışmaya başladığım 1990'ların başlarında bu açıdan herhangi bir zorluk çekmedim.

Ancak bu arşivde de 12 Eylül'ü takip eden yıllarda ve bütün 1980'ler boyunca olağanüstü bir şeyler yaşanmaktaydı. Bu döneme denk gelen "Ermeni Meselesi"nin Türkiye'nin önüne önce bir terör (ASALA cinayetleri) sorunu, sonra uluslararası diplomatik, politik bir sorun olarak yeniden çıkması, ardından Bulgaristan'da Türk-Müslüman nüfusa yönelik baskılar, zorla isim değiştirtmeler ve dönemin resmi politikalarına paralel olarak bu ülkenin tarihyazımında canlanan "Müslümanların aslında Osmanlı döneminde din değiştirmiş Bulgarlar" olduğunu ispat etmeye yönelik araştırma ve tartışmalar Türkiye'de tepki doğurmakta gecikmemişti. 12 Eylül devletinin ilk tepkisi bu konuda hemen bir "tarih tezi" oluşturup, onunla cevap vermek olmuştu: Bu resmi söyleme göre "Bulgaristan'ın hâlihazırdaki Türk-Müslüman nüfusu Osmanlı dönemindeki zorla islamlaştırmanın değil, aksine gönüllü din değiştirmelerin sonucuydu. Çoğunluğu ise fetihlerle birlikte Anadolu'dan o coğrafyaya akan, aktarılan "evlâd-ı fatihânm torunları" idiler. Ermeni meselesinin yeni politik içeriğiyle gündeme gelişine karşı oluşturulan resmi söylem ise, "Anadolu'nun hiçbir bölgesinde Osmanlı'nm hiçbir döneminde Ermeniler nüfusça çoğunluk oluşturmamışlardır" iddiası üzerine oturtulmuştu ("soykırım" bombası henüz gündemin merkezine oturmamıştı o yıllarda).

Kolayca tahmin edebileceğiniz gibi, her iki tezin de hızlıca Osmanlı kaynaklarından araştırılması, ispat edilmese bile, bu resmi söylemleri destekleyecek bilgi ve belgelerin bir an

önce ortaya çıkarılması görevi ülkenin yurtsever tarihçilerinden bekleniyordu. Az önce yukarıda manzarasını sunduğum akademik ortam ve tarihçiliğimizin genel meşrebi itibariyle böyle bir çalışma bazı hocalarımız ve meslektaşlarımızca bir "milli görev", bir seferberlik halinin doğal refleksi olarak algılanmakta gecikmemişti. Duyduğumuz kadarıyla Milli Güvenlik Konseyi bu konuda birimler kurmuş, askeri-bürokratik ve sivil erkân YÖK akademyasının üst temsilcileriyle birlikte meseleyi görüşmüşler, ardından münhasıran bu iki konuda istihdam edilecek tarihçilerden oluşan çalışma grupları, komiteler, bilim kurulları vs. oluşturulmuştu. Başta Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, TTK olmak üzere seferber edilen ilgili kurum ve kuruluşlar arasında tabii ki Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü de vardı. Türk Tarih Kurumu henüz bu dönemde diğer ikisine destek vermekle yetinen bir konumda kalmıştı yanlış hatırlamıyorsam.

Sözü edilen bütün çalışma grupları ve kurulların üyeleri zaten yeni TTK'nın da üyesi idiler; kendilerine verilen görev alanında ortaya çıkardıkları yeni bilgi ve belgeleri gayet "bilimsel" ve "objektif" bir şekilde TTK'nın çeşitli konferans serilerinde her fırsatta sunuyorlardı! Hatırlarım, bir seferinde, yine böyle bir "kritik" ve "stratejik" sunuşu 12 Eylül'ün Devlet Başkanı Kenan Evren ve komutanlar bizzat şereflendirmişler, medya mensupları ve kameralar eşliğinde devletin yüksek erkânı ve bürokratlar TTK'nın konferans salonunun çoğunu doldurmuşlardı. Biz genç tarihçiler ve kurumun çalışanları arkalarda kendimize zar zor bir yer bulmuştuk. Sanırım konu Rumeli'nin (= Bulgaristan) Müslüman sekenesinin Türklüğüne ve yaşanan islamlaşmanın gönüllü ve tedrici bir süreç oluşuna dair son bilimsel bulgular ve kanıtlar idi. Bir süredir bu konularda çalışmakta olan Tapu Kadastro bünyesinde oluşturulan "bilim kurulu"nun

başındaki tarihçi hoca, büyük bir heyecan içinde acemi asker edasıyla, konuşmasına "Sayın Cumhurbaşkanım" hitabıyla başlamış diğer hâzirûnu selamlamaya gerek duymadan sunuşuna geçmişti. Hepimiz bir anda önemsiz birer figüran konumuna düşmüştük. Gerisi de tabii ki bu minvalde gelecekti; nitekim yanılmadık. Kendince bilimsel kanıtlarını özetleyen hocamız konuşmasını yine hafif asker tavrıyla vermeye çalıştığı baş selamıyla "Arz ederim!" diyerek bitirmişti. Muhatabı yine Kenan Evren ve hemen yanında dizilmiş komutanlardı.

Çizim ONUR KUTLUOĞLU

Türk Tarih Kurumu: İdeolojik konumu her zaman sorgulanırdı. Ancak 12 Eylül rejimi geriye kalan kurumsal özerkliğini de kaldırıp, bir devlet dairesine dönüştürdü.

Bu tarz toplantılar, brifingler o dönemin normaliydi aslında, ancak benim içime burukluk veriyordu. Bir seferinde yaşadığım başka bir olay burukluk ve kızgınlığımı daha da artırmıştı o sıralarda. Tez danışmanım Bahaeddin Bey de Türk Tarih Kurumu üyesi ve kurum içindeki bir kurulun başkanı olarak kurum binasında bir ofise sahipti. Kurumun zengin kütüphanesinde çalıştığım bir gün kendisine de bir merhaba demek için uğradığımda, bir müddet sonra odaya bir bey girmiş ve Bahaeddin Bey'in gergin tavırlarından mühim bir şahıs olduğunu anlamıştım. Hocam beni kendisine tanıttığında, işte böyle gençlerle bu memleketin düzeleceğini söyleyip, ardından uzunca bir nutuk atmaya başlamıştı. Ben giderek sıkılmaya başlamıştım, hocam ise iki kez zor durumda kalmıştı. Bir yandan öğrencisinin önünde böyle bir nasihat-nutuk karışımı dönemin ruhuna uygun vaaz dinlemek zorunda kalmıştı, bir yandan da o kişinin konumu karşısında biraz da kendi çaresizliğine yanmaktaydı. Nutuk uzadıkça çaresizliği yüzüne daha fazla vuruyordu. Sonunda bu bey birkaç kez tekrarladığı "evet, herkes işini, görevini yapmalı!" diyerek tek kişilik oyununu sona erdirmiş, nihayet müsaade isteyerek ayrıldığında her ikimiz de derinden bir rahatlama duymuştuk, içimizden birer "Oh!" çekmiştik. Gözlerimiz ve birkaç mimikle paylaşmıştık yoğun bir işkenceye maruz kalmışlık duygumuzu. Meğer o mühim kişi askeri yönetimin Türk Tarih Kurumu'na zaptiye çavuşu niyetine atadığı kurum sekreteri emekli albay bilmem kimmiş! Belli ki asker olarak yetiştirilmiş bir kişi olarak kendisi doğru bir yerdeydi ve "işini yapıyordu!" Bir arkadaşım yine de sormadan edemiyor, "o işini yaparken, akademya ne yapıyordu?" Bu sorunun cevabına dair kimi ipuçları bu kitapta anlatılan hikâyenin içinde elbette, ama daha net yargıyı ileride tarih verecek haliyle.

Yukarıda sözünü ettiklerimin benzeri bir "bilim kurulu" da Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nde kurulmuştu. İçinde bölümümüzden bir hocamız da vardı. Kurul'un görevi Kuyûd-ı Kadime Arşivi'nde bulunan bütün tahrir defterlerini Ermeni ve Bulgar Meseleleri bağlamında taramak, bu açılardan en önemli görülen bölgelerin, sancakların ve şehirlerin defterlerinin tamamını latin harflerine transkribe etmek, yani çevirmek, bu arada devletin resmi tezini destekleyecek her bilgi ve bulguyu bir şekilde yayın ve konferanslar yoluyla kamuoyuna, özel raporlar yoluyla da başta Milli Güvenlik Konseyi olmak üzere devletin ilgili çekirdek kurumlarına iletmekti. Duyduğumuza göre, benzeri bir çalışma bir başka kurul tarafından İstanbul'da Osmanlı Arşivleri'nde bulunan tahrir defterleri üzerinde yürütülmekteydi, orada da başka hocalar ve meslektaşlarımız aynı şekilde çalışıyorlardı. Bu doğrultuda Ankara'da yapılan ilk iş, arşivde mevcut tahrir defterlerinin Rumeli ve Doğu Anadolu'ya ait olanlarının hemen ayıklanıp, kurulun incelemesine sunulması ve uzman okuyucular tarafından transkripsiyonuna başlanmasıydı.

O zamanlar bu arşiv Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü'nün Dikmen yolu üzerinde Meclis'in hemen yan cephesinin karşısında, yukarıdan Kara Harp Okulu aşağıdan ise Deniz Kuvvetleri Komutanlığı ile ATASE arşivi binası tarafından çevrelenmekte olan merkez binasının giriş katında idi. Her tür arşiv malzemesi, tahrir defterleri ve yüzlerce çok değerli vakfiye ruloları ayrı bir depoda muhafaza ediliyordu. Araştırmacılar için özel bir mekân ayrılmış değildi. Sözünü ettiğim koridorda Kuyûd-ı Kadime Arşivi şubesi müdürüne ve çalışanlarına ayrılmış odalardan biri bu işlevi de üstlenmişti. Mahkemelerden gelen geriye dönük tarihi kayıtların tetkik edilmesini âmir resmi talepler karşısında bu kayıtları bulundukları deliklerden (=defterlerden) bulup, çıkarıp, yeni

yazıyla özetlemekle görevli uzman iki memura tahsis edilmiş küçük bir odadaki kocaman bir ahşap masanın olduğu mekân aynı zamanda bizlerin de çalışma salonuydu. Bu masanın üç yanına dizilir, öyle çalışırdık. Şimdilerde şube müdürü konumundaki Hayrettin Bey ve bir diğer memurla orada tanışmıştım diğer akranlarım gibi ben de. Arşiv'in müdürü Tahir Bey'in adını duyar, bazen kendisini de uzaktan görürdüm. Çalışma doğal olarak mesai saatleriyle sınırlıydı. Sabah memurlarla beraber mesaiyi açar, öğle yemeğini de genellikle onların yemekhanesinde yer, yemek sonrası önümüzdeki 400 yıllık tahrir defterinin üzerine dökmemek şartıyla arada bir ikram edilen çaylar eşliğinde, Hayrettin Bey'in kısık sesle açık duran radyosundan gelen şarkıların türkülerin nağmeleri eşliğinde bir yandan çalışır; siyakat yazısıyla yazılmış kayıtların okumakta zorlandığımız yerlerini birlikte çözmeye çalışır, yorgun düştüğümüzde iki çift sohbet ederdik. Bu böyle devam ederdi.

Çizim ONUR KUTLUOĞLU

Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (Ankara-Dikmen yolundaki eski bina).

Kural olarak bu arşivdeki malzemelerin kopyasını alamazdık; oturup orada okuyup ya kısmî olarak istinsah eder ya serbest notlar alırdık, yanımızda götürdüğümüz kalın ve büyük boy harita/metod defterlerine. Çoğumuzun hazır çizelgeleri vardı, kendi meşrebimize ve hangi konuya odaklandığımıza göre önceden hazırladığımız. Birbirini tekrar eden standart verileri çizelgenin ilgili kısmına, o kutuya yazar, en sonunda da bir "mülâhazat" hanesi bırakırdık ki, istisnai bilgileri ya da defterdeki kimi standart dışı kayıtları oraya not alalım. 300, 500 sayfalık, hatta varaklık (iki sayfa bir arada) kocaman defterlerle başka türlü başa çıkmak, her birimizin sınırlı zamanında araştırmayı tamamlamak kolay olmadığı gibi, pratik de değildi. Hiç olmazsa defterin birazının fotokopisinin verilmesi yolundaki bütün çabalarımız, sevimli veya bezgin yalvarmalarımız, memurların gülümseyen bakışlarıyla nezâketle reddedilirdi. Her şeye rağmen, yine de onların iyi niyetli yardımları ve anlayışıyla o yorucu çalışmalar çekilir hâle geliyordu; her ne kadar arada bir tepemiz atıp Tahir Bey'i ziyaret ediyorsak da kızgınlıkla. Ama oyunun kaybedeni tabii ki hep biz oluyorduk. Yüzümüz düşmüş çaresizce dönüyorduk masamızın, defterimizin başına, odadaşımız, dostlarımız, memur arkadaşlarımızın şefkat ve acıma içeren bakışları altında.

10

1990 veya 91 yılı yazında Amasya Defteri için bu arşive tekrar yolum düştüğünde çalışma yeri, koşulları, memur arkadaşlarımız değişmemişti. Yabancılık çekmeden hemen Amasya'ya ait defterleri isteyip üzerinde çalışmaya başladım. Neyse ki Amasya sakıncalı bölge kapsamında değildi devletimiz için, dolayısıyla istediğim malzeme hâlâ araştırmacıla-

ra açıktı. Arşivde mevcut dört çeşit defter vardı bakmam gereken: Mufassal (ayrıntılı), icmâl (özet), derdest (müteferrik), vakıf. Sonradan Amasya livasının/sancağının bağlı olduğu Sivas Vilayeti'nin ayrıca "Yörükân" ve "Kale" defterleri olduğunu da öğrenecektim. O yaz önceliği ilk ikisine vermiştim. Amasya Livası Mufassal Defteri iki ciltlik büyük bir defterdi. İlk cildi Amasya kazasına ait nahiyeleri, ikincisi ise diğer kaza ve nahiyeleri içeriyordu. Zamanı iyi kullanmak amacıyla ve pratik sebeplerle çalışmamı Amasya Kazası ve nahiyeleri ile sınırlandırmaya karar vermiştim. Ardından icmâl defterden sistematik olarak has, zeamet ve tımarları takip edecektim. Bu kadarını o yaz mı bitirdim, yoksa birkaç ay sonra tekrar geldiğimde mi tamamladım, tam hatırlamıyorum. Tapu Kadastro arşivindeki çalışmamın ilk kısmı sorunsuz geçmişti. Ancak ikinci kısmında bu kadar şanslı olmayacaktım, ki bu fasla aşağıda geri döneceğim.

Kuyûd-ı Kadime'den ve İstanbul'daki arşivden topladığım 1576 tarihinden önceki dönemlere ait ne kadar defter veya defter parçası bulduysam onlardan çıkardığım notlarla, hatta parça parça almayı başarabildiğim fotokopilerle tekrar Manchester'e döndüm. Takip eden birkaç ay bunlar üzerinden 16. yüzyılda Amasya kazasının genel panoramasını, köylerini, gelirlerini, nüfusunu, tımarlı vs. gelir tasarruf eden hizmetlileri haritalara dökmeye, zihnime iyice yerleştirmeye çalıştım. Bu çalışma için çok iyi ve ayrıntılı büyük mikyaslı haritalara ihtiyacım olacağım önceden düşünmüş, antropoloji bölümünden arkadaşım Suavi'nin kişisel ilişkilerinin de yardımıyla üniversitemizin Jeoloji Mühendisliği'nde birer kopyası bulunan 1/25.000 ve 1/50.000 mikyaslı haritalardan Amasya bölgesine ait paftaların fotokopilerini almıştım. Bu malzemeyi yanımda İngiltere'ye götürürken gümrükte bir arama yapılması durumunda başıma gelebile-

ceklerin korkusunu ancak uçağa bindiğimde üzerimden attığımı, derin bir nefes aldığımı hatırlıyorum. Devletin bu ölçekli haritalarını veya kopyalarını yurtdışına çıkarmak tarihi eser kaçırmakla eş tutulan bir suçtu bizlere söylenenlere göre. Hiç unutmam, aynı endişeyi iki yıl sonra tezimi bitirmiş Türkiye'ye kesin dönüş yaparken bir kez daha yaşamıştım; aynı haritaları bu kez kazasız belasız nasıl içeri sokacaktım. Neyse ki bu zorlu anları tehlikesiz atlatmayı başardım. Bunların yersiz endişeler olduğunu düşünebilecek okuyucularımı hemen uyarırım: Birkaç yıl sonra vatanseverliğinden hiç kimsenin şüphesi olmayan rahmetli Nejat Göyünç ile yine yakınlarda kaybettiğimiz Alman tarihi coğrafyacı ve Osmanlı defterolojisine bu alanda en büyük katkıları yapmış olan rahmetli Wolf-Dieter Hütteroth'un Mardin bölgesi üzerine büyük bir mesai ve titizlikle hazırladıkları kitap (*Land an der Grenze*, 1997), sırf arkasında 16. yüzyıl Mardin'ine dair özel hazırladıkları ve Almanya'da basılan nefis tarihi coğrafya haritaları var diye Türkiye'de eksik olarak satışa sunulabilmişti. Haritalar kısmına izin çıkmamış, gümrükte el konulmuştu. Kitabı basan Türkiyeli yayınevi o gün bugündür aynı kitabı, çaresiz, bu haliyle satmaya devam ediyor!

Manchester'da geçirdiğim sonraki birkaç ay içinde çok yoğun çalıştım. Bütün zamanımı 1576'ya kadarki malzemeyi dikkat ve titizlikle işlemek, tasnif etmek ve anlamlandırmakla, bir yandan da ortaya çıkan sonuçları kafamdaki büyük resme, çalışmanın üzerinde kurulabileceği temel problematiğe bağlamaya çalışmakla geçiriyordum. Zihnim giderek netleşiyor, malzemeler daha açık konuşuyordu. Ancak yavaş yavaş zaman baskısını da üzerimde hissetmeye başlamıştım.

Bu dönemde başka bir gelişme daha olmuştu, yaşadığım mekânı değiştirmiştim. Artık Carfax Court'ta değildim.

Türkiye'den dönüşümde bir süre daha orada devam etmiş, ama Claire'le giderek daha da yakınlaşınca, sonunda kendimi onun evine taşınmış bulmuştum: 41 Thornton Rd., Rusholme. Manchester City Stadyumu'nun hemen dibinde, 1900'lerin başlarında etraftaki fabrikalarda çalışan işçiler için yapılmış sıraevlerden birinde oturuyordu Claire. Bir süre önce "mortgage" yoluyla almıştı evi; taksitleri ödenmeye devam ediyordu hâlâ. Kendisine destek olmak üzere hiç olmazsa elektrik-su-telefon vs. masraflarını benim ödemem şartıyla davetini kabul etmiştim.

Bu eve taşınmaya önceleri epeyce direnmiştim aslında. Sebebi ne Claire'i yeterince sevip sevmediğim bahsi, ne de daha önce hiç tecrübe etmediğim böylesine bir birlikte yaşamın yarattığı tedirginlikti. İkincisinden cidden endişe duymuyor değildim doğrusu. Ama asıl sebep çok daha basitti: İki katlı evin üst katında ön cepheye bakan büyük odası bana çok uygun bir çalışma mekânına dönüştürülecek olmasına rağmen, kocaman evde ısıtma tertibatı olarak sadece alt kattaki antre ile arka bahçeye bakan mutfağa açılan kocaman salonun duvarına yerleştirilmiş küçücük bir gazlı şömine vardı. Babamın görevi dolayısıyla çocukluğumu geçirdiğim Karadeniz'in o dağ kasabasındaki sobaya göre pozisyon alarak yaşama pratiğim çok gerilerde kaldı sanıyordum. Her ne kadar sonradan Ordu'ya taşındığımızda ve hatta Ankara'daki öğrencilik yıllarımın bir kısmında yine sobalı bir hayatım olduysa da, çoktandır bu "ilkel koşullarda" bilim yapılamayacağına inanan ve vücudunun verebileceği tepkileri tahmin edebilen biri olarak ısrarla "sürekli sıcak su" (yani üç-S kuralı; bu da Mete Tunçay'm Berlin anılarım anlattığı bir konuşmasından aklımda kalmış, bu gibi durumlarda dilime pelesenk olmuştu) ve kalorifer tesisatı talebinde bulundum Claire'den! Sonunda pes etti; epeyce masrafla evinin bü-

tün odalarına merkezi ısıtma sistemi döşedi sevgili Bob the Plumber. Ancak bundan sonradır ki, Claire'e taşındım, üstteki büyük odayı kendime çalışma odası yaptım. Bir taraftan da bu kadar masrafa yol açmış olmanın vicdan hesabını şöyle de meşrulaştırıyordum: "My Medieval peasant!" diye takıldığım sevgili Claire'im böylece, hayatının epeyce geç bir safhasında sayemde medeniyete kavuşmuş oluyordu! Bu kez medeniyet ışığı gerçekten doğudan geliyordu! (Sezen Aksu da "Ex Oriente Lux" adlı albümünü tam o sıralarda çıkarmıştı galiba. Ne tesâdüf!). Üstelik bu vesileyle bir şey daha iyice anlaşılmıştı: Bu kız beni sahiden seviyordu! Mutluluk demek ki böyle bir şeydi.

Çizim ETHEM ONUR BİLGİÇ

41 Thornton Rd.-Rusholme/Manchester.

Bir sonraki Türkiye seferimde önce Ankara'da arşivlere devam etmiş, ardından Ruznamçe, Mühimme ve Ahkâm defterlerini taramak üzere İstanbul'a geçmiştim. Ankara'da bu kez bir yandan Milli Kütüphane'deki Amasya'ya ait Şeri-

ye Sicilleri'nin benim dönemime denk gelenlerinin tümünü sistematik olarak tarayıp, epeyce fotokopi almış, öte yandan tekrar Tapu Kadastro Arşivi'ne gidip, geriye kalan defterlere, komşu Çorum livasının defterlerine ve Sivas defterlerine bakmaya sıra gelmişti. O zamana kadarki incelemelerimin ilk sonuçları önümü daha da açmış, nüfus meselesine ilaveten çalışmamın ikinci önemli ayağını tarihi coğrafya boyutunun, yerleşim düzenindeki değişmelerin oluşturacağı anlaşılmıştı. Bu yüzden bazı köy yerleşmelerinin zaman içinde ortadan kaybolmuş olmalarının idari sınır değişiklikleriyle ilgisi olup olmadığını anlamak için, bunların Amasya kazasına sınırdaş Çorum livasının kaza ve nahiyelerine dahil edilmiş olabileceği ihtimalini netleştirmem gerekiyordu. Bu kez tam anlamıyla zamana karşı yarış içindeydim. Neyse ki işin bu kısmını hızlıca hallettim. Ancak o zamana kadar yaver giden şansım sonunda döndü, korktuğum başıma geldi. Bu kez istediğim Sivas livası mufassal defteri yukarıda bahsettiğim "bilim kurulu"nun incelemesinde idi; Yörükân defteri ise kategorik olarak kullanım dışıydı; her ne demekse..

Benim için asıl önemlisi ilkiydi, o yüzden ikincisi üzerinde fazla durmadım. Söz konusu Sivas Defteri'ne gelince, meğer Sivas Vilayeti de Ermeni meselesi bağlamında "olağanüstü hâl bölgesi" kapsamındaymış, diğer onlarca "sakıncalı" defterle birlikte; heyetimiz bunlar üzerindeki çalışmasını hâlen de sürdürmekteymiş. Bir kez bu kapsamda üst kattaki kurulun önüne giden defterin biz araştırmacılara tekrar dönüşü ise mucizelere kalmış demekti. Bütün ısrarlarıma rağmen Nuh diyor peygamber demiyorlar, "yasak!" devam ediyordu. Çaresiz yalvarmalarım bir süre sonra kızgınlığa dönüşüyor, o öfkeyle heyetin üyesi olduğunu bildiğim hocalarımdan birinden acele yardım istiyordum. Sonunda bin bir dil dökme ve iltimasla, sadece bir günlüğüne (yanlış anlama-

dınız, 1 gün) anılan defter üzerinde çalışmama izin verildi. Ertesi günü sabah erkenden heyecanla arşive gittim, aşağıya çalışma salonuna indirilen Sivas Defteri'ni hızlıca gözden geçirdim. Asıl ayrıntısıyla okumam gereken ise, defterin ilk sayfalarına yazılmış vilayet kanunnâmesiyle bu sayımı gerçekleştiren Trabzon Sancakbeyi Ömer Bey'in bölgedeki toprak rejimine, mâlikâne-divâni ismiyle bilinen vergi sisteminin aldığı şekillere ve sayım sırasında karşılaştığı güçlüklere dair kaleme alıp defterin başına eklediği notlar idi. Bu çok kritik notların bir kısmını Barkan bir çalışmasında yayınlamıştı; kanunnâme metni ise nedense yayınlanmamıştı. Günün geri kalan kısmında o metinleri nasıl ışık hızıyla okuyup satır satır defterime kopya ettiğime ben bile şaşırıp kalmıştım. Ne Hayrettin Bey'le sohbet edip, çay içecek zamanım, ne de boşuna harcayacak enerjim kalmıştı. Yarabbim, sen nelere kâdirsin! Güçlükler karşısında insanın kapasitesinin bu derece üst düzeylerde çalışması herhalde böyle oluyordu. Zor bela mesai saatinin son dakikalarına ucu ucuna yetiştirebildiğimi hatırlıyorum bu defter üzerindeki çalışmamı. Derin bir "ohh!" çekerek bir daha göremeyeceğim deftere son kez bakıp arşivden ayrıldım.

Ama henüz bu hikâyenin sonu gelmemişti. Bir hafta veya on gün sonra İstanbul'dan ve ziyaretlerine gittiğim ailemin yanından Ordu'dan, bu kez İngiltere'ye dönmek üzere tekrar geldiğim Ankara'da kalan bir iki günümde, Yörükân ve Kale Defterleri için şansımı son kez denemek üzere tekrar Tapu Kadastro arşivine gittim. Beyhûde bir gidişmiş, şansımı daha fazla zorlamamalıymışım. Ama gittiğimde ne göreyim: Bir günlüğüne kullanmam için rica minnet, özel şifahi izinle araştırma salonuna indirilen Sivas Defteri, o büyük çalışma masamızın üstünde, kenarda benim bıraktığım yerde durmuyor mu? Hani o kadar önemliydi, hani geriye heyete

gönderilecekti hemen o gün? Bir kez daha anlaşılmıştı ki, ne defterde bir kerâmet vardı, ne de özel görevli bilim kurulunda. Kimsenin umurunda değildi aslında. Zoraki yasaklamaların gerisinde bir mantık olmadığını belli ki heyetin üyeleri de artık kavramışlardı bunca yıl içinde. Ama hiçbiri cesaret edip, bir kez yasak kapsamına alınan defterlerin işleri bittiğinde tekrar araştırmacıya sunulması gerektiğini söyleyemiyor ya da bunu dert bile etmiyordu. Bu arada onlarca tarihçi veya benim gibi tarihçi adayının çalışması akim kalıyordu. Şaşkınlık ve kızgınlık içinde Hayrettin Bey'e bir göz atıp, "hayrola?" mealinde bir şeyler sordum. O da gülümseyerek "işte öyle!" dercesine bir yanıt verdi. Bütün bu olanların saçmalığına kâni olmuş yorgun insanlar olarak birbirimizi fazla zorlamadık. Artık gözümde bütün tılsımını yitirmiş olan o defter üzerinde son kez biraz daha oyalandım, önceki sefer aceleyle okuduğum kanunnâmeyle ilgili notlarımı gözden geçirdim. Bu defa bu arşivle işim gerçekten bitmişti. Mesai bitimini beklemeden çıktım, evimin yolunu tuttum.

İşte böyle sevgili okuyucu, tahrir defterleri deyip geçmeyin. Her defterin bir hikâyesi her yiğidin bir yarası, âhı var. Ben yine şanslı sayılırdım. Bütün bu zorlukları o kurumlarda bu tür kurullarda bir şekilde yer almış hocalarımın, meslektaşlarımın ve çalışanların olağanüstü iyi niyetleri ve yardımlarıyla, başka bir ifadeyle, özel ilişkilerin ya da dönemin aramızda yaygın tabiriyle "sempatik kanallar"m devreye sokulmasıyla fazla kayıp vermeden atlatmıştım. O süreçte, hele olağanüstü koşullarda iyi niyetle iş yapmanın, iş yapmaya çalışmanın bezdirici ve dayanma gücünü sonuna kadar zorlayan bu gibi "akıldışı", "bilimdışı" muamelelerle uğraşmak zorunda kalmanın bizlere ve akranlarıma verdiği hayat dersini asla küçümsemiyorum. Söylemek istediğim, 12 Eylül rejiminin dayattığı koşulların akademyayı ve bizler gibi

genç heyecanlı bilim insanı adaylarını içine soktuğu cenderenin gündelik pratiğimize nerelerde nasıl yansıdığına küçük örnekler olsun diye yazıyorum bu anekdotları.

1990'larda, İngiltere'den doktoramı bitirip döndüğümde genel akademik ortam yine aynı meselelerle fazlasıyla doluydu. Neyse ki bu arada Bulgaristan'daki Türkler/Müslümanlar meselesi Berlin Duvarı'yla birlikte rejimin de çökmesiyle kendiliğinden çözülmüştü. Ermeni meselesiyle ilgili teyakkuz durumu ise bütün hızıyla devam ediyordu; diğer üniversitelere olduğu gibi, 1998 yılına kadar çalıştığım Hacettepe Üniversitesi'ne de bu konuda Türk tezi istikametinde araştırmaların yapılmasının teşvik edilmesine dair YÖK üzerinden tamimler gelmeye devam ediyordu. 2010'lu yıllardayız ve sanırım hâlâ da geliyorlar. Epeyce yakından takip ettiğim ve ilgilendiğim bu meselenin benim açımdan asıl yoğun kısmı ise 2000'li yıllarda yaşanacaktı. Giderek bu konuda kamuoyundaki tartışmalara tarihçi sorumluluğuyla ve meslek etiği bağlamında müdahalede bulunan yazılar yazmaya başladım. 2005'teki olaylı "Ermeni Sempozyumu"nun düzenlenmesinde rol aldım ve ayrıca bir de sunuş yaptım. Ardından 2010'da ABD'de Clark Üniversitesi'nde benzer bir çalıştayda tarihçinin bir bilim insanı olarak sorumluluğunu tekrar vurgulama gereği duyacaktım. İlkinde eleştirimizin odağı nasıl bu konuyu Türkiye'de çalışılamaz ve tartışılamaz hale getiren devlet söylemi ve ona kolayca eklemlenen akademik tarihçiliğimiz idiyse, ikincisinde eleştirilerim daha ziyade Ermeni tarihyazımında da egemen kimi problemli yaklaşımlarına odaklanacaktı. Her ikisinin ortak noktası ise zor zamanda ve her koşulda mesleğin olmazsa olmazlarına işaret etmekti; bunun hiç de kolay olmadığını görmek, tarihçinin güncelin ağırlığı altında nasıl zorlandığını yaşamak önemli bir tecrübe olacaktı benim için.

"1914 Öncesi 'Eski Düzen': Eşitsizlik, Baskılar, İsyan ve Kıyımlar" başlıklı Edhem Eldem, Akşin Somel, Meltem Toksöz, Oktay Özel'in katıldığı oturumdan bir görüntü.

la. Tarihçilerin sözü de, katkısı da bu çerçeve içinde değerlendirilmeliydi, değerlendirilmelidir.

2. Bununla birlikte, bu toplantının her şeyden önce bir "tarih toplantısı" niteliği taşıdığı da yeterince açıktır. Üstelik meşhur tabirle, "tarihçilere bırakılamayacak kadar önemli" bir tarih toplantısı. Bu yüzden katılımcıların sadece bir kısmı meslekten tarihçilerdi. Bunlardan biri olarak, bu durumdan mesleki alınganlık duymayan, aksine böyle oluşunu kendi içinde yeterince anlamlı ve hatta zorunlu gören bir katılımcı olarak, bu tarih toplantısına kendi kulvarımdan küçük de olsa en iyi bilen de, bu konularda söyleyecek birşeylerimizin olup olmadığına karar veren de bu meslektaşlarımızla birlikte, ve belki de daha fazla, bu mesleğin doğası hakkındaki kavrayış ve donanımları itibariyle alakasız, mesleki hiçbir ölçüte gelmez, hikmeti kendinden menkul siyaset ve medya şahsiyetlerimizin oluşu manidardır. Aslında üzerinde düşünülmesi gereken, meslektaşlarımızın biz meslektaşlarına karşı bu kisi ve kurumlarla nasıl bu kadar kolay ve ucuz bir itti-

Toplumsal Tarih, sayı 143 (2005).

Çizim ETHEM ONUR BİLGİÇ

2005 İstanbul "Ermeni Sempozyumu" ve 2010 Clark Üniversitesi çalıştayı benim için meslek etiğini hatırlama ve hatırlatma vesilesiydi.

Ancak, 1990'larda asıl içeriye dönük yakıcı sorunlar ilave olacaktı durumu daha da ağırlaştıran bilimdışı atmosfere. Bu sefer ülke siyasetinin gündemdeki konuları Kürt meselesi, "laikliğin elden gitmesi tehlikesi" veya "irtica tehlikesi" bütün ağırlığıyla akademik ortamı zehirlemeye başlamıştı.

Bilhassa ilkinin, yani Kürt meselesinin öne çıkmasının da etkisiyle olsa gerek, Tapu ve Kadastro Arşivi'nde yeni bir çalışma grubu oluşturuldu. Bu kez çoğu artık benim akranım olan genç defterologlardı. Bu sefer yine Doğu Anadolu'ya ait Bitlis, Diyarbakır gibi bölgelerin tahrir defterleri üzerinde çalışılıyor, bir yandan da bu iki defter yayına hazırlanıyordu. Onlar belli ki belirgin bir akademik heyecanla da bu işi bitirmeye çaışıyorlardı. Ama devletimizin bu işten maksadının ne olduğu pek anlaşılamıyordu. Meselenin Ermeni nüfusla ilişkisi yine var gibiydi. Ama bu kez galiba Kürt meselesi de işin içindeydi: Ekrâd aşiretlerinin aslında Türk olduğuna mı hükmedilmişti, yoksa Kürdistan vilayetlerindeki özerk 'hükümet' idarelerinin sanıldığı kadar özerk olmadığı mı ispat edilmeye çalışılıyordu. Her ne ise, bu projede yer alan iki üç meslektaşım büyük bir gayret ve iyi niyetle işlerini bitirmişler, defterleri yayına hazır hâle getirmişler, hatta Diyarbekir (Amid) Defteri büyük bir cilt hâlinde basılmıştı bile. Bizler "bravo", nihayet bazı şeyler değişiyor memlekette diye düşünür ve Bitlis Defteri'nin de yayınlanmasını beklerken ne oldu dersiniz? Bitlis Defteri hiç yayınlanmadığı gibi, basılmış ve projede yer alan meslektaşlarımıza birer adet dağıtılmış olan Diyarbekir Defteri alelacele derdest edildi. Dağıtıma sokulmadı ve mahzene kapatıldı! Yazarlarına dağıtılan nüshalar da bir güzel geri istendi! Belli ki onlara da güven olmazdı. *"Tutuklayıp sardunyayı, atmışlar iç kapalıya."* Ah şair, bunları da görseydin, sardunyana "Diyarbekir Defteri"nin eşlik etmesi acını azaltır mıydı?

O gün bugündür basılmış Diyarbekir Defteri'nin hapis hayatı devam ediyor, Tapu ve Kadastro arşivinin millî ve hassas meselelerdeki alesta durumu ve tutumu da. Daha birkaç yıl önce tapu kayıtlarının sayısal ortama aktarılıp araştırmacıya açılmasıyla ilgili proje için Genelkurmay'dan fikir sorulmuş, onlar da tabii ki "hayır, kat'iyyen olmaz!" demişlerdi. Bildiğim kadarıyla, bu kayıtlar sayısal ortama aktarıldılar, ama araştırmacıya hâlâ açık değiller.

Tarihçiler olarak bizlerin çalışma gündemini ve konularını neyse ki doğrudan etkilemeyen bu gelişmeler, önceki "milli dava"ların devletimizin otoriter ağırlığı altında "camiamızı birleştirici" etkisinin de ortadan kalktığı yeni ortamda, asıl tahribatını üniversitelerin kurumsal kimliği ve yapısı üzerinde yapacaktı. Bilimsellik adına elde kalan üç beş kırıntı da bu hengâmede hızlanan üniversiteleri şımarıkça "ele geçirme" veya "kaptırmama" yarışı içinde ucuz ve ibretlik bir çekişmenin gürültüsü içinde iyice ortadan kaybolacaktı. Üniversiteler bilim kurumu olmaktan iyice çıkıp, siyaset kurumunun doğrudan uzantıları haline geleceklerdi. Hâlen de maalesef bu yönde varlıklarını sürdürüyorlar, bir önceki dönemdeki trajik mevcudiyetleri artık iyice bir komediye dönüşmüş olarak. Yıllardır çalıştığım Hacettepe Üniversitesi'nden böyle bir ortamda, üniversite yönetiminin ve içindeki meslektaşlarımın umursamaz tutumlarını protesto ederek 1997 yılının son günü istifa ettim. Türkiye'den ayrılma ihtimalini de bir süredir gündemime almıştım. İstifamdan kısa süre önce bir sabah dersime girdim, öğrencilerime "buraya kadarmış" deyip, idareye de bundan böyle ders vermeyeceğimi bildiren bir pusula yazıp hakkımda verecekleri kararı beklemeye başladım. Şimdi onlar düşünsünlerdi! Üniversitenin anlamını hatırlamak mı idare-i maslahat mı? Sonucu tahmin edebilirsiniz elbet: O gün bugündür üzerinde "müs-

tafi öğretim üyesi" yazan bir pasaportla dolaşıyorum. Sonrasında ne mi oldu? Fazla uzağa gitmeye gerek kalmadı, ola ola komşu tepedeki kardeş üniversiteye tebdil-i mekân etmiş oldum! Ama epeyce bir hafiflemiş olarak ve fakat garip hisler içinde, üniversite kurumuna olan inancımı bir daha geri gelmemecesine kaybederek.

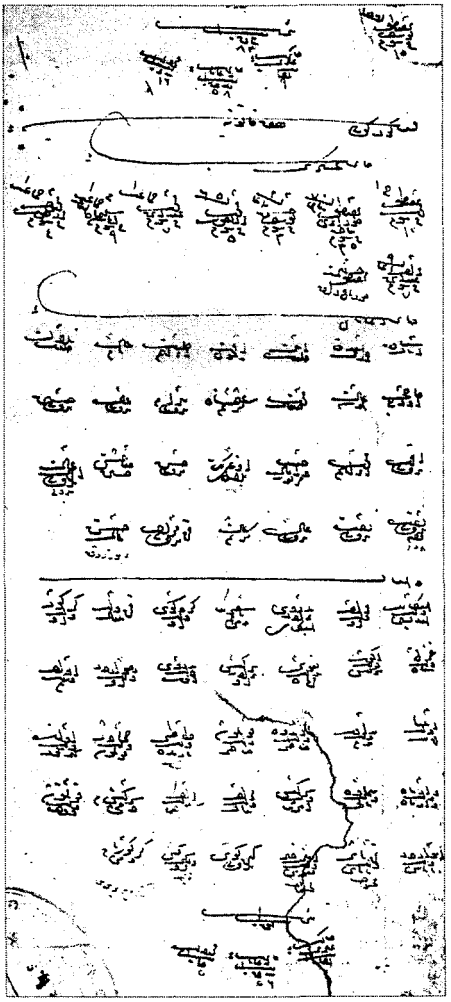
Her ne ise; bütün bu iç karartıcı süreçten biz tarihçilerin yararına sayılabilecek tek gelişme ise, 1980'lerde Ermeni meselesinin gölgesinde girişilen devlet arşivlerimizin yeniden yapılandırılması oldu. Bugüne kadar bu alanda yaşanan olumlu gelişmelerin baş döndürücü hızı ve şaşırtıcı sonuçlarını ise biz itilmiş-kakılmış tarihçilere hayatın hoş bir teselli ikramiyesi olarak görmek eğilimindeyim.

Sabrınızı zorlamadan bu faslı şöyle kapatayım: Sözünü ettiğim çalışmalarımla 1992 yılı ortalarında doktora tezime yönelik arşiv araştırmalarımın en büyük kısmını tamamlamıştım. Bundan sonrası artık malzemenin geri kalanının işlenmesine, yavaşça tezin yazılmasına kalıyordu. Sanıyorum bu süreçte son kez o yılın yazında Türkiye'ye geldim. Nihai eksiklerimi gidermek üzere İstanbul'daki arşivin farklı koleksiyonları ve tasnifleri üzerinde çalıştım. Epeyce malzeme toplayarak, bu defa tezi yazmak üzere ve son kez İngiltere'ye döndüm. Yılın geri kalanı, 1993'ün büyük bölümü araştırma ve incelemelerimin sonuçlarını kaleme almakla, tezimi yazmakla geçecekti. Akademik ve entelektüel açıdan işin en heyecanlı ve zevkli kısmına gelmiştim.

Burada duralım ve biraz nefeslenelim, zira artık iyice defteroloji ilminin cevelângâhma giriyoruz.

Defterlerin söylediğidir...

Amasya 1643

Amasya Mufassal Avârız Defteri'nden.

11

Elimdeki bütün malzemenin işlenmesi ve mevcut literatürün değerlendirilmesi sonunda tezimin ana ekseninin 1576 ile 1643 tarihleri arasmdaki dönemde Amasya kırsalında yaşanan nüfus hareketleri, yerleşim düzeni ve toplum yapısındaki değişmeler olacağı anlaşılmıştı.

1643 tarihli mufassal avârız defteri çalışmamın en kritik malzemesi olarak bu filmin asıl oğlanı, ama bir bakıma da karakter oyuncusuydu, hatta bütün hikâyenin etrafında döndüğü "kötü adamı" olacaktı. 1576 tarihli tahrir defterleri ise Osmanlı emperyal sistemini temsil eden, ondan beslenen sancak beyini ya da onunla uyumlu çalışan zeamet ve tımar erbâbını, ekâbiri temsil görevini üstlenmişti bu senaryoda. Alttan alta kaynamakta olan köylü kitlelerinin nüfus baskısı altında artan huzursuzluklarını ya görmeyen, veya yükselen geçim sıkıntısını ve sayıları hızla artan yetişkin, yaşı geldiği halde hâlâ evlen(e)memiş miskin ve ateşli "artık nüfus"un

çoktandır tehlikeli arayış ve eğilimler içine girmekte oluşunu fazlaca da önemsemeyen emperyal gafleti, çaresizliği ya da daha doğrusu gururu, kibri simgeliyordu. Tahrir Emini Trabzon Sancakbeyi Ömer Bey'in kafası da böyle bir ortamda epeyce karışmamış mıydı? İçinden çıkmakta zorlandığı kaotik durumla ilgili o raporları boşuna mı yazmıştı epeyce uzamış (neredeyse on yıl) bu sayım müddetince?

Oysa tehlike çoktandır geliyorum demekteydi. 1480'lerdeki toplumsal manzaranın altından çok sular akmıştı. 1520'lere kadar büyük Kızılbaş İsyanları ortalığı kasıp kavurmuştu. Ardından, Küçük Asya'nın çok uzağında, Asya'nın iyice içlerinde Ming hanedanının Çin Seddi'nin son kısmını inşa etmekle meşgûl olduğu yıllarda, 1550'lerin şehzâde kavgaları Orta ve Batı Anadolu vilayetlerinde adeta bir iç savaş ortamı yaratmış, kırsal nüfustan epeyce "yevmlü" köylü asker toplanmış, ellerine silah tutuşturulmuş, üstüne de kendilerine tımar vaadedilmişti. Halbuki tımar sistemi çoktandır cazip bir gelir kapısı olmaktan çıkmıştı ama giderek fakirleşen ve topraksızlaşan köylülere yine de önemli bir çıkış noktası, ciddiye alacakları bir alternatif geçim kaynağı gibi görünüyordu. 1576 tarihli defterimiz aslında sayımı yapılan köylerde topraksız ve bekâr nüfus yığılmasının had safhalara ulaştığını açıkça gösteriyordu. Amasya kırsalı ve köylü toplumu patlamak üzereydi. Ve sonunda, 1590'larda patlayacaktı da.

Bu patlamanın görünüşteki sorumlusu Celâli adıyla anılan binlerce kişilik yerini yurdunu terk etmiş eski köylülerin oluşturduğu seyyar tahrip birliklerinin başıbozuk ve savruk isyanlarıyla irili ufaklı düzinelerce eşkıya çetesinin köylere ve köylülere yönelik bitmeyen yağma ve talanıydı yaygın açıklamalara göre. Aslında bu insanların bizatihi varlığı yaşanan patlamanın doğrudan sonucu idi, asla sebebi değil. Ama ma-

dem ki patlamıştı, kazan bir kere devrilmişti, düzen fena halde bozulmuştu, herkes başının çaresine bakmak zorundaydı. Anadolu kırsal nüfusunu oluşturan binlerce köylü her şeye rağmen toprağına, çiftine çubuğuna sıkı sıkıya sarılıp yerinde tutunmaya çalışırken, bu nüfusun daha büyük kısmı terk-i diyar etmekte bulmuştu çareyi. Sonunda ya dağlara tepelere vuracaklardı hayatta kalabilmek için ya da kendileri bizzat Celâli olacaklardı. Netice pek değişmiyordu: Her iki kitle de tehlikeli bir dönüşümlülük içinde, Celâliliğin potansiyel sosyal tabanını oluşturacak, kendine benzer yeni kuşaklar üreterek bütün 17. yüzyılı baştan başa geçen tehlikeli bir şiddet döngüsünün ateşleyicileri, serseri mayınları, taşıyıcıları olacaktı. Bir kısmının çaresizliğinden ise 1576 defterinin temsil ettiği ekâbir tımar ve zeametleriyle, sultanî vakıflara, Mekke ve Medine vakıflarına, haslara ait köylerin mutasarrıfları yararlanacaklar, devlet görevlilerinin müdahalelerinden azâde olan köylerine sığınan bu "kaçgun" reayayı hem koruyup kollayacaklar, hem boğaz tokluğuna çalıştıracaklar, bir yandan da devletin vergi sayımlarından ve memurlarından saklayacaklardı.

1643 tarihli avârız defteri işte bu manzaraya ayna tutan, bu patlamanın, fırtınanın sonrasındaki feci görüntüyü adeta gözüne sokarcasma sultanın ve yönetimin dikkatine sunan şom ağızlı, ketum ama üzerine gidildiğinde yeterince konuşkan metindi. Bir bakıma, binlerce vergi yükümlüsünün isimlerini de tek tek kaydederek, meseleyi eskiden kaleme aldığı *risâle* formundan çıkarıp bu kez rakamların dilinde yeniden "defter etmiş" Koçi Bey veya *Kitâb-ı Müstetâb*'ın bir başka versiyonuydu adeta. Onların yazdıklarına zeyl olsun diye sanki, Sultana ve vezirine sunulmuş bir erken modern "fiscal" manifesto. Tıpkı, 1620'lerde İngiltere'nin İstanbul'daki elçisi Thomas Roe'nun Londra'ya yolladığı raporlarında, bu büyük imparatorluğun durumunun içler acısı hâle geldiğini belirtip, impa-

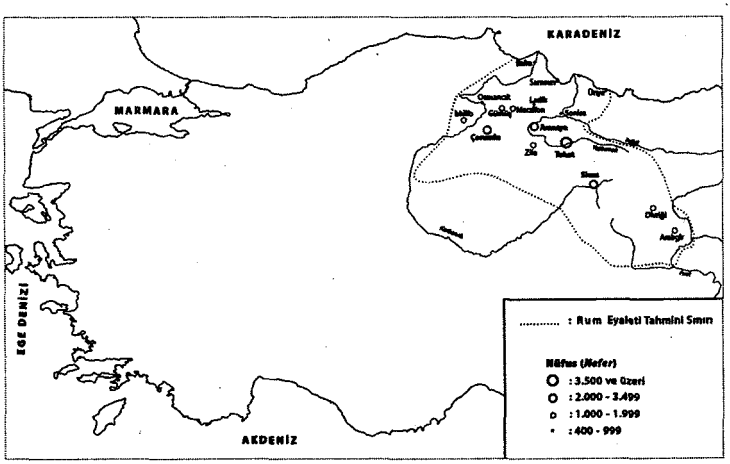
ratorluk ölçeğinde 500 küsûr bin civarındaki köyden Celâli İsyanları'nın en şiddetli devresinin hemen sonrasında sadece 70-80.000'inin ayakta kaldığım, gerisinin nüfusunun dağıldığım söylerken yaptığı gibi. Roe da 1606'da yapılan büyük sayımların sonuçlarını içeren tahrir defterlerinin sunduğu verilere kıyasla yapıyordu bu gözlemlerini; yani bu defterler hiç de bilinmez değildi geniş bir diplomasi câmiası içinde.

Senaryonun ana çatısı işte böyle çıkıyordu ortaya. Şimdi yapılması gereken, oturup bunu en anlamlı olabilecek bir kurguyla, suyunu çıkarmadan ve fazla heyecan da yapmadan, yıllar sonra Özer Hoca'dan sıkça duymaya iyice alışacağımız gibi "ikna edici bir bilimsel anlatıya dönüştürmek"ti. Akademik metin standartları ve kurallarının elverdiği ölçüde bir tez çıktı sonunda ortaya. O sınırlar içinde yeterli de bulundu çalışma ve metin, ama beni hiçbir zaman tam tatmin etmedi. Hep daha başka türlü de yazılabileceğini düşündüm, kimi noktalarda daha ileri araştırma ile daha fazla söz söyleyebilirdim. Bu tür düşünmenin sonunun olmadığını da kısa sürede anlamama ve ikna olmama rağmen, o metne on beş yıl boyunca geri dönmedim, dönemedim. Bir kez dönünce de eski düşüncelerim depreşti. Türkçe versiyonunu mutlaka farklı kaleme almalıydım. İşte o versiyonu elinizde tutuyorsunuz. Bu acâyip kitap sadece o tezde işlenen hikâyenin farklı bir anlatısı değil. Buraya kadar okuduklarınızdan çoktan anlaşıldığı üzere, o tezin yazılması sürecinin ve yazarının tarihçi olarak hikâyesidir. Hatta tarihçiliğimizin son yirmi yılının kaba bir resmidir, araya sıkıştırdığım anekdotlarla. Üç katman bir arada yani. Diğer deyişle, hikâye içinde hikâye. Gönlünüze göre seçin, keyfinize göre okuyun.

Şimdi kaldığımız yerden devam edelim, 1640 yılına geri dönelim.

12

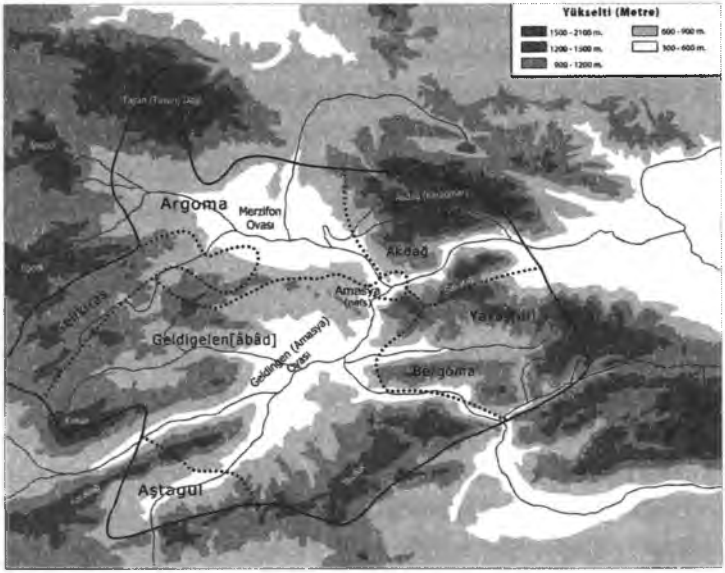
1640 yılında Tokat Defterdarı Mehemmed Murad Efendi, kendisine verilen sayım görevini yerine getirmek üzere kolları sıvamış, hazırlıklarını yapmış, bölgedeki kadılarla yazışmış ve takip eden iki yıl içinde Rûm vilayetinin tahririni bitirmişti. Ardından sayım sonuçlarını ayrıntılı defterlerde temize çekmiş, Defterhane üzerinden 1643 yılının Ocak ayı itibarıyla Sultan'ın onayına sunmuştu. Bu tarih elimizdeki Amasya Mufassal Avârız Defteri'nin üzerindeki tarihti. Tokat, Zile, Canik (Samsun) gibi kazalara ve şehirlere ait defterlerin üzerindeki tarihler ise 1642'yi gösteriyordu. Zaten Amasya Şeriye Sicilleri'ndeki belgelerden de anlaşıldığına göre, Murad Efendi muhtemelen önce Sivas ve Tokat livalarından başlamış, ardından Canik'le devam etmiş, Amasya livasının tahriri ise en sona, 1642 yılına kalmıştı. Amasya kadısına ulaşan tamimlerine bakılacak olursa, tahriri altı-yedi ay gibi kısa bir sürede bitirmiş, ilgili defteri de takip eden yılın ilk ayında temize çekmişti.

Harita 1. Rûm Vilayeti (16. yüzyıl).

1643 tarihli bu defterin sunduğu manzara özetle şöyleydi: Merkezi doğal olarak Amasya şehri olan livanın (eski tabirle sancak) aynı adla anılan merkez kazası da dahil olmak üzere toplam 11 kazası, 5 nahiyesi vardı. Bu nahiyelerin çoğu (dördü) Amasya kazasına dahildi. Diğer kazalardan yalnızca Zeytun'un Göl isimli bir nahiyesi vardı. Halbuki 1576 tarihinde, yani altmış küsûr yıl öncesinde sadece yedi kazası vardı livanın. Ne olmuşsa, aradan geçen zaman içinde kaza sayısı 11'e çıkmıştı. Yeni kazaların tamamı eskiden nahiye idiler. Bir şekilde statüleri değiştirilmiş, kaza düzeyine yükseltilmişlerdi. Bu gelişme muhtemelen, avârız vergilerinin 1580'lerden itibaren düzenli yıllık vergiler haline getirilmesi ve kadıların bu işin düzenlenmesiyle doğrudan görevli kılınmış olmasıyla yakından ilgiliydi. Zira, bu ilave mâli/idari işler kaza kadılarının görev yükünü ciddi ölçüde arttırmıştı. Dolayısıyla kaza bölgeleri pratik olarak yönetilebilir büyüklükte olmalıydı. Sonradan kazaya dönüştürülen nahiyelerin livanın en büyük ve geniş nahiyeleri olduğu göz önüne alınırsa, bu değişikliklerden maksadın kadılık bölgelerinin fiilen yönetilebilir ölçülerde küçültülmesi olduğu rahatlıkla ileri sürülebilir. Eğer bu doğru ise, imparatorluk yönetimi, her zaman yaptığı gibi, idari yapılanmayı mâlî öncelikleri doğrultusunda bir kez daha revize etmişti 17. yüzyılın başlarında.

11 kazadan biri olup çalışmama temel aldığım Amasya kazasının dört nahiyesinde 1643 yılı itibariyle toplam 262 köy, bu köylerde de toplam 4,628 kayıtlı vergi yükümlüsü köylü nüfus vardı. 16. yüzyılın standart pratiğine göre "vergi yükümlüsü"nden kasıt, yetişkin erkek nüfus (*nefer*) olmakla birlikte, 1640/42 yıllarındaki bu sayıma epeyce miktarda kadın da "dul hâtun" sıfatıyla dahil edilmişti. Kocalarını kaybetmiş bu kadınların belli ki yetişkin evlâtları da yoktu; bu yüzden oturdukları ev ve tasarruf ettikleri arazi üzerin-

Harita 2. Amasya kazasının topografik haritası (el çizimimden adaptasyon: Muhsin Soyudoğan).

den "hane reisi" sıfatıyla bizzat kendi adlarıyla kaydedilmişlerdi deftere. Anılan toplam vergi nüfusunun 833'ü yetişkin bekâr erkeklerden oluşuyordu. Sadece beş köyde 212 gayrimüslim köylü vardı, gerisi tamamen Müslümandı. Buraya kadar anılanlar Osmanlı'nın tüm sayımlarında görmeye alıştığımız bildik kategorilerdi.

Ancak 1643 defterinde iki yeni grup daha çıkıyordu karşımıza. İlki, değişik köylere dağılmış çok sayıda "askeri" sınıf mensubu sivil ve askerlerdi. Bunların toplamı 456'ya ulaşıyordu. Aralarında imam ve hatipten tımar sahibi sipahiye, kapıkulu sipahisi ve yeniçerisine kadar uzanan her türlü devlet görevlisi kaydedilmişti. Tımarlı sipahilerin bir kısmının adlarına kaydedilmiş çiftlikleri vardı. İkinci grup ise toplamları 400'e ulaşan ve deftere "birûnî" sıfatıyla kaydedi-

len yabancılar, yani civar vilayetlerden, dışarıdan gelenlerdi. Belli ki bir süre önce Amasya kazasına gelmişler, değişik köylere yerleşmişlerdi. Gelişleri on seneyi geçmiş olmalı ki, sayım memurları onları geldikleri yere geri yollamamış, isimlerinin yanma eski yerlerine dair not da düşmemiş, bulundukları köylerde "birûnî" sıfatıyla vergi yükümlüsü olarak kaydetmişlerdi.

Defterin bizlere sunduğu bilgi bundan ibaretti. Görüldüğü gibi gayet basit, net bir manzara. Bir Osmanlı kazasındaki meskûn kırsal yerleşim birimlerinin miktarı ve oralarda yaşayan vergi nüfusu. Üstelik de, 16. yüzyılın tahrir defterlerinde bütün ayrıntılarıyla karşımıza çıkan her bir köylü ailesinin işlediği toprağın miktarı, ürettiği tarımsal ürünlerin cinsi ve miktarı ile her birinin devlete ve görevlilerine ödemesi gereken vergilerin çeşit ve miktarlarına dair hiçbir kayıt yoktu bu defterde. Onu tahrir defterinden ayırıp "avârız defteri" yapan tam da buydu zaten; devletin maliye bürokrasisi artık köylünün ekonomik durumuyla, zirai üretimin çeşit ve çapıyla ilgilenmiyordu 17. yüzyıl ortalarına yaklaştığımız bu tarihte. Sadece avârız ve gayrimüslimler için ilaveten cizye vergisini ödeyecek olan nüfusa odaklanmakta, yalnızca bu vergiler üzerinden kaydetmekteydi kırsal ve kentsel nüfusu. Yani bu defter, ve benzeri diğer avârız defterleri, bizlere esasen demografik veriler sunmaktaydı. Elbette bunun da "vergi yükümlüsü nüfus" olarak anlaşılması gerektiğini unutmamak koşuluyla. Çünkü bu tahrirler çocuklar dahil bütün yurttaşları kaydeden modern nüfus sayımları değildiler.

Bu sadece Osmanlı'ya özgü de değildi aslında. 18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarına kadar bütün sanayi öncesi tarım toplumlarında ve erken modern dönemde, yani eski tabir-

le Yeniçağ dünyasında, Fransa'dan Çin'e kadar hemen her yerde vergi sayımları aşağı yukarı bu şekilde yapılmaktaydı. Mutlakiyetçi devletlerin, merkeziyetçi imparatorlukların yönettikleri tebaa ile kurdukları en kritik ve sistematik ilişki mâli ilişkiydi, yani vergi ilişkisiydi. Tarih boyunca bunun bin bir çeşit mekanizması geliştirilmişti. "Devlet"li siyasi yapılar yönettikleri coğrafyalardaki neredeyse tamamen köylülerden oluşan üretici sınıfları gerek şahıs olarak gerekse iktisadi faaliyetleri üzerinden bir şekilde vergilendirmişlerdi. Bu, ürün temelinde aynî bir vergilendirme olabileceği gibi, angarya veya nakdî, yani para üzerinden de olabilirdi (bir zamanlar Marksist tarihyazımı bunları "ürün rant", "emek rant" ve "para rant" olarak tasnif eder, bu ilişkiyi de temel sömürü ilişkisi olarak değerlendirirdi; buradan da "üretim tarzı" tartışmaları yürütürdü ki benim kuşağım bu çerçevede Türkiye'nin bütün siyasi ve entelektüel gündeminin merkezine oturan "Feodal mi ATÜT mü?" tartışmasıyla büyümüştü. Hangisi olduğunu anlamaya fırsat bulamadan, tartışmalar sadece Türkiye'de değil 1990'larda bütün dünyada sessizce kesiliverdi, gündemden kalktı. Demek ki her şey Sovyetler Birliği'nin varlığı ve yokluğuyla ilgiliymiş diye düşünenlerimiz de oldu haklı olarak). Zaman zaman değişik devletlerde rastladığımız benzer vergi sayımları ile, ekilebilir arazi miktarı ve onları tasarruf eden köylü ailelerin kaydı tutulmaktaydı. Kadınlar, küçük çocuklar genellikle sayım ve vergi dışı tutulurdu.

Osmanlı'daki pratik, yine diğer bazılarında olduğu gibi, erkek çocukları, o da sadece eli saban tutacak, kazma kürek sallayacak yaşa ve fiziki olgunluğa gelmiş olan (ki kanunnâmeler bunu "kâr ü kisbe kâdir olmak" şeklinde tanımlıyordu) muhtemelen buluğ çağının üstündeki gürbüz erkek çocuklarını bu sayımlara dahil etmekteydi. Ya müstakbel vergi

yükümlüsü olarak, ama çoğunlukla, en alt baremden vergi ödeyen yetişkin erkek (*mücerred*) kategorisinde.

Tam da bu yüzden Osmanlı tarihçileri bunca yıldır nüfusun bir kısmını içeren bu gibi kayıtlardan toplam nüfusun nasıl hesaplanabileceğine kafa yoruyorlardı. Belki de bu nafile işi sembolik düzeyde tadında bırakmak gerekiyordu. Oysa, bu hesaplamanın en basit ve en anlamsız formülünün (*nefer*x4+mücerred veya *hane*x5) ilâhi bir emirmişcesine hâlen de tekrarlanıyor oluşunda, sonunda "buçuk"lu, küsûratlı sözde toplam nüfus rakamlarına ulaşılmasında belli ki benim anlayamadığım, asla da anlayamayacağım bir hikmet vardı. Barkan ve Braudel tarzı karşılaştırmalı bir çalışmaya veya tartışmaya eklemlense bu gayretler, bir adım ileri götürülse başka tür hesaplama ve çıkarsama yöntemleri ile (ki böyleleri de var aslında, ama biraz daha kıvrak bir zekâ gerektiriyorlar tabii) bu hesaplamalardan anlamlı bir analiz çıksa herhalde kimsenin bir itirazı olmazdı. Sonunda yine kendime en makul gelen yolu tutacak, böyle bir matematik işlemden uzak duracaktım. Bunun yerine, kendi içinde yeterince anlamlı olduğunu düşündüğüm "vergi nüfusu" kategorisinin (*nefer*) miktarını ve terminolojisini olduğu gibi kullanmayı tercih edecektim. Bu rakamları karşılaştırarak gözlediğimiz zaten uzun dönemli değişmeler değil miydi? Öyleyse, tam da karşılaştırılabilir nitelikteki bu verileri mutlak rakamlar gibi görmektense, dönemsel eğilimlerin yeterli göstergeleri olarak ele almak neyimize yetmezdi.

Ben de bu kadarıyla yetinecek, 1643 tarihli avârız defterindeki bu "kaba" verilerden ince ve anlamlı sonuçlar çıkarmaya çalışacaktım. Tabii ki böyle bir iş için mevcut defter tek başına yetersizdi. Sunduğu bilgilerin kapsamını da sınırlarını da yukarıda gördünüz; iki paragrafta özetlenebilecek ke-

sitsel bir manzara, hepsi buydu. Bu manzarayı biraz canlandırmak, o rakamları anlamlandırmak, buradan hareketle o döneme dair bir yorum geliştirmek için 1643 defterini kendinden önce veya sonraki benzer defterlerle karşılaştırmak, karşılıklı konuşturmak gerekiyordu. Defteroloji çalışmaları esasen bu türden karşılaştırmalar sayesinde bu kadar itibar kazanmıştı. Aynı bölgeye ait 100-150 yıllık döneme yayılan defterler (eğer mevcutsa tabii) bir seri olarak karşılaştırıldığında heyecan verici sonuçlara ulaşılabiliyordu. Amasya örneğinde ben o kadar şanslı değildim maalesef. 1430'lardan itibaren en az beş ayrı tarihte sayım yapıldığım bildiğimiz bu bölgenin ne yazık ki sadece tek bir mufassal defteri bulunabilmişti arşivlerimizde. O da en son klâsik tahririn sonucu, yani 1576 tarihli tahrir defteri. Daha evvelki sayımlardan ise elimizde sadece bölük pörçük defterler, genellikle de icmâl defterler vardı.

Bu şu anlama geliyordu: 1643 tarihli avârız defteri ile karşılaştırılabilecek veriler içeren tek defter 1576 tarihli mufassal tahrir defteriydi. Diğerleri olsa olsa 1576'ya giden sürecin karakteristiklerini ve kimi temel değişmelerini izlememize imkân tamdıkları ölçüde bir anlam ifade edebilirlerdi. Nitekim, böyle de oldu. Bütün çalışmam bir anda, 1643 tarihli avârız defterinin sunduğu pek konuşkan görünmeyen verileri 1576 tarihli defterin ışığında, onunla ilişkiye geçirerek konuşturmaya dönük bir mesaiye dönüştü. Ancak böylesi bir başka şahitlik karşısındadır ki, sonunda hikâyemizin tek tanığının dili çözüldü. Bize hem kendi gerçeğinin şifresini sundu (ya da ben hâlâ öyle sanıyorum!), hem içine doğduğu ekonomik, sosyal ve politik ortamı işaret etmeye başladı. Bu kitabın bundan sonrası, o işaretlerin izinden yürüttüğüm, ara ara bir iki yüzyıl gerilere giderek sürdürdüğüm zevkli dedektif çalışmasının özetidir.

O halde tekrar 1643 verilerine geri dönelim ve iz sürmeye devam edelim. Ne diyordu avârız defterimiz: 1643 yılı itibariyle Osmanlı İmparatorluğunun Anadolu yakasında vâki Rûm vilayetinin Amasya livasının 4 nahiyeli merkez kazası kırsalında bulunan 262 köyde, 833'u bekâr ve bir kısmı dul kadın olmak üzere toplam 4,628 nefer vergi yükümlüsü nüfus vardı. Osmanlı sayım memurları Amasya kadısının da refakatinde bölgede aylarca sayım yapmışlar, köyleri yerli yerinde teftiş etmişler ve sonunda bu kadar köy ve bu kadar nüfus kaydetmişlerdi deftere. Bu köylere ve o nüfusa dair hiçbir açıklayıcı not ve ayrıntı da sunulmuyordu maalesef. Bu kadarcık veriyle başlamak zorundaydık, ama başlangıç için yeterdi. Yapılacak ilk iş olarak sayım mahallinin (suç mahalli gibi düşününüz lütfen) bugünü ve geçmişine dair biraz daha fazla bilgi toplamak gerekiyordu. Tabii ki oradaki köyler ve köylüleri de tanımalıydık; kimdiler, nereden gelip nereye gidiyorlardı. Geriye dönük bir araştırma bizleri bu insanların belki çocukluk devirlerine, çoğunun ise babalarının ve hatta dedelerinin zamanına götürüyordu. Yani 1643 tarihindeki köylerin ve köylülerin encâmını 1576 yılında yapılmış bölgenin en son sayımının sonuçlarını içeren tahrir defterindeki verilerde arayacaktım.

Yanılmamışım. 1576 defteri daha ilk sorgulamada öylesine bilgiler verdi ki, resim birden aydınlanır gibi oldu. Öte yandan, meseleyi aydınlatır gibi görünen bu bilgiler bir yandan da 1643 olayını kısa sürede çözmekle ebediyyen çözümsüz bırakmak ihtimalini bir arada içeren ilave sorular da getiriyordu akla. Şöyle ki, 1643 tarihli defterin verdiği köy sayısı 262 iken, 1576'da bu sayı 379'du. Ayrıca 1643'te hiç mezraa kaydı yokken, 1576'da 87 adet mezraa vardı ve bunların 7'si yeni meskûn mezraaydı. Bu fark nereden kaynaklanıyordu?

Amasya şehri. E. Jules Delbet'in 1858 tarihli fotoğrafından gravür: Taylor (Theodore Reinach'ın *Mithridate Aupator*, Paris 1890, s. 291: Hüseyin Menç, Geçmişte Amasya, 1850-1950, 2007, s. 11'den).

Arada geçen yıllarda 117 köye ve en azından meskûn mezraalara ne olmuştu? Nereye gitmişlerdi?

Ayrıca, tabii ki 117 fazladan köy söz konusu olunca 1576'daki toplam vergi nüfusunun da 1643'e göre çok daha fazla olması anlaşılır bir şeydi. Ancak burada karşılaştığımız asıl şaşırtıcı nokta şuydu: 1576 tarihinde de varlığını ve kaydını tespit edebildiğimiz 238 köyün 1643 tarihindeki vergi nüfusu öncekinin % 20'leri düzeyine düşmüştü. Bekâr yetişkin erkek miktarları karşılaştırıldığında ise daha radikal bir azalma, % 94, söz konusuydu. Buna paralel olarak, bekâr nüfusun evli nüfusa oranı da 1576'nm % 45'inden 1643'ün % 14'üne düşmüştü. Yani 1643'te kaydedilen vergi mükellefi nüfus öncekine kıyasla içinde çok az genç barındıran

evli köylü hanelerinden oluşan daha yaşlı bir nüfustu. Neden? Genç nüfusa ne olmuştu, nereye gitmişti? Kırsal nüfus bir demografik kriz içinde miydi, çoğalamıyor, kendini normal ölçülerde yeniden üretemiyor muydu? Belki de yeterince doğum oluyordu, ancak çocuk yaşta ölümlerin oranı mı artmıştı?

Bütün bunlar açıklama bekleyen yeni sorular olarak karşımıza çıkmıştı. Söz konusu rakamları çıplak halleriyle aldığımızda Amasya kazası kırsalı büyük bir felaket yaşamış olmalıydı. 16. yüzyılın son çeyreğine girilirkenki yerleşim yoğunluğu çok gerilerde kalmış, yerini neredeyse üçte bir oranında tenhalaşmış bir coğrafyaya bırakmıştı. Dahası, hâlâ mevcut görünen köylerde de 1576'dakinin ancak beşte biri nisbetinde bir nüfus yaşıyordu. 1576 defteri isimleri ve rakamları şişirmediyse (ki böyle bir zorlamanın kaynaklarda hiçbir iz bırakmadan gerçekleştirilmiş olmasını aklım almıyordu), bu durumda acaba 1643 defteri mi mevcut nüfusun çok az bir kısmını kaydedebilmişti? İki tarih arasında iki-üç kuşaklık uzun bir zaman aralığı vardı. Yani 5-10 yıl arayla yapılmış, aşağı yukarı aynı kuşağın ve insanların hayat sürelerinde tekrarlanan iki sayımdan bahsetmiyorduk. Ortalama ömrün bütün dünyada 35-40 yaş civarında seyrettiği bu tarihlerde, 1576'daki yetişkin insanların 1643'te hâlâ yaşıyor olmaları beklenemezdi zaten. Dolayısıyla bilhassa kayıtlı vergi nüfusu bahsinde ne miktarların ne de oranların aynı olması beklenmemeliydi. Ama aradaki fark yine de olağanüstü denilebilecek bir nüfus azalmasını işaret ediyordu.

Bu derece keskin ve dramatik düşüşü normal sayılabilecek demografik dalgalanmalarla izah etmek mümkün olamazdı. Böylesi büyük bir fark teorik olarak ancak olağanüstü toplumsal felaketlerin, uzun sürmüş tahripkâr savaşların –ve-

ya Avrupa'da olduğu gibi iç savaşların– yarattığı yıkım, ciddi kuraklık ve kıtlık ile Kara Ölüm gibi büyük veba salgınlarının getirdiği yüksek ölüm oranı vs. gibi olguların yol açabileceği felaketlerle açıklanabilirdi. 16. yüzyılın nüfus artışı döneminde kasaba ve kentlere yönelik yaşandığını gözlediğimiz belirgin bir nüfus akışının çok daha büyük ölçeklisi kitlesel göçler de bir başka ihtimal olabilirdi tabii, ancak, 1590 sonrasının bu nitelikteki nüfus dalgalanmalarına dair sağlıklı kayıtların yokluğunda bunu sadece varsayımsal ilave bir faktör olarak zikretmekle yetinebilirdik. 1640'lara ait mevcut avârız defterlerine bakılacak olursa, Anadolu'nun kentsel nüfusu kırsal yerleşmelerdeki gibi dramatik düşüşler göstermiyordu; çoğu kasaba ve şehir 1570'lerdeki nüfus miktarlarına yakın büyüklüklüklerini koruyordu; bazılarının ise etraftan göç alarak büyüdükleri açıktı. Ancak bu artışlar kırsaldaki dramatik ölçülerdeki yerleşik nüfus kaybını izah etmekten çok uzak mütevazı oranlardaydı.

Dolayısıyla söz konusu nüfus düşüşü doğum-ölüm oranlarında yaşanan kritik bir değişmeyi de işaret eden bir olgu gibi görünüyordu. Eğer böyleyse, Malthusçu demografik gelgit mekanizmasının ya da nüfus döngüsünün ürettiği ciddi dönemsel krizlerden ("Malthusian scissor") biriyle mi karşı karşıyaydık?

Burada aceleci davranmamak, aradaki dönemde bu tür gelişmelere yol açabilecek olayların yaşanıp yaşanmadığına bakmak gerekirdi. Gerçekten de döneme dair genel bilgilerimiz 17. yüzyıl dönemecinde ve yüzyılın bütün ilk yarısı boyunca çok ciddi tahripkâr ve kronik gelişmelere işaret ediyordu: Celâli kargaşaları, isyanlar, kronik eşkıyalık, uzun savaşlar, aşırı vergilendirme ve hatta iklimsel dalgalanmalarla yakından ilişkili kıtlık-kuraklık-açlık, vs.. Belki de bütün bu ge-

nel resim kendi başına yeterliydi Amasya'nın 1643'teki manzarasını izah etmeye. Ancak, her hâlükârda bunların Amasya bölgesi üzerindeki izdüşümlerini ve doğrudan etkilerini somutlandırmak gerekiyordu. Söz konusu genel resim yanıltıcı olabilirdi. Ya da dönemin kaynakları kendi özel politik gündemleri içinde olup-bitenleri abartmış, bu gibi olayları ve etkilerini fazlasıyla dramatize etmiş olabilirlerdi. Belki de o gelişmeler belli bölgeler için geçerliydi, Amasya bölgesi bunların görece dışında kalmış, yine makûl derecede istikrarını korumuş olabilirdi bu dönemde. İşte o zaman 1643 defterindeki verilerin güvenilirliğinden şüphe etmemizi gerektiren her çeşit meşru gerekçemiz var demekti. Dolayısıyla, 1643 yılının aynasında gördüğümüz nicel felaket manzarasının gerçek mi yoksa illüzyon mu olduğunu ancak arada geçen döneme yakından bakmakla aydınlığa kavuşturabilirdik.

Defteroloji ilminde aceleci yargılara, temelsiz spekülatif değerlendirmelere yer yoktu. Spekülasyonlar bile ancak mevcut diğer bütün deliller toplandıktan, her türlü muhtemel faktör değerlendirildikten sonra, hâlâ bir miktar belirsizliğin söz konusu olduğu durumlarda yapılmalıydı.

13

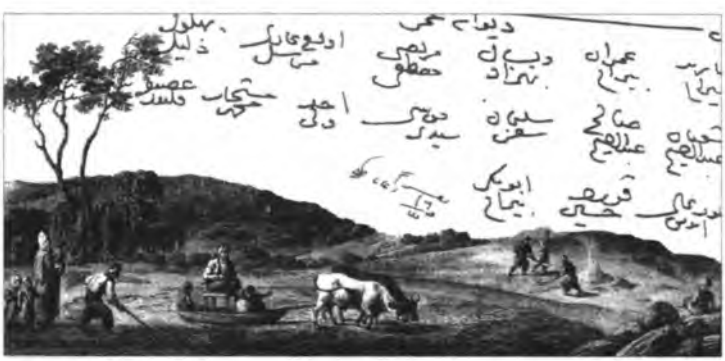
1643 defterindeki tek boyutlu verilerin kendi içinde daha fazla sorgulanabilecek, inceden inceye sorularla deşilebilecek derinliği olmadığı için, böyle bir sorgulamayı ve derinleştirmeyi çok yönlü ve katmanlı veriler sunan 1576 tahrir defteri üzerinden yapmak gerekecekti. Öyle ki, sanayi öncesi tarım toplumlarında dönemsel çalkantılar kadar uzun dönemli kimi görünmez eğilimlerin, yapısal gelişmelerin kü-

mülatif etkisini de ciddiye almak gerekirdi. Bu tür değişmelerin ve eğilimlerin en rahat izlenebileceği alan nüfus ile ekonomik kaynaklar arasındaki ilişki olabilirdi örneğin. Bu kritik dengenin ne yönde evrildiği sorusu önemliydi. Bir diğeri, yine bununla doğrudan ilişkili olarak, kırsal yerleşim düzenindeki yoğunlaşma ve yayılmaya yakından bakmak olabilirdi.

16. yüzyılın sadece bütün Akdeniz havzasında ve Avrupa'da değil, Osmanlı coğrafyasında da hızlı nüfus artışının gözlendiği bir dönem olduğunu mevcut araştırmalar çok net olarak ortaya koymuştu. Özellikle 1500'lerden itibaren 1570'lere gelinceye kadar birçok ülkede, bölgede nüfus ikiye katlanmıştı. Buna bağlı olarak, başta ekilebilir arazi olmak üzere kıt ekonomik kaynaklar hızla artan nüfus karşısında yetersiz kalmış, ciddi bir geçim sıkıntısı ve fakirleşme yaşanmıştı. Toprağın bol emeğin kıt olduğu dönemler artık geride kalmıştı. Derinden yaşanan değişimlerden biri işte tam da bu noktada gerçekleşmişti: O zamana kadar kenarda kalmış tarıma elverişsiz topraklar getirisi çok düşük olmasına rağmen büyük bir çaresizlik içinde ve insanüstü gayretle uygun görülen ürünlerin ekimi ve dikimiyle tarımsal üretime kazandırılmaya çalışılmıştı, buna ormanların hızla kırılarak tarım arazisine dönüştürülmesi de dahildi. Hatta Fransa'nın Languedoc bölgesinin güney kıyılarındaki aşırı sulak ve bataklık arazilerin drenaj sistemiyle tarıma açılmasıyla bu gibi yerlerde ürün patlaması bile yaşanmıştı. Ama bu çok marjinal, istisnai bir durumdu; üstelik insan kaybı da çok yüksek olmuştu.

Bütün bu çabalar hassas nüfus-toprak dengesinin toprak aleyhine bozulmasını engellememiş, kırsal fakirlik ve sefalet hızla artmıştı. Tarımsal üretimde yaşanan her türlü çeşitlenme ve genişleme genelde toplam üretim hacmini no-

minal olarak artırmışsa da, bu gelişme kişi başına düşen ortalama üretimin hızla azalmasını engelleyememişti. Paralel olarak, kırsal yerleşim düzeni de bu gelişmelerden payını almıştı. Mevcut kır yerleşimlerinin, köylerin nüfusu hızla artmış, onları çevreleyen tarımsal arazilerin sonuna kadar kullanılmasıyla, artan nüfus daha uzaklarda gözüne kestirdiği marjinal veya o zamana kadar kullanılmayan arazileri (Osmanlı terminolojisindeki karşılığı "mevâd") takip ederek uygun gördüğü mevkilerde yeni yerleşimler, köyler kurmuştu. Mekândaki bu yerleşim yoğunlaşması genellikle iki zıt yönde gerçekleşmişti: Ya daha yüksek ve dağlık alanlarla kıraç ve taşlık arazilere yönelmekteydi "artık nüfus" ya da düz ovalık alanlara. Böylece 16. yüzyıl boyunca sadece nüfus ve tarım arazileri artmamış, kırsal alanda iskân coğrafyası da gözle görülür bir şekilde genişlemişti. Eğer 16. yüzyıl kırsal manzarasına yukarıdan kuşbakışı bakılabilme imkânı olsaydı, bu dönemdeki iskân yoğunlaşması ve yayılmasının karşımıza çıkardığı irili ufaklı yerleşim noktalarının ortaya sereceği yoğunluğun ve yaygınlığın bir benzerini coğrafyacılar belki 20. yüzyılda dahi göremeyeceklerdi.

Halil İnalcık'ın "çift-hane" sistemi herhalde böyle bir şeydi
(toprak+hane+bir çift öküz; üstteki tahrir kayıtları ise "devlet"i temsil ediyor)
(Gravür baskı J.B.Hilair & J.A.Pierron, Choiseul-Gouffier'nin *Voyage Pittoresque de la Grèce*'den adaptasyon: Harun Yeni).

Osmanlı'ya ve Amasya'ya dönecek olursak, benzer bir sürecin izlerini tahrir defterlerinden takip etmek mümkündü. 1990'ların başlarına kadar bu kaynaklar üzerinde yürütülen çalışmalar benzer gelişmelerin Osmanlı kırsalında, bu arada elbette Anadolu vilayetlerinde de yaşandığını gösteren sonuçlar ortaya koymuştu. Nüfus burada da aynı dönemde ikiye katlanmıştı; köy sayılarındaki artışa paralel olarak, marjinal araziler ziraata açılmış, irili ufaklı yüzlerce ekinlik, yani mezraa, önce mevcut köylerin uyduları gibi onların yörüngesinde ortaya çıkmıştı. Yüzyılın ilerleyen safhalarında, 1570'lere kadar, bunların önemli bir miktarı sabit nüfus içeren müstakil köy yerleşmelerine dönüşmüştü. Anadolu'nun Kayseri, Kırşehir ve Bozok gibi Karaman vilayeti topraklarında hareket hâlindeki yoğun Türkmen konar-göçer gruplar arasında yine aynı süreçte aşama aşama yerleşikliğe geçenler vardı. Kışlaklar zamanla kalıcı köylere dönüşme eğilimine girmiş, ama hayvancılık bu durumda dahi birincil iktisadi etkinlik özelliğini kaybetmemişti.

Wolf-Dieter Hütteroth bu gelişmelerin iskân coğrafyasındaki sonuçlarını yine tahrir defterleri üzerinden Konya-Karaman bölgesinde daha yakından izlemiş, yerleşim düzenindeki bu değişikliklerin haritalarını çıkarmıştı daha 1960'larda (bkz. *Ländliche Siedlungen im Südlichen Inneranatolien den Letzen Vierhundert Jahren*, 1969). M. Cook ise yukarıda anılan kitabında, doğudan batıya üç ayrı bölge üzerinde yürüttüğü çalışmasında, daha 1560'larda Anadolu kırsalında nüfus-toprak dengesinin ikincisi aleyhine hızla bozulduğunu tespit etmişti zaten. Bu sonucun sadece nüfus artışının değil, daha ciddi bir "nüfus baskısı"nın emaresi olarak okunabileceğine işaret ederek. Aynı kaynaklar üzerinden yürütülen hemen bütün çalışmalar bu derinlikte analizlerle desteklenmemiş de olsalar, benzer sonuç-

lar ortaya koymaktaydı. Köylü ailelerin tasarrufundaki toprak miktarı hızla küçülmüş, kişi başı arazi ve üretim ciddi ölçüde azalmış, sadece ürün değil, birçok sabit şahıs vergisi de ödeyen köylünün vergi yükü giderek artmaya başlamıştı. Bütün bunlar ciddi bir geçim sıkıntısı, fakirleşme anlamına geliyordu. Hepsinin üstüne, Anadolu kırsalı mevcut köy toplumu ve ekonomisinin massetmekte zorlanmaya başladığı kendi nüfus fazlasını yaratmıştı. Bundan kasıt topraksız köylü ailelerinin ve yetişkin bekâr erkeklerin miktarının ve toplam nüfus içindeki oranının hızla yükselip, % 50'lerin üzerine çıkmış olmasıydı. Yalnızca bu son olgunun bile kendini çeşitli şekillerde dışa vurmaya başlayan toplumsal rahatsızlıkların ve yaklaşan felaketin en önemli habercisi olduğuna ise Mustafa Akdağ yıllar önce değinmişti çalışmalarında, 1560'ların suhte ayaklanmalarıyla 1590'larda patlayan Celâli İsyanları'nın gerisindeki yapısal ekonomik ve demografik sebeplerden söz ederken.

Şimdi yapılması gereken, benzer gelişmelerin Amasya kırsalında da yaşanıp yaşanmadığına bakmaktı. 1576 tahrir defteri bu açıdan kritik önem kazanmıştı. Bu defterin sunduğu zengin ve çok katmanlı verileri bütün boyutlarıyla karşılaştırabilmemize imkân verecek önceki dönemlerden benzer mufassal defterler olmamasına rağmen, 1480'ler ve 1520'lerden kalan iki icmâl defterin yardımıyla, 16. yüzyılda yaşanan sürecin bir kısmını ve en azından 1576'daki "sonuçları"nı tarihsel bağlamına yerleştirebilirdik. Nitekim bunu yapmaya çalıştım çalışmamın bir bölümünde. Sonuçlar, yukarıdaki genel resim ile şaşırtıcı bir benzerlik gösteriyordu.

14

1576'da aynı Amasya kazasında, aynı sınırlar içinde 1643'e göre 117 adet fazla köy vardı; bu köylerde kayıtlı vergi nüfusu ise 28.000 nefer civarındaydı (hatırlayalım: 1643'teki rakam 4,500'ler civarında idi; görüyorsunuz rakamları yuvarlamakta bir beis görmüyorum, çünkü burada aslolan eğilimler ve kimi önemli teferruattır, ama asla küsûrat değil). Yani 1576'daki Amasya kırsalı hem daha yoğun yerleşime, hem çok daha fazla nüfusa sahipti. Ayrıca, 80 küsûr mezraa sadece civar köyler halkının ziraat yaptığı ilave "ekinlik"ler değildi, bunların bir kısmında yerleşik nüfus da vardı. Bu süreç aslında daha evvelden başlamıştı. 1520'lere kıyasla bu tarihte hem köy hem mezraa sayısı artmış, kimi mezraalar da köye dönüşmüştü. Örneğin mezraa sayısı ikiye katlanmış, 41'den 87'ye yükselmişti 1520 ile 1576 yılları arasında. Mümkün olan her türlü arazi ile marjinal topraklar hızla tarıma kazandırılıyor, bir yandan da ormandan açılan "balta yerleri" daha görünür hâle geliyordu.

Amasya kazası için hesapladığımızda, 1576 tarihi itibariyle ortalama köy nüfusu 45 "hane"ye (veya yetişkin bekâr erkeklerle birlikte 76 "nefer"e) tekabül ediyordu. Aynı hesapla, 45 hanelik köy başına ortalama 10 çiftlik miktarı tarım arazisi düşüyordu. Bu demekti ki, matematik olarak eşit dağıttığımızda hane başına düşen toprak miktarı çeyrek çiftin altındaydı. Gerçek dağılıma baktığımızda ise matematik ortalamayı değil, hayatın gerçeğini görüyorduk: Mevcut köylü hanelerinin yaklaşık % 45'inin kendi adına tasarruf ettiği toprağı yoktu. Bunların çok az bir kısmı kardeşi veya babasıyla genellikle yarım çift büyüklüğündeki araziyi ortaklaşa ekiyorlardı. Biraz daha fazlası ise çeyrek çiftin de altındaki küçük toprak parçalarını "dönüm vergisi" karşılığında,

"zemin" kaydı altında, tapusuz olarak işlemekteydiler. Geriye kalan % 35-40'ının ise toprakla ilişkileri olduğunu gösteren hiçbir kayıt ve işaret yoktu. Bu ortalama topraksız nüfus oranı kazanın geniş ve verimli ovalarını içeren nahiyelerde % 30'larda seyrederken, dar alana sıkışmış ovalık mıntıkalarla (Aştagul nahiyesi) dağlık bölgelerde (Akdağ ile Yavaşili ve Bergoma nahiyeleri, ki bu son ikisi daha sonra birleşecek ve karşımıza Ezinepazarı adıyla çıkacaktır) % 50'ye çıkıyordu. Yani, topraksızlık oranı ile topografya arasında da doğrudan bir ilişki vardı.

Samsun, Tokat, Ordu, Çorum gibi civar bölgeler üzerine yapılan çalışmalar, 1450'lerden 1550-60'lara gelinceye kadar köylü hanelerinin tasarruf ettikleri ortalama arazi miktarının istikrarlı ve kararlı bir şekilde küçüldüğünü ortaya koymuştu. Bir başka deyişle, Halil İnalcık'ın tarım ekonomisi ve toplumunun merkezine yerleştirdiği "çift-hane" sistemi ve onun temel ünitesi "reaya çiftliği" daha bizatihi "klasik" dönemde her kuşakta bölünerek küçülmüş, çözülmeye başlamıştı. Özellikle 1520'lerle 1560'lar arasında hızlı nüfus artışıyla bu küçülme daha da artmış, kırsal toplum ve ekonomi sonunda aşırı miktarda topraksız nüfus üretmişti kendi içinde. Aynı şeyin Amasya kırsalı için de geçerli olduğunu varsaymamamız için hiçbir sebep yoktu. Dolayısıyla 1576'da karşımıza çıkan manzara, gerçekten de nüfus baskısı altında giderek fakirleşen ve topraksızlaşan bir köylülüğün resmiydi.

Bu resmin daha kritik tarafı ise bekâr yetişkin erkek nüfusunun 1520'lerden itibaren büyük bir hızla artmış olmasıydı. 1520 civarında Amasya kazasında kaydedilen vergi nüfusuna bakılacak olursa, bunun yaklaşık 9,000'i evli, 4,000'i ise yetişkin bekâr erkekten oluşuyordu. Yani ikincisinin il-

kine oranı % 50 civarındaydı. Sanayi öncesi tarım toplumlarındaki ideal denge yetişkin bekâr erkek miktarının toplam erkek nüfusun 1/3'ünü geçmemesi yönündeydi. Bu hesaba göre, 1520'de gördüğümüz oran makûl sınırlar içinde sayılırdı (vergi yükümlüsü olmayan iyice küçük oğlan çocukların tahrirlerde sayılmadığını unutmayalım). Bu denge durumu 1576'ya gelinceye kadar ikincisi aleyhine fena halde bozulmuş, evli ve bekâr erkek nüfus miktarları neredeyse eşitlenmişlerdi. Evli erkek nüfusu 9171'den 15,754'e çıkarken, bekârların miktarı 4,283'ten 12,923'e fırlamıştı. Bekâr erkek nüfusunda % 200'lere ulaşan bu dengesiz artış, karşılığını evli erkek nüfusta bulamamıştı. Başka bir ifadeyle giderek fakirleştiğini ve topraksızlaştığını gördüğümüz yetişkin erkek nüfus içinde, evlilerin miktarı her şeye rağmen % 70 civarında artarken, toplam yetişkin erkek nüfus içindeki oranı gözle görülür bir şekilde düşmüştü. Defterlerde bekâr olarak kaydedilen vergi yükümlüsü nüfusun bir kısmının evlilik çağında olduğunu da düşündüğümüzde bu resim şu anlama geliyordu: Sayıları hızla artan yetişkin erkek nüfus giderek evlenme güçlüğü de çekmeye başlamıştı. Diğer deyişle, bir geç evlenme veya hiç evlenememe durumuyla karşı karşıyaydık. Genel fakirleşme ve topraksızlaşma ortamında bu hiç de şaşırtıcı olmasa gerekti. Ayrıca, 1520'lerden 1570'lere gelinceye kadar evli erkek miktarında gözlenen önemli artış aynı zamanda yeni "hanehalkı" demekti; yani her evlilik nüfus artışına ilave bir katkıydı. Anılan geçim sıkıntısı ortamında bu, sıkıntıyı daha da artıracak bir faktör işlevi görüyor, kısır döngüyü pekiştiriyordu.

1576 defterinin sunduğu bu genel manzaranın en tehlikeli tarafı işte buydu, topraksız ve bekâr erkek nüfusun miktarının ve toplam nüfus içindeki oranının aşırı artışı. Bunun yorumu ise pek zor değildi: Kırsal toplumun ürettiği artık nü-

fus toplumsal açıdan aynı zamanda potansiyel dinamit, patlamaya hazır bomba haline gelmişti. Buraya bir mim koyalım; çünkü sonra tekrar döneceğiz.

Şimdi bir parantez açalım ve defteroloji sahasında adeta bir şehir efsanesi gibi ortalıkta serseriyâne dolaşan bir varsayımın yarattığı pseudo-metodolojik bir noktaya değinelim: 1570'lerin tahrir defterlerinde mücerred yani yetişkin bekâr erkek nüfus miktarında görülen aşırı artış meselesinin nasıl yorumlanacağı konusu. Ben bunu yukarıdaki analizde görüleceği üzere, evli-bekâr-topraksız erkek nüfusun karşılıklı ilişkisellikleri üzerinden ve nüfus baskısı/geçim sıkıntısı/fakirleşme bağlamında yorumlayıp, bu tarihlerde Amasya kırsalında tehlikeli bir bekâr erkek nüfus yığılmasının göstergesi olarak okudum. Ama defterologlar çeşit çeşit. Kimi meslektaşlarımız bu artışı hiçbir bağlam analizine girişmeksizin "anormal" bulup, bunda bir kalem, kâtip hilesi olabileceğini ileri sürerler. Buna ilk olarak 1972'de Cook anılan eserinde, ihtiyaten epeyce varsayımsal bir ihtimal olarak dikkat çekmişti. O gün bugündür tahrir defterlerine topyekün şüpheyle bakan kimi meslektaşlarımız ("*tahrir*-sceptics") bu konuyu dillerine pelesenk edip, bu tarihlerde hazineye daha fazla vergi kaynağı yaratmak için sayım memurlarının genç bekâr erkekleri kaydetmekte daha titiz davranmış veya iyice ufak oğlanları da "mücerred" yazmış olabileceklerini söylerler.

Bu aşırı şüpheci yaklaşıma fazlaca itibar etmedim. Bunun birkaç sebebi var. Öncelikle kategorik şüpheciliğin bu zaman ve mekânlar-üstü varsayımı özel tarihsel koşulları ve dönemleri yok sayıp, bir dönemi keyfekeder diğerlerinden bir kalemde farklılaştırarak şüphe odağı haline getirmesini anlamlı bulmadım. Üstelik 1560'lar ve 1570'lerin başların-

daki (henüz uzun İran Savaşları da başlamadığı halde) Osmanlı maliyesinin (ve hazinesinin) yüz yıl öncesinden, örneğin 1470'lerdekinden daha kötü durumda olduğunu varsaymamızı gerektiren bir gerekçemiz de yokken. Bu mantığa göre, saltanatı boyunca Osmanlı devletini yıpratıcı bir savaş makinasına çevirdiği otuz yılın sonlarına doğru Osmanlı hazinesinin ciddi müzâyaka durumuna düşmesi karşısında Fatih Sultan Mehmed'in tam da bu sıralarda yaptırdığı tahrirlerde aynı gerekçeyle aynı titizliği göster(t)mesi, fazla mücerred yazdırtması gerekirdi. Oysa bu koşullarda sıkça başvurduğu paranın gümüş değeriyle oynama, yani akçe tağşişi dışında, bu kez mülk ve vakıfları mirîye dönüştürerek merkez hazinesinin yükünü hafifletmeye çalıştığını biliyoruz. Ayrıca, Fatih'in bu son tahrirlerinin nüfus verileri söz konusu olduğunda aynı varsayımın dile getirildiği vâki değil, çünkü bu dönemin nüfus meselelerine dair 1570'lerinki gibi bir tartışmamız yok. İkincisi, söz konusu varsayım, sayım memurlarının böyle bir keyfi tasarrufunun, bir kuruş bile fazla vergi ödememek için dokuz takla atan erken modern dönem Anadolu köylüsünün, üstelik geçim sıkıntısı ve fakirleşmenin yaşandığını ileri sürdüğümüz bir ortamda, şiddetli direncine yol açacağını veya sayım memurlarına bu yönde bir emir verilmiş olsa, bu emrin bir şekilde Osmanlı bürokrasisinin kayıtlarına geçmemesinin mümkün olmayacağını dikkate almıyor. Ki, söz konusu sayımlarla ilgili olarak ne bu yönde herhangi bir köylü şikayetine ne de böyle bir fermanın varlığına rastlıyoruz. Üçüncüsü ve belki en önemlisi, aynı varsayım, Malthus'tan bugüne tarihsel demografi alanında üretilen bunca bilgiyi, geliştirilen kuramsal analizleri görmezden geliyor, sanayi-öncesi tarım toplumlarında nüfus-toprak dengesizliğinin merkezi önemine, dönemsel nüfus artışlarının zincirleme olarak yaratabileceği oransız dalgalan-

maların dramatik sonuçlarına dair onca literatürü yok farzediyor. Ki bu dalgalanmalardan biri de toplam nüfus içinde bekâr erkeklerin miktar ve oranının aşırı artmasıyla ilgiliyken üstelik.[1]

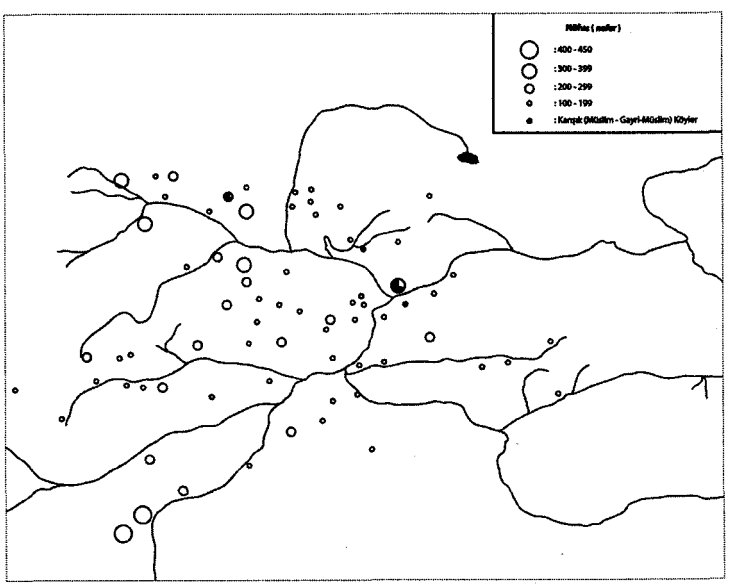
Aynı şüpheci yaklaşımın, aynı mantıkla 1643'te kayıtlı bekâr erkek nüfusunun aşırı düşüklüğüne ne gibi bir açıklama getireceklerini tahmin etmek güç değilse de, bu konuyla daha fazla zaman kaybetmeyip, meraklı meslektaşlarım için zorunlu olarak açtığım parantezi burada kapatıp, kaldığımız yerden devam edelim.

Nüfus, toprak ve köyler arasındaki bileşik kaplar türünden doğrudan ilişki bahsinde tekrar köylere dönecek olursak, 1576 tarihli defterde kayıtlı köy yerleşmelerinden 212'sini, yani ancak % 56'sını 20. yüzyıl başlarının modern haritalarında tespit edebildim. Ayrıntılı ve büyük ölçekli fiziki haritaların da yardımıyla bu köyleri rakımlarına, yani deniz seviyesinden yüksekliklerine göre topografyaya yerleştirdiğimde, karşımıza resmin bir başka vechesi çıkmıştı: Bu yerleşmelerin en büyük kısmı, % 43 oranı ile, 600-900 metre aralığında yoğunlaşmıştı. % 28'i en alt rakımı oluşturan 300 metreden başlayıp 600 metreye uzanan aralıkta, % 10'u ise en yüksek rakımda yani 1200-1500 metre aralığında idi. 1500 metrenin üzerine ise hiçbir köy yerleşmesi düşmemişti bu dağılımda (gerçekte o dönemde bu yükseltide bazı yerleşimler –geçici veya sabit– var idiyse de, 20. yüzyılda bu rakımda herhangi bir yerleşim görünmüyordu). Fikret Yılmaz da Amasya ile benzer bir topografyaya sahip Edremit kazasında benzer bir yerleşim düzeni tespit etmişti. Bu resim Amasya

1 Bu konuları daha sonra şurada ayrıca tartışacaktım: Oktay Özel, "Population Changes in Ottoman Anatolia during the 16th and 17th Centuries: the 'Demographic Crisis' Reconsidered," *International Journal of Middle East Studies* 36 (2004), 183-205.

kırsalının yerleşim örüntüsünün fiziki coğrafya ile nasıl bir ilişki içinde oluştuğunu gösteriyordu. İdeal yerleşim alanı, düz ovalık arazilerin hemen sınırlarından başlayıp 900 metre yükseltiye kadar çıkan tatlı engebeli arazilerdi. Onu takip eden ikincil yoğunluk ise bizzat en düşük rakımlı verimli ovaların oluşturduğu alanlarda görünüyordu. Her iki aralığın tekabül ettiği rakımdaki arazilerin çok büyük bir kısmının ise bölgenin iki büyük ovasını içinde barındıran Argoma ve Geldigelen nahiyelerine isabet etmesi bir rastlantı değildi bu durumda.

Köylerin büyüklüğüne gelince, en küçük nüfuslu köyler en dağlık Akdağ ve Yavaşili nahiyelerinde yoğunlaşmıştı. En büyük köyler ise sayıca da en fazla köy yerleşmesine sahip olan diğer nahiyelerde karşımıza çıkıyordu. Örneğin nüfusu 100 nefer ve üzerinde olan toplam 86 köyün 50'si yalnız-

Harita 3a. Nüfusu 100 *nefer* ve üzeri olan köyler (1576).

ca en geniş düz ovalık arazileri içeren Argoma ve Geldigelen ile Akdağ nahiyesinin yine Merzifon Ovası'na denk düşen batı yakasında yoğunlaşmıştı. Öte yandan, Çekerek Irmağı üzerinde birbirine paralel iki dağ silsilesi arasında gittikçe daralarak güneyde Bozok bölgesine bağlanan bir yol hattı üzerinde geçiş mıntıkası işlevi de gören, ama büyük bir kısmı Geldigelen Ovası'nm güney uzantısını içeren Aştagul (bölgede Aştavul diye söylenir) nahiyesinin nispeten az sayıdaki köyleri ise, aynı zamanda bütün kazanın en büyük köy yerleşmeleri arasındaydı. Şaşırtıcı olan şu ki, 1643 tarihinde en yüksek miktarda nüfus düşüşünü bu nahiyenin köylerinde gözleyecektik. Aşağıdaki harita bu köylerin dağılımı hakkında bir fikir verecektir.

1576 tarihli tahrir defterinin ortaya koyduğu bu resmin bizlere sunduğu esasen Amasya kırsalındaki yoğun yerleşme ve yoğun nüfus manzarasıydı. Söz konusu yoğunluğun kır toplumu ve ekonomisinin artık taşımakta zorlandığı bir noktaya geldiğini gösteren iki grup kanıtımız vardı elimizde. Birincisi 1520'lere kıyasla vergi nüfusunda gözlenen hızlı artış, fakirleşme (topraksızlaşma) ve bekâr erkek nüfusundaki aşırı yığılma, ikincisi ise yine anılan dönemde yerleşim düzenindeki görünür genişleme ile marjinal arazilerin hızla tarıma açılmasıydı. Bu resmi tamamlayan bir başka ilginç gelişme ise, ovalara bakan dağ yamaçlarında belirmeye başlayan "etrâkiye" köyleriydi. Bunlar civardaki konar-göçer Türkmen cemaatlerinden bir kısmının yine 16. yüzyıl boyunca giderek yerleşikliğe geçmesiyle oluşan köylerdi. Bu da o dönemin genel eğilimlerine paralel bir gelişmeydi: Tarım toplumunun ve arazilerinin göçebe yaylak ve kışlaklarıyla meralar aleyhine genişlemesi. Göçebe Türkmen cemaatlerinin hareket ve yaşam alanı giderek daralmaktaydı. Zaten Amasya bölgesi güneyde Halep-Diyarbakır-İç-il hattına

kadar uzanan geniş Arap-Kürt-Türk yarı göçebe hayat alanının Rûm, yani Anadolu içlerindeki Kuzey sınırını oluşturuyordu. Daha yoğun göçebe nüfus en fazla Amasya kazasının güneyine, Bozok-Kırşehir hattına kadar uzanıyordu.

Amasya kazasında 16. yüzyıl boyunca gözlenen bu gelişmelerin 1576'daki yansıması tarım toplumunun ve kırsal ekonominin hem nüfus hem yerleşme düzeninde şahit olduğu olağandışı genişlemenin artık son sınırlarına dayandığı, bir doyum noktasına ulaşmış olduğuydu. Bu noktadan sonraki gelişmeler her ne idiyse, ki bunlara da aşağıda değineceğiz, 1643 tarihinde gördüğümüz manzara o gelişmelerin doğrudan sonucuydu. Bu hipotez çalışmamın temel tezi olmuştu aynı zamanda.

15

O gelişmeleri bir sonraki bölüme erteleyip, 1576'daki bu resmin Mehemmed Murad Efendi'nin 1641-42 yıllarında Rûm vilayetini sayıma çıktığı ana gelinceye kadar ne yönde değiştiği sorusunun cevabına biraz yakından bakalım.

Yine iskân coğrafyasıyla, yani yerleşim düzenindeki değişmelerle başlarsak, ilk göze çarpan değişme Amasya kazasındaki köy yerleşmelerinin sayısındaki ciddi azalmaydı. Buna daha önce de değinmiştik; 1576'daki mevcut köylerden 144'ü 1643 tarihli avârız defterinde görünmüyordu. Başka bir ifadeyle, 1576'daki köy yerleşmelerinin % 40'ı bir şekilde kayıtlardan kaybolmuştu. Buna paralel olarak 25 civarında yeni köy ortaya çıkmıştı 1643'te. Artık bunlar gerçekten yeni yerleşmeler miydi, yoksa çoğunun ismini ben okumayı beceremediğim için tırnak içinde "yeni" gibi mi görünüyor-

du, orası hâlâ belirsizdi. Ama ismini çıkarabildiğim birkaçının gerçekten yeni köy olduğu aşikârdı, çünkü haritalarda da tespit edebilmiştim bunları. İhtiyaten bunların tamamını eski köylerden ismini değiştirmiş olanlar diye almamız halinde Yine de mevcut yerleşmelerdeki kayıp oranı çok ciddi ölçülerdeydi.

Bu kayıpların nahiyelere dağılımına baktığımızda (bkz. aşağıda Tablo 1) karşımıza belli bir "pattern", yani örüntü çıkıyordu: Toplam kaybın % 80'i bölgenin en verimli ve geniş ovalık araziye ve en çok sayıda köy yerleşmesine sahip olan Argoma ve Geldigelen nahiyelerinde yaşanmıştı. Bilhassa ilki mevcut köylerinin neredeyse yarısını (% 47) kaybetmiş görünüyordu. Öte yandan Aştagul, sadece bir köy kaybederken, bir de yeni köy kazanmıştı. Ama 1643 itibariyle mevcut köylerdeki nüfus açısından 1576'ya kıyasla en büyük kaybı da yine bu nahiyedeki köyler (ki bütün kazanın en büyük köy yerleşmelerinden ikisi buradaydı; Aştagul ve Ortaköy) yaşamıştı (% 90'ın üzerinde). En az oranda (% 20 civarı) köy kaybeden daha engebeli ve dağlık Bergoma ile Yavaşili nahiyeleri ise yerleşim düzenini değilse de yoğunluğunu nispeten muhafaza etmişti 1643'te. Çünkü bu tarihte Ezinepazarı adı altında birleştirilmiş görünen bu nahiyeler kaybettiği 10 köye karşılık 8 yeni köy kazanmıştı (ki bu rakamlar bazı köy isimlerinin okunamaz durumda olmasının doğurduğu bir yanılsama da olabilir; ancak bir başka göz bu deftere yeniden eğildiğinde durum netlik kazanabilir). Üç taraftan ve ortasından geçen Yeşilırmak ile kollarının yarattığı derin nehir yataklarıyla çevrelenmiş ve bölünmüş nispeten daha yüksek rakımda güvenli yerleşmeye elverişli uygun yamaçlar içeren bu birleşik nahiye, her halükârda, pek tenhalaşmamış sayılırdı. Bunun diğer bir kanıtı mevcut köylerinin 1576'ya göre nüfuslarının da diğer nahiyelere nispetle

TABLO 1. Amasya kazasında kayıp/boşalmış köyler (1576-1643)

Nahiye	*1576**	*1643***	*Azalma (%)*
Amasya (*nefs*)	3	1	33,33
Akdağ	48	18	37,50
Argoma	117	55	47,01
Aştagul	9	1	11,11
Bergoma/Yavaş[ili]	46	10	21,74
Geldigelen	127	52	40,94
Gelikiras	22	7	31,82
Toplam	372	144	38,71

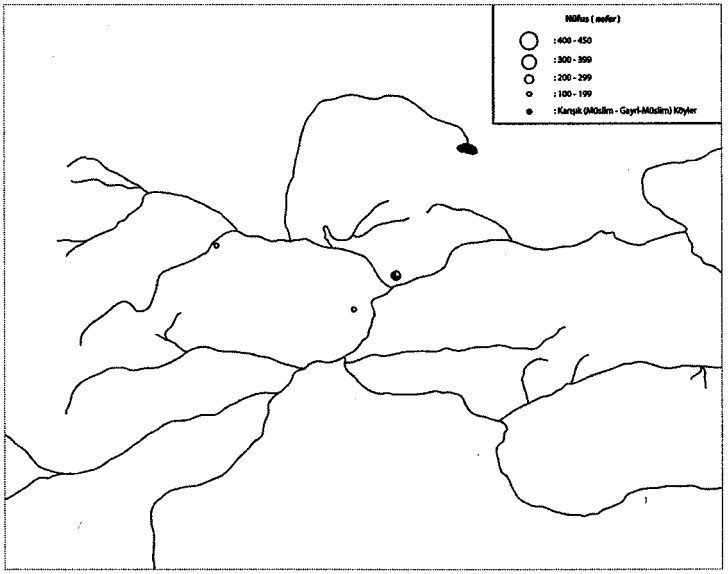
(*) Meskûn köy sayısı.
(**) Kayıp/boşalmış köy sayısı.

çok fazla azalmamış olmasıydı. Öyle ki, Ezinepazarı nahiyesi 1643 tarihinde bütün kazanın ortalama köy nüfusu en yüksek nahiyesi konumuna gelmişti.

İki tarih arasında kaybolan köylerin büyüklüklerine ve topografik özelliklerine baktığımızda yine belli bir örüntü çıkıyordu karşımıza. Örneğin, 1576'da nüfusu 25 neferin altında olan en küçük 82 köyden 64'ü (yani % 80'i) takip eden dönemde ortadan kalkmıştı. Aynı şekilde, toplam kayıp köylerin yaklaşık % 90'ı ise 1576'da 100 neferin altında nüfusa sahip olan kır yerleşmeleriydi. Kayıp oranı küçük köylerden büyüklere doğru giderek azalmaktaydı. 250 nefer ve üzeri büyüklükteki köylerin ise hiçbiri kaybolmamıştı örneğin. İstisnasız radikal nüfus kaybına uğramalarına rağmen, zavallı, minnacık köylere dönüşmüş de olsalar, hepsi hâlâ yerli yerindeydi 1643 tarihinde. Daha da önemlisi, kaybolmuş görünen en küçük köylerin çoğu Akdağ, Argoma ve Geldigelen nahiyelerinin ovalık bölgelerindeki köylerdi. Bunların bir kısmının da esasen 16. yüzyıl boyunca şahit olunan kırsal yerleşim yoğunlaşması ve genişlemesi sürecinde yeni ortaya çıkan yerleşmeler olması dikkat çekiciydi. Buradan ulaştığım sonuç şuydu: Arada geçen dönemde

her ne olmuşsa, bundan en çok zarar gören kırsal yerleşimler 1) daha ziyâde ovalardakiler ve 2) küçük nüfuslu köylerdi. Yani, en fazla düz ovalardaki küçük (ve güvenlik açısından en savunmasız) köyler ortadan kalkmış ya da boşalmış görünüyordu. Bu genel sonuç, Hütteroth'un aynı dönemde Karaman vilayeti kırsalındaki yerleşimlerin başına gelenlere dair gözlemleriyle şaşırtıcı bir benzerlik gösteriyordu: Karaman kırsalında terk edilen köylerin oranı dağlık bölgelerde % 30 ila 50 civarındayken, açık ova yerleşmelerinde bu oran % 90'lara ulaşıyordu. Amasya kazası kırsalında 1576'da nüfusu 100 nefer ve üzerinde olan toplam 86 köyden ancak ve sadece 3'ü bu nüfus hattının üzerinde kalabilmişti 1643'te (bkz. Harita 3b).

20. yüzyıl köy yerleşimi listeleri ve ayrıntılı haritalar üzerinde tespit edilebildiği kadarıyla 1576-1643 döneminde Amasya kırsalında ortadan kalkmış ya da vergi defterlerinden "kaybolmuş" bu 144 köy yerleşmesinden 43'ünün gerçekte yeryüzünden silinmemiş olduğunu, sonradan tekrar karşımıza çıkmalarından anlıyoruz. Yani kayıp görünen köylerin bir kısmı bu dönemde muhtemelen geçici olarak boşalmış, terk edilmişti. Bu yüzden tahrir defterlerinde meskûn köyler arasında isimleri geçmiyordu. 19. ve 20. yüzyılın Köy Kanunları'nda yenilenen "köy" tanımlarına göre kimi eski küçük yerleşimlerin en yakındaki büyük köylere "mahalle" yazılmış olmasını da hesaba katarak, ve dolayısıyla, bu rakamın daha ayrıntılı bir çalışmayla artma ihtimalini saklı tutarak, mevcut veriler ışığında şunu söylemek mümkündü: Amlan dönemde ortadan kaybolmuş görünen 144 köyden 101'i sahiden, bir daha geri gelmemecesine yok olmuştu. Bunların kahir ekseriyeti ise, tahmin edilebileceği gibi, Argoma ve Geldigelen'in küçük ova köyleriydi. 16. yüzyılın sonlarından 20. yüzyılın başına, hatta

Harita 3b. Nüfusu 100 neferin üzerindeki köyler (1643).

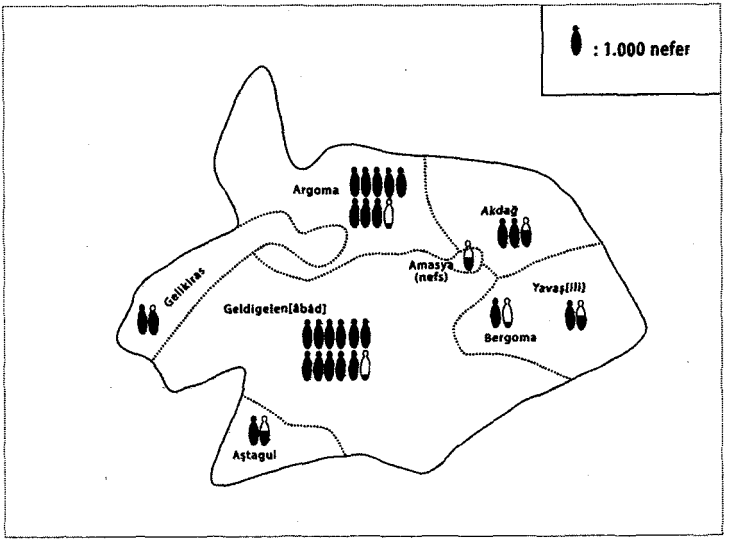
günümüze uzanan uzun asırları göz önüne alırsak, 1576'da mevcut köy yerleşmeleri arasında en yüksek oranda sürekliliği daha dağlık nahiyelerde, Akdağ ve Ezinepazarı'nda gözlediğimizi belirtmek de şaşırtıcı olmayacaktı bu durumda. Nihayet, bütün bunlar yerleşim düzeni-nüfus-topografya arasındaki doğru orantılı ilişkiyi, hatta karşılıklı belirleyicilik ilişkisini tarihsel süreç içinde yeniden kurmamızı mümkün kılıyordu.

Mekânda belki de hiç iz bırakmadan bu dönemde sessizce ortadan kaybolan diğer kırsal yerleşmeler ise, 16. yüzyıl boyunca adım adım yerleşikliğe geçen konar-göçer Türkmenlerin oluşturduğu "etrâkiye" köyleriydi. 1643'te bunların hiçbirinin ismine rastlanmıyordu artık. Oluşmaları epey uzun zaman alan bu türden kırsal yerleşmelerin ortadan

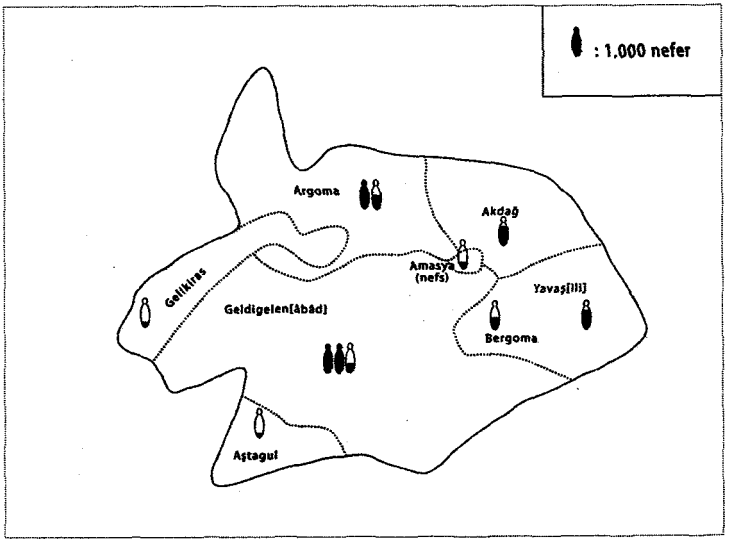
kalkmaları muhtemelen o kadar zor olmamış, uzun da sürmemişti. Basitçe söylemek gerekirse, bu köylerin sâkinleri, daha ikinci veya en fazla üçüncü kuşakta tekrar göçebeliğe dönmüşlerdi. Hütteroth ve diğer kimi araştırmacılar benzer bir süreci Amasya'nın güneyden komşusu olan Bozok bölgesi dahil olmak üzere, Anadolu'nun Türkmen göçebe nüfusun yoğun olduğu diğer kimi bölgelerinde de gözlemişlerdi. Yani kayda değer bir göçebe "cemaat"e sahip olmayan Amasya bölgesi, 1643'e gelindiğinde bunlarla birlikte, yerleşikliğe geçiş sürecindeki Türkmen nüfusu da kaybetmişti. Her türüyle söz konusu "kayboluş"un ne anlama gelebileceğini daha sonra tartışmak üzere bu faslı burada kapatıp, nüfus bahsinde birkaç noktaya daha değinelim.

Bu bağlamda ilk söylenmesi gereken, 1576'da tahrir defterine yansıyan vergi nüfusunun muhtemelen Amasya kırsalının tarihinde gördüğü en yüksek nüfusa işaret etmesiydi. Yukarıda belirtildiği gibi, sadece 1520 ile 1576 arasında şahit olduğumuz % 113'lük bir nüfus artışı köy ekonomisinin sınırlarını iyice zorlamaktaydı, ki topraksız ve bekâr nüfusun yüksek oranlarda seyretmesi bunun göstergesiydi. Yine hatırlayalım, söz konusu nüfus baskısı köy toplumunu adeta patlamaya hazır bomba haline getirmişti.

1643'e geldiğimizde karşılaştığımız kayıtlı vergi nüfusunun, 1576'ya kıyasla % 80'lere varan oranda düşük olması, sadece nüfusun dağılmasının değil bu dönemde ciddi bir demografik krizin de yaşandığının işaretiydi. Bunun ayrıntılarına sonra girmek üzere, bu düşüşten en az zararla çıkan bölgelerin eski Bergoma ve Yavaşili'ne tekabül eden Ezinepazarı nahiyesi olduğunu belirtelim (-% 50). En büyük kaybı ise yine Argoma ve Geldigelen nahiyeleri yaşamıştı (bkz. Harita 4a ve 4b).

Harita 4a: 1576'da kırsal nüfus.

Harita 4b: 1643'te kırsal nüfus.

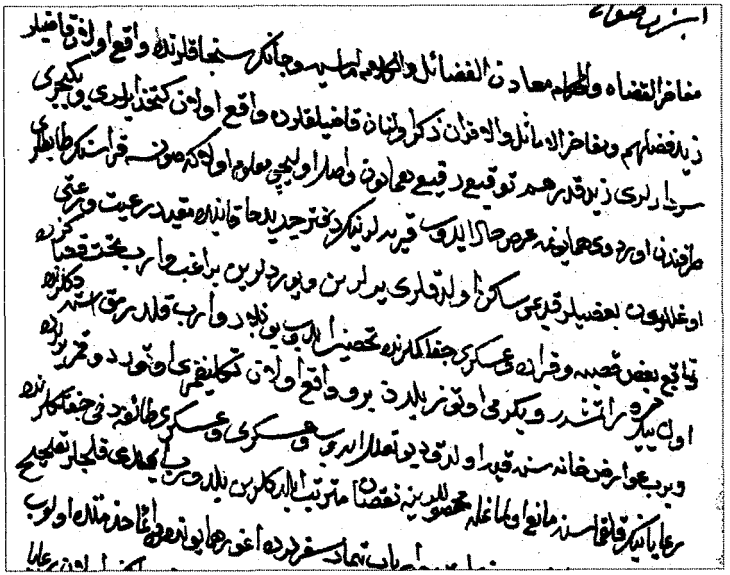
Bu kayıplarla 1643'teki Amasya kırsalı sadece köy yerleşmeleri açısından değil, esasen daha büyük ölçüde nüfus olarak tenhalaşmış, adeta hayalet bir bölgeye dönmüştü. 1576'dakinin ancak beşte birine tekâbül eden bu nüfusun da % 15 kadarı dışarıdan diğer bölgelerden gelip burada sonradan yerleşen köylülerle bu sayımda bilhassa kaydedilmiş olan askerî sınıf mensuplarından oluşuyordu. Yani gerçekte yerli köylü nüfustaki azalma oranı görünenin de epeyce üstündeydi. Diğer göze batan nokta ise, bu nüfusun önceki döneme göre çok daha yaşlı, sayıca gayrimüslimi daha az ve geneli itibariyle de evli köylü hanelerinden oluşmasıydı. Çünkü, ara dönemde en büyük azalma % 95'lere yaklaşan oranla bekâr erkek nüfusta yaşanmıştı. 1570'lere doğru sayıları nasıl aşırı artmışsa, 1640'larda daha da aşırı oranda ortadan kaybolmuşlardı adeta. Çarpıcı bir karşılaştırmayla somutlaştırmak gerekirse, bu tarihte sayıları sadece 800 civarında kaydedilen bekâr erkeklerin toplam yetişkin erkek nüfus içindeki oranı 1520'lerdeki düzeyin de altına düşmüştü (sadece % 13). Birçok köyde ise hiç esâmeleri okunmuyordu. Genç ve bekâr nüfusa ne olmuştu? Yoksa, zaten ortada dikkate değer miktarda bir genç nüfus da yok muydu 1640'larda?

1643 defterinin bizlere söyledikleri kadar söylemedikleri de vardı elbette. Buraya kadar genel hatlarını sunduğum ve manzarasını çizdiğim değişmelerin gerisindeki nedenlere yönelik sessizliği bir yana, avârız defterimiz, nüfusun ve meskûn köy sayısının bu derece dramatik ölçülerde azalmış göründüğü 1640'lardaki ekilebilir arazi durumuna ve tarımsal üretime dair de hiçbir bilgi sunmuyordu. Sebebi basitti, zira bu sayım sadece avârız ve cizye yükümlüsü nüfusla ilgili bir sayımdı. Vergilendirilebilir ekonomik etkinliklerin ve üretimin bu dönemde yeni bir sayımla tespit edilmesi ise muhtemelen pratik olarak mümkün de değildi. Belki de Os-

manlı yönetimi kırsal alanın bu derecede boşaldığını, tarımsal üretimin bu derece düşmüş olabileceğini bu ana kadar çoktandır kabullenmişti. Ciddi ölçüde azalmış üretici emek üzerinden yapılacak ilave bir sayımın Anadolu'nun verimli topraklarının gerçek ekonomik potansiyelini yansıtmayacağı aşikârdı. Ancak daha muhtemel olanı, Osmanlı emperyal hazinesinin ekonominin ve üretici nüfusun iyice yerlerde süründüğü bu dönemde yapılacak böyle bir sayımla kendini beyhûde bağlamak istememiş olmasıydı. Bu, hazine gelirlerinin dibe vurduğu koşulları veri almak, onlara resmiyet kazandırmak anlamına gelirdi.

1643 sayımı için kaleme alınan fermanlarda bu konulara hiç değinilmemesi belki de bu yüzdendi. İmparatorluk mâlî yönetimi tarım ekonomisini ve üretimi sayım dışı tutmayı tercih ederek, ürün üzerinden toplanan öşür vergisini muhtemelen eski tahrir kayıtları üzerinden hesaplamaya devam edecek, tımar sisteminin de çözülmeye başlamasıyla aslında bu konuyu bütün sonuçlarıyla birlikte esasen Allah'a, fiilen de giderek tımarlıların yerini almaya başladığını göreceğimiz mültezimlere havâle edecekti. Mültezimlerin bu dönemde ne derece devrede olduklarını tam olarak bilmek mümkün görünmüyor. Ama ortada tımara talip sipahilerin de görünmediği bir gerçekti. Her ne hal ise, bu, çift-hane sisteminin, yani müstakil küçük köylü işletmesinin çözülme sürecinin daha ileri aşamasına işaret ediyor olmalıydı. Devlet hazinesi açısından, önceki dönemlerin diğer önemli gelir kaynağı olan ve ekilebilir toprak miktarı üzerinden toplanan çift resmi gelirlerini ise artık düzenli hâle gelen avârız vergisiyle cizye ödentilerinin hesaplanması esnasında vergi yükümlüsünün ekonomik durumuna, kapasitesine göre hangi düzeyde ödeme yapacağını belirlerken bir ölçüde telâfi etmiş olmalıydı.

Her hâlükârda, 1640'larda Amasya kazası kırsalının, bu demografik manzara ve iskân vaziyeti içinde iktisaden çökmüş olduğunu düşünmek pek yanlış olmazdı. Le Roy Ladurie'nin "büyük zirai döngü"süne benzer bir şekilde, nüfus krizi beraberinde bir üretim krizi de getirmişti. Ayrıca emek kıtlığı büyük miktarda ekilebilir arazinin boş kalmasına da yol açmaktaydı. Bu durumda teorik olarak hâlâ mevcut köylü işletmeleri olarak reaya çiftliklerinin hacim bakımından genişlediği tahmin edilebilirse de, kıt emekle ekilebilecek arazi miktarının doğal bir sınırı vardı sonunda. Büyük resimde ise muhtemelen fiilen ekilebilen arazi ciddi ölçüde küçülmüş, tarımsal üretim dramatik boyutlarda düşmüştü. Ki, tam da bu yüzden, boş kalan reaya çiftliklerini de içine alan veya doğrudan onlar üzerinde kurulmuş "askerî çiftlikleri" karşımıza çıkmaktaydı 1640'ların Amasya kırsalında. 1641-42 sayımı için Mehemmed Murad Efendi'ye yollanan tahrir emrinde sözü edilen olay tam da bununla ilgiliydi aslında: Köylüler (kendi çiftini sürecek imkânları olmayan ve ürettiği ürünle birlikte kendini de savunmaktan aciz köylü olarak okuyunuz) kitleler halinde yerini terk edip askerî çiftliklerine ve vakıf köylerine akmıştı. Belli ki can derdindeki reaya için buralar yeni çekim alanları olmakta, güvenli bölgeler işlevi de görmekteydi. Tek başına bu olgu dahi Amasya kırsalının bazı bölgelerinin daha da hızla boşalmasına, topluca terk edilmesine ilave katkıda bulunmuş olmalıydı. Çaresizce atılan her adım kısır döngüyü daha da hızlandırmakta, durumu daha da vahim hâle getirmekteydi. Hiç olmazsa bu kadarını hem bu tahrir emirlerînden, hem 1643 defterindeki çiftlik sahibi askerîlere dair kayıtlardan, hem de, birazdan değineceğim dönemin diğer kaynaklarından öğrenebiliyorduk.

Köylüler askerî çiftliklerine akmıştı (Haziran 1635, Amasya Şeriye Sicili'nden).

Resim giderek netleşmekteydi. 1643 defteri, sadece 1576 tahrir defteriyle irtibata geçirilerek değil, kendi varlık alanının mütemmim cüzü olan diğer ilgili kayıtların da yardımıyla daha fazla konuşmaya başlamıştı. Doğrudan söz söylemediği iktisadi duruma dair de kimi hususları dolaylı olarak işaret etmekteydi. Çağdaşı veya iki kuşak öncesinin diğer tanıklarının da devreye sokulmasıyla giderek belirginleşen resim ise aslında tam bir felaket tablosuydu. Felaketin adına gelince, bu noktada bütün tanıklıklar topluca "Celâli zalemesi"ni işaret etmekteydi. Madem ki konu buraya geldi, o halde bundan sonraki kısımda oraya daha yakından bakalım. Bu noktada temel sorumuz da kendiliğinden ortaya çıkıyor:

1576'dan sonra Amasya kırsalında ne olmuştu?

16

Aslında bu soruyu "Anadolu"da neler oldu?" diye sormak da mümkündü, çünkü özellikle 1580'lerden itibaren Osmanlı'nın Anadolu ve Kuzey Suriye vilayetleri tam anlamıyla bir şiddet girdabının içine düşmüştü. İran ve Avusturya ile neredeyse 30 yıl sürecek kesintisiz savaş sadece imparatorluk askerî sistemini zorlamamış, hazineyi boşaltmakla kalmamış, bütün emperyal sisteme de kısa devre yaptırmıştı. Aynı sürece imparatorluğun yönetici elitinin kendi içinde yaşadığı keskin mücadele, hizipleşme ve politik gücü ele geçirme savaşı da eklenmiş, hem başkent İstanbul hem onun uzantısı olarak taşra vilayetleri, bilhassa sözünü ettigim bölgeler bu mücadelenin savaş alanı haline gelmişti. İmparatorluğun vergi kaynakları üzerindeki kavga kızışıp, gelir kaynakları dirlikler, mukataalar vergi toplayıcı konumunda olan bürokrasi ve idarecilerle bu gelirlerden beslenen askerî sınıf mensuplarının kendi aralarında sürekli el değiştirip mağduriyetler yaratırken, bunun geniş köylü ve göçer kitleler üzerindeki yıkıcı etkisi de ileri boyutlara varmıştı. Aşırı vergilendirme, suistimallar ve her türlü zor içeren sömürü mekanizması Osmanlı toplum ve adalet sistemini de çökertmişti adeta.

Yaşanan büyük bir emperyal krizdi aslında. 15. ve 16. yüzyılllar boyunca kendi mantığını ve yönetim mekanizmalarını kapıkulu sistemi ve tımar gibi birkaç temel kurum üzerinden oturtmaya ve işletmeye başlamış olan Osmanlı "klâsik" düzeni kendi içinden dönüşüm sancıları çekmeye başlamış, sonunda kendi krizini yaratmıştı. Sadece yönetim kurumları ve mekanizmaları değil, Osmanlı yönetiminin hassas dengeler üzerinde yeniden kurmaya çalıştığı toplum düzeni de önceki bölümde işaretlerini gördüğümüz çok yönlü tazyik-

ler altında çözülmeye, çözülürken de kaçınılmaz olarak tepki vermeye başlamıştı: Yerini terk etmeler, silahlanma, serserilik, leventlik, ve nihayet eşkıyalık. Braudel'in *Akdeniz*'indekine şaşırtıcı derecede benzeyen gelişmeler yani.

Modern tarihçiliğimiz uzun süre bu değişmeleri, 17. yüzyılın risale ve nasihatnâme yazarlarının gözü ve diliyle ele almış, yaşananları bir dejenerasyon ve gerileme hikâyesi olarak kötü idareye ve idarecilere atıfla açıklamış ve sunmuştu. Tezimi yazmaya başladığım sıralarda literatüre hâlâ bu yaklaşımlar hâkimdi. Her ne kadar Mustafa Akdağ ve Halil İnalcık gibi birkaç tarihçimizin konuyu toplumsal ve ekonomik boyutlarıyla da ele alan çalışmaları var idiyse de, bu çalışmalarda geliştirilen analizler kolayca söz konusu gerileme ve yozlaşma anlatısıyla iç içe geçebilmekteydi. Hacettepe'den meslektaşım Mehmet Öz yüksek lisans tezinde konuyu daha geniş bir perspektiften ele almış, dönemin kaynaklarını daha derinlikli anlamaya ve anlamlandırmaya çalışmışsa da, bu önemli katkı henüz yayınlanmamıştı (*Osmanlı İmparatorluğunda "Çözülme" ve Gelenekçi Yorumcuları*, 1997). Bununla birlikte, Rifa'at Ali Abou-El-Haj sonradan alanında klasikleşen eserini, *Formation of Modern State, The Ottoman Empire from Fifteenth to Eighteenth Centuries*, tam da o sıralarda yayınlamıştı (1991).

Bu önemli eleştirel çalışma sadece 17. yüzyılın anılan kaynaklarının nasıl okunması gerektiğine dair alternatif bir bakış açısı sunmakla kalmıyor, imparatorluğun bu dönemde yaşadığı dönüşümün, niteliksel değişiminin derinlikli bir analizini de sunuyordu. Ona göre "devlet" yapı değiştiriyor, dönüşüyordu. "Kriz" olarak dışa vuran bütün gelişmeler bu büyük dönüşümün, aslında modern devlet oluşumu sancısının kaçınılmaz tezahürleri idi. Klâsik anlatının yozlaşma,

dejenerasyon, kötü idare diye gördüğü her şey aslında devletin kurumsal değişmesinin, kendisini dönemin koşullarına göre yenileme sancılarına eşlik eden büyük iç mücadelenin işaretleriydi. Yıllar sonra Baki Tezcan bu dönüşümü anlamlandırmaya çalışan kitabında, yenilenen devleti "İkinci İmparatorluk" olarak tanımlayacaktı (*The Second Ottoman Empire. Political and Social Transformation in the Early Modern World*, 2010). Böylesine kapsamlı niteliksel dönüşümler ise yine kaçınılmaz olarak şiddet içermekteydi. Kemal Karpat epeyce önce Osmanlı tarihini dönemlendirme denemesine girişti̇ğinde,[2] her bir dönemler arası geçişin, yani dönüşüm anının kendi kriz ve şiddetiyle geldiğine örnekleriyle işaret etmekteydi. Dolayısıyla 1580'lerden itibaren Osmanlı iç siyasetine eşlik eden kronik şiddetin değişik biçimleri her ne kadar imparatorluğu içeride ve savaş alanlarında yıkılmanın, parçalanmanın eşiğine getirmiş gibi görünüyorsa da, bütün bu süreci gerileme veya çöküş bağlamında apokaliptik terminoloji ve kıyamet senaryoları içinden açıklamak söz konusu dönüşümü fark etmemek anlamına geliyordu Abou-El-Haj'a göre.

Burada karşımıza çıkan metodolojik sorun, dönemin kaynaklarının, özellikle de nasihatnâme literatürünün nasıl okunması gerektiğiyle ilgili gibi görünse de esasen konu bir tarihçi ve tarihçilik meselesiydi. Modern tarihçiler olarak, kaynaklarımızın, özellikle de anlatısal yani "narrative" kaynakların kendi dönemlerinin yaşanan keskin çatışmasının ve politik mücadelelerinin içinden konumlanmış yazarlarının kendi pozisyonları ve ideolojik tutumlarıyla kaleme alınmış metinler olduğunu unutmuştuk uzun süre. Bunu gözden ka-

2 "Osmanlı Tarihinin Dönemleri: Yapısal Karşılaştırmalı Bir Yaklaşım", Kemal Karpat (ed.), *Osmanlı ve Dünya, Osmanlı Devleti ve Dünya Tarihindeki Yeri*, İstanbul: Ufuk Yay., 2000, içinde, 119-145.

çırınca, örneğin 17. yüzyılda Koçi Bey ve arkadaşları anlatıyor (dikte ettiriyor), 20. yüzyılda biz tarihçiler onların ağzından yazıyor durumuna düşmüştük. Dolayısıyla Osmanlı tarihçiliği bütün 20. yüzyıl boyunca "bilimsel" analizler olarak o dönemin öznel yorumlarını yeniden üretme dışında fazlaca bir şey yapmamıştı. Yani sorun kaynaklarda değil tarihçilerdeydi. Abou-El-Haj bunu hepimizin daha açık bir şekilde anlamasını sağlamıştı bu zihin açıcı çalışmasıyla.

O halde ne yapmalıydım? Öncelikle 1580'lerden sonraki gelişmeleri neredeyse birer kıyamet alametleri olarak sunan, olayları ölçüsüzce dramatize eden, okuyanı manipüle eden bu grotesk anlatıları dikkatli kullanmalıydım. Bu artık çok açıktı. Öte yandan, "Amasya (veya Anadolu) kırsalında ne oldu?" sorusuna cevap ararken başka nerelere, hangi alternatif kaynaklara bakmalıydım?

Bu amaçla Osmanlı arşivinin mühimme ve ahkâm koleksiyonlarıyla 1624 tarihinden itibaren bir seri teşkil eden Amasya Şeriye Sicilleri'ni sistematik olarak taramak, sadece Amasya değil bütün Rûm vilayetine ve yer yer civar vilayetlerde olup bitenlere daha yakından bakmak gerekecekti. Zaten bu işi İstanbul ve Ankara'ya gidiş gelişlerimde halletmiş, yüzlerce sayfa fotokopi ile dönmüş, epeycesini de okuyup özetlemiş, notlar almıştım. Kamil Kepeci tasnifinin zengin malzemesini ve Şikâyet defterlerini ise çok istememe rağmen zaman kısıtlaması yüzünden yeterince tarayamamıştım. Ki sonradan Mehmet Genç hocamız ile genç meslektaşlarımdan Günhan Börekçi bu tasniflerin de konumuz açısından epeyce zengin malzeme içerdiğine işaret etmişlerdi özel konuşmalarımızda. Ama ne o zaman ne de sonra tekrar bakabildim o koleksiyonlara. Yıllar sonra Günhan'ın kendi araştırmasında bunların önemlicelerini kullanmış ol-

masının tesellisiyle yetinecektim. Her ne ise, o zaman odaklandığım bu iki temel koleksiyona yoğunlaşmak zorundaydım; şimdi onlara son kez ve daha analitik bir gözle bakmalı, olaylar silsilesine dair hem kronoloji çıkarmalı hem çeşitlilik gösteren olayların nitelikleri üzerinde düşünmeli, analitik bir okuma ve tasnife girişmeliydim. 1992-93 akademik yılı boyunca tam da bunu yaptım; bir taraftan taslak metinler yazarken kaynakları tekrar tekrar okuyup, bilgi ve bulgularımı yeniden anlamlandırmaya, temel problematiğimle ilgili tarihsel bir bağlam kurmaya, argüman geliştirmeye çalıştım. Carr'ın tarihçiliğe dair söylediği "bugün ile geçmiş, tarihçi ile malzemesi arasındaki sürekli diyalog" hâli olmanın ne anlama geldiğini en çok bu süreçte öğrendim diyebilirim.

Osmanlı tarihçiliğinin özellikle Türkiye'de icra edilen ayağına dair sonraki yıllarımda çokça yazdım. Okuyucuların bir kısmının bunlardan haberdar olduğunu sanıyorum (bkz. *Dün Sancısı*, 2009 ve 2012). En çok eleştirdiğim noktalardan biri, bu epeyce "Alla Turca" tarihçiliğimizin üzerinde çalışılan konu her ne ise esasen onu tek bir malzeme türü üzerinden çalışmasıydı. Kullanıldığı durumlarda da diğer malzemelerin çeşit olsun diye kullanılması veya kısmî dolgu malzemesi olarak görülmesi ve şöylece serpiştirilmesiydi çalışmaların orasına burasına. Defteroloji çalışmaları için bu bilhassa böyleydi. Son on yıldır Türkiye'de tahrir defterleri üzerinden çok az çalışma yapıldığını bilmeme rağmen, 2012 itibariyle durum fazla değişmemiş görünüyor. Bir iki istisna dışında hemen hepsi sözünü ettiğim eski usul betimsel çalışmalar büyük ölçüde. Kendi çalışmamı gerçekleştirdiğim yıllarda, yani 1980'ler boyunca ve 1990'ların başlarında, master veya doktora tezlerine öncelikle bir kaynak grubu seçerek başlandığını daha önce belirtmiştim. Tahrir defterleri, siciller ve biraz da vakfiyeler oldukça revaçtaydı. Bugün

de bu alışkanlık pek değişmiş görünmüyor Türkiye'nin ana akım tarihçiliğinde. Şimdi mühimmeler hâlâ revaçta. Onlara temettüat defterleri, nüfus defterleri vs. eklenmiş durumda. Tarz aynı tarz: oku, transkribe et, bazı verileri tablolaştır. Aynı şeyleri sonuç bölümünde bir kez daha özetle, o kadar. Hiçbir tezi olmayan tezler; 1980 sonrası Türkiye tarihçiliğinin en büyük alameti farikası...

Kendi tezim için daha konuya başlarken de aklımda olanın bu tür bir defteroloji çalışması olmadığını başta belirtmiştim. Şanslıymışım ki Amasya'nın defter durumu bu niyetimi gerçekleştirmeme yardımcı oldu, beni standart "sancak çalışması" yapmaktan uzak tuttu. Mehmet Öz Cambridge'de komşu Canik sancağını çalışıyordu. Standart çalışma için şanslıydı, çünkü 1455'lerden 1570'lere kadar neredeyse bütün sayımlardan arşivlerimizde ayrıntılı defterler mevcuttu. Bu şansın beraberinde getirdiği güçlük ise hepsi üzerinden bir çalışma yürütmenin zorluğu, ağırlığı, uzun zaman almasıydı, bütün benzer çalışmalar gibi. Ama Mehmet'in asıl şansı bizzat kendisi, en karmaşık defteroloji bahsini ve problemlerini olağanüstü berrak kavrayışı ile aynı netlikte analiz edip olabilecek en sade ve ekonomik bir dille doğrudan meselenin özüne odaklanarak yazabilme yeteneğiydi. Sonunda bitirdiği doktora çalışması 1990'ların başı itibariyle defteroloji çalışmalarının içerdiği bütün tartışmalara değinen ve geliştirilen bütün yöntemleri incelikle kullanan bir çalışma olarak bu literatürdeki çok özel yerini almıştı 1991'de (sonradan yayınlandı: *XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı*, 1999). Temelde tahrir defterlerine dayansa da hakkını vererek bu türden çalışmalar üretmek de hakiki bir tarihçilik mayası gerektiriyordu. Ama ne yazık ki bütün defterologlar Mehmet değildi, onun istisnai yetenekleri de herkeste yoktu. O dönemin bu alandaki gerçek istisnalarından bir başkası, çoklu

kaynak kullanımını hiçbirimizin yapmadığı derecede hakkıyla yapan belki de tek örneği ise İzmir'de Fikret Yılmaz'ın 1995'te Edremit üzerine kaleme aldığı doktora tezi olacaktı. Henüz yayınlanmamış bu çalışma Türkiye'de *Annales* tarzı tarihçiliğe en yakın monografi olarak istisnai yerini koruyor. Umarım gecikmeden yayınlanır.

Bu kadar tahrir defterinin bulunmadığı Amasya bölgesi için gündelik hayatın ritmine odaklı bir sosyal tarih çalışması kurguluyordum. Bu ise her hâlükârda mevcut bütün kaynakları harmanlayan bir araştırma gerektiriyordu. Bu yüzden, 1643 tarihli avârız defterinin karşıma çıkmasıyla yine esasen defterolojik bir çalışma yapmak durumunda kaldığımda dahi, bu ayrıksı defterin bizatihi varlığının önüme getirip bıraktığı problematik tekrar öteki malzemeleri, arşivin diğer temel koleksiyonlarını da tüketici ve sistematik olarak kullanmamı gerektirdi. Şu farkla ki, gündelik hayatın normal ritmi ve rutinlerinden ziyade, Fikret'in yaptığının aksine, olağanüstü bir dönemin olağanüstü koşulları ve olaylarına yönelik olarak kullanacaktım şimdi bu zengin malzemeyi.

Sonunda öyle de yaptım, 1550'lerden başlayan mühimme serisini 1650'lere kadar tek tek taradım. Rûm vilayeti eksenli geniş bir perspektif ve uzun bir dönem resmi oluştu kafamda, tabii ki, doğrudan üzerinde durduğum probleme ışık tutacak yüzlerce olay ve olgu bilgisiyle. Bu seri imparatorluğun merkez yönetiminin, yani Divân-ı Hümâyun'un, yani bugünkü karşılığı ile bakanlar kurulunun gündemine yansıyan, taşra ve merkezi yönetimlerini meşgul eden bin türlü meseleyle ilgili Osmanlı hükümetinin aldığı kararları özetleyen hüküm (ya da ferman) kayıtlarını içeriyordu. Bu açıdan mühimme kayıtları Topkapı Sarayı içindeki Divân-ı Hümâyun'un taşraya açılan penceresiydi adeta. O pencereden bak-

tığımızda taşramn kendisini merkeze gösterdiği, duyurduğu, merkezi kendi gündemine çektiği ve karar almaya zorladığı anları, durumları ve problemleri görüyorduk belli bir ayrıntı düzeyinde. Anlayacağınız, benim problemim açısından tam da gerekli ve arzuladığım türden bir malzemeydi mühimme kayıtları. Mustafa Akdağ daha 1940'larda gerçekleştirdiği çalışmasında (*Celâli İsyanları (1550-1603)*, 1963) bu malzemenin potansiyelini görmüş ve yoğun bir şekilde kullanmıştı aynı dönem için. Onun bütün Anadolu ölçeğinde daha dağımk olarak yaptığını şimdi ben daha sınırlı bir bölge için ve daha sistematik yapacaktım bir bakıma. Sonuçta bulduklarım bu beklentimi haksız çıkarmadı, bu malzeme sayesinde Amasya ve Rûm vilayetinin rutininden ziyâde gündemini belirleyen, yani gündelik hayatın olağan akışını bozan sıradışı veya dramatik olaylardan örülmüş yaklaşık yüz yıllık bir fotoğraf, zengin bir olgu havuzu oluştu önümde. Tarihçi başka ne ister!

Ama bu koleksiyon da tek başına yetmezdi. Eninde sonunda bu malzeme taşrada olup bitenlerin sadece başkentin ve zamanın hükümetinin gündemine gelmeyi başarabilen ya da hükümeti rahatsız eden büyüklükte ve önemdeki olayları sunuyordu bize. Ya daha küçük çaplı, yerel, bölgesel ölçekli gelişmeler, olaylar, kronikleşmiş sorunlar? Çözümü de ilk elde yerel ölçekte aranan, sancakbeyi, subaşı, kadı üçgeninde halledilmeye çalışılan problemlerdi bunlar. Dolayısıyla onların izini mühimmelerde bulamayabilirdik. Bunlar için ilk anda bakılacak kaynak malzeme başkaydı; kadıların yerel mahkeme kayıtları, yani Şeriye Sicilleri. Amasya bölgesinin sicilleri ise maalesef 1620'lerden başlıyordu. Daha öncesi yoktu arşivlerde. Her ne kadar Hüseyin Hüsameddin *Amasya Tarihi*'ni daha 13. yüzyıldan itibaren neredeyse sicil kayıtlarına dayanarak kaleme almış gibi görünüyorsa

da (ki bunu kendisi de belirtiyordu kitabının değişik yerlerinde), şimdiki durum farklıydı, 1624 tarihinden önceki sicilleri kayıptı Amasya'nın. Önceki bölümlerde de değindiğim gibi, bu sicillerin ve kayıp tahrir defterlerinin parçalarının bir gün kendisinin geriye bıraktığı özel arşivden çıkabileceği ihtimalini hep ciddiye aldıysam da, sınırlı soruşturmalarımdan henüz bir sonuç çıkaramadığım bu konuyu geleceğin tarihçilerine havale ediyorum artık.

Araştırmalarım esnasında Ankara'ya yaptığım seyahatlerde 1650'lere kadarki dönemi kapsayan Amasya'nın dörtbeş adet sicilini de sistematik olarak tarayıp bol fotokopi ile dönmüştüm her seferinde Manchester'a. O yıllara kadar değişik bölgelerin mevcut sicilleri kendi merkezî kentlerinin mahalli kütüphanelerinde muhafaza ediliyordu. Tesadüfe bakın ki, 1990'ların başlarında İstanbul'unkilerle Topkapı Sarayı Kütüphanesi'ndekiler hariç, diğer sicillerin tamamı Ankara'da Milli Kütüphane'de toplanmış, üstelik gecikmeksizin bütün koleksiyonun mikrofilmi alınmıştı. Her ne kadar bu malzemeyi mikrofilmlerden ve sınırlı sayıda yorucu ilkel makinalardan ve negatifler üzerinden taramaya ve okumaya çalışmak tam bir işkence hâlini aldıysa da (ki bunu çok sonra Mardin tarihi projesi için aynı malzeme üzerinde çalışmak durumunda kaldığımda yaşayacaktım), kendi araştırmamı sürdürdüğüm dönemde henüz mikrofilme aktarılmamıştı sanırım.

Dolayısıyla Milli Kütüphane'nin İbni Sina salonunda kendisi de Ankara sicilleri üzerinde çalışmalarını sürdüren Özer Ergenç'ten başka pek kimseye rastlamadığım o kısa dönemlerimde yoğun bir çalışmayla Amasya sicillerini tarayıp ilgili kısımlarının fotokopilerini almıştım. Buradaki durum Tapu Kadastro'dan farklıydı, fotokopi ve film almamıza izin ve-

riliyordu. Etnografya Müzesi'nin mahzeninde Ankara sicilleri üzerinde çalıştığımız yedi-sekiz yıl öncesine göre Milli Kütüphane'de defterleri orijinalinden okumak hem bir lüks hem şanstı. Tarihçiler de arada bir böyle konforlu çalışma koşullarını hak ederler sevgili okuyucu. Ama tarihçinin mutluluğu yatsıya kadarmış ya, bu mutluluk da uzun sürmedi, mikrofilmler hayatımıza girdiğinde başka türden bir işkence başladı. Ayrıca, o siciller yakın zamanlarda tekrar yer değiştirdi, bu kez Başbakanlık Arşivi'nin İstanbul şubesine taşındı. O gün bugündür kendilerini tekrar görmek nasip olmadı.

Önceki bölümlerde ortaya koyduğum değişmeleri anlamamızı ve anlamlandırmamızı sağlayacak temel soruya, yani "Amasya'da ne oldu?" sorusuna cevap ararken kullandığım diğer malzemeye de bir göz atalım. Mühimme ve ahkâm defterleri serisiyle Şeriye Sicilleri dışında 1580'ler sonrasına dair bizlere değişik ayrıntı düzeylerinde bilgi veren farklı kaynaklar da söz konusuydu. Öncelikle dönemin kronikleriyle vakanüvis tarihleri oldukça canlı gözlemler içeriyor, çeşit çeşit yorum ve değerlendirmeleriyle döneme ayna tutuyorlardı. Gelibolulu Mustafa Âli'den Ayn Ali'ye, Selânikî'den Nâima'ya, Kâtip Çelebi'den Evliya Çelebi'ye ve daha başkalarına uzanan oldukça zengin bir kaynak malzemesi olarak karşımızda duruyordu. Bunlara ilave olarak yukarıda da değindiğim ve nasihatnâme başlığı altında sınıfladığımız bütün metinler neredeyse tamamen bu dönemde kaleme alınmışlardı. Bu türün böyle bir zamanda patlaması başlı başına anlamlıydı aslında; yazarların çoğu yaşanan derin dönüşümden şu ya da bu şekilde etkilenmişlerdi, kimi ise doğrudan zarar görmüştü. Üzerinde ayakta durdukları zeminin kaydığını gören hiziplerden birinin kızgın, kırgın, öfkeli mensuplarıydılar. Geri kalanları ise bir çeşit görev duygusuyla kaleme sarılan bürokratlardı. Hatta Kâtip Çelebi de soğukkan-

lı bir duruşla, oturup küçük bir risale yazmaktan geri kalmayacaktı, tabii ki kendine yaraşır bir analiz gücüyle ve İbni Halduncu bir yaklaşımla şahit oldukları dönüşümü yorumlayarak. Dili tam olarak varmasa da, devlet-i ebed-müddetin zeval dönemine girmekte olduğunu söylemeye çalışıyordu o da.

Her kaynağın kendine göre özelliği vardı tabii. Her biri bir başka konumdan, zâviyeden gördüklerini duyduklarını anlatıyor, kendilerince yorumluyorlardı olan bitenleri. 17. yüzyıl dönüşümü sadece devletin niteliğiyle ilgili değildi anlaşılan; bu dönemde her kim bir şeyler yazmak için kaleme sarılmışsa, önceki dönemlerin ağırbaşlı, ketum ve üslupçu tarihçi ve yazarlarına kıyasla çok daha konuşkandı her şeyden önce. Her biri kendince bir dil tutturmuş, kimi tepesini attıran bir olay üzerine kaleme sarılmış, diğeri mensup olduğu hizbin sarsılan konumunun sancısıyla tepkisel bir ifade tarzını tercih etmiş. Velhasıl böyle bir konuşkanlık, pervasızlık, hatta çenesi düşüklüğü (ki tarihçiler için ne şans!) Osmanlı tarihi sanırım ancak 19. yüzyılın ikinci yarısında ve bilhassa da ikinci meşrutiyet döneminde görecekti nâciz kanaatime göre. Namık Kemal ve arkadaşlarıyla sonraki Jön Türk kuşağı nasıl ki dönemlerinin "müstebid" sultanlarıyla onların etrafındaki çapsız, niteliksiz ve tehlikeli vezirlere, bürokratlara takmıştı kafayı, bizim 17. yüzyıl yazarlarımız da aynı şeyi kendi dönemleri için yapmaktaydılar. Tek farkla ki, hepsi sultam uyarmakla yetiniyor, onlara "balık baştan kokar!"ı hatırlatıyorlardı en fazla. Henüz ortada sonrakilerin yapacağı üzere talep edilen bir anayasa yoktu. Her ne kadar Baki Tezcan bu devirde olan bitenleri de bir nevi "anayasacılık" gibi görüp, durumu sultanın gücünü sınırlamaya yönelik yeni bir meşruiyet arayışı olarak nitelendirecekse de, 17. yüzyılın nasihatçileri ile diğer vak'a veya tarih ya-

zarlarının ufukları da, dönemin bizatihi öne çıkan siyasi aktörlerinkine paralel olarak, iki-üç üst düzey bürokratın kellesinin alınıp, en fazla mevcut sultanın indirilip bir diğerinin tahta çıkarılmasından pek öte gitmemekteydi henüz.

Ya imparatorluğun en güçlü iki kişisi, yani Sultan ve büyük veziri ne yapıyordu bu kızışan mücadele, derin siyasi ve mali kriz ortamında? Olan bitenleri seyretmekle mi yetiniyorlardı? Elbette hayır. Onlar da mücadele halindeki hiziplerden birinin mensubu konumuna gelmişlerdi adeta 17. yüzyıl başlarından itibaren. Tabii ki karşı hizipleri temsil ettikleri durumlar hiç de az değildi; her ikisi de politik davranmayı öğreniyorlardı, güçlerinin açıktan rest çekmeye yetmediğini gördükleri anda. Sürekli değişen dengelerle birlikte hiziplerin kompozisyonları da değişiyor, yeni ittifaklar kuruluyor, her veziriâzam azliyle birlikte iktidar da bir o yana bir bu yana el değiştiriyordu. Ama ne olursa olsun, sultan da baş veziri de devlet umurunu birinci derecede üzerlerine almış iktidar sahipleriydi. Dolayısıyla herkesin gözü onların üstündeydi. Üstelik can korkusu da eklenmişti üzerlerindeki çok yönlü tazyikata.

Tam da böyle bir atmosferde yönetmeye ve birbirini kollamaya çalışan tepedeki bu ikili kendi aralarında konuşuyor, istişarede bulunuyor, birbirlerini akla gelebilecek her konuda bilgilendiriyorlardı. Daha doğrusu elli türlü dedikodu ve sarayın bahçesine geceleyin gizlice atılan/bırakılan isimsiz ihbar mektuplarının etkisi altında padişahın hâleti ruhiyesi bir türlü düzen tutturamıyor, dost düşman herkesten gelen iğfalât ve bilgi bombardımanı altında o da panikliyor, kızıyor, sürekli vezirini taciz ediyor, olur olmaz her bir mesele hakkında azarlıyordu: "Her şeyi benden beklersiz. Şimdi vezir ben olmuşum! Sen ne işe yararsın?" Arada bir rahatlatıcı cevaplar aldı-

ğında ise vezirinin de gönlünü alacak bir iki kelime karalamayı ihmal etmiyordu kendisine sunulan kısa bilgi notlarının, yani telhislerin üzerine: "Aferin, benim vezirim!" Aslında en zor durumda olan ise yanlış zamanda doğmuş zavallı defterdarlardı. Hazinenin tam takır olduğu ve doldurmanın ne yapsan mümkün olmadığının bilindiği bir dönemde kim defterdar olmak isterdi? Ancak gözünü karartmış, bu ortamda bile kendi kesesini doldurmayı umacak kadar kelleyi koltuğa almış muhterisler tabii ki. Nitekim bu mevki üzerinde durduğumuz dönemde, birkaç istisna dışında neredeyse tamamen bu çılgınlarca işgal edilmişti. Tabii çoğu kısa süre sonra canlarından olmuştu. Aklı başında ve namuslu bürokratlar ise bu ateşten gömlekten uzak durmak için akla gelmedik oyunlar çeviriyorlar, olmadı ya kendilerini ya akıllarını kaybediyorlardı koca İstanbul'da saklanacak delik ararlarken!

Bütün bunları niçin anlatıyorum? Okuyucuya işte bu iki muktedir adamın 17. yüzyıl başlarında, yani Celâli İsyanları'mn en şiddetli döneminde ve hemen sonrasında aralarındaki yazışmalarını içeren telhislerin bir başka önemli kaynak olarak bize çok şey söylediklerini vurgulamak için. Veziriâzam tarafından padişaha sunulan bu bilgi notları ve padişahın bunlar üzerine kendi kalemiyle yazdığı kısa cevaplar, ilave sorular, gidişatın bu kez en tepeden nasıl algılandığını, nasıl göründüğünü ve sürecin nasıl yönetil(eme)diğini bizlere anlatan eşsiz bir malzeme olarak ayrıca değerlendirilmeyi bekliyordu. Soruma cevap ararken Cengiz Orhonlu'nun yayınladığı telhislerden epeyce yararlandım (*Osmanlı Tarihine Aid Belgeler: Telhisler (1597/1607)*, 1970). Çok sonraları Halil Sahillioğlu *Koca Sinan Paşa Telhisleri*'ni yayınladığında (2004), 1580-90'ların gelişmelerine dair bilgilerimiz ve kavrayışımız daha da derinleşecekti. Özellikle bu ikincisi bizlere klâsik Osmanlı devlet sisteminin nerelerde kısa dev-

re yaptığını, ne yönde çözülüp değişmeye başladığını gösterecekti. Yüzyılın sonları ve 17. yüzyılın başlarında yaşananlar tam da o dönüşümlerin uzantılarından başka bir şey değildiler aslında.

Ve nihayet daha 1580'lerden itibaren 17. yüzyılın ilk yarısını da kapsayan dönemin sultanlarının belli aralıklarla bütün imparatorluk yöneticilerine, vali, kadı, subaşı ve kumandanlarına topluca yollanmak üzere kaleme aldırttığı ve yanıltıcı bir isimle "adaletnâme"ler olarak literatüre geçmiş olan, yakın tarihimizin darbe sonrası sıkıyönetim ortamlarında halka ve yöneticilere yönelik okunan tamimlere benzer bir çeşit olağanüstü hâl fermanları. Ya da Mustafa Kemal'in *Nutuk*'un başlangıcındaki 19 Mayıs'ta Samsun'a çıktığında durumu nasıl gördüğünü anlattığı o meşhur pasajın bir benzerini düşününüz lütfen. Orijinal taslakları yukarıda anılan mühimme defterlerinde kayıtlı olan bu padişah fermanlarının her biri kendi döneminde öne çıkan kimi yeni duruma özel boyutlar içerse de, kısa sürede kendi klişe formatını yaratmış, imparatorluğun bu bir nevi iç hukuk metinleri sivil, askeri ve adli yetkilileri, yöneticileri "adalete davet" eden şaşırtıcı derecede ayrıntılı ve şiddetli uyarılardı. Tersinden okunacak olursa, aslında adeta birer "zulümnâme" idiler. Çığırından çıkmış bir yönetim ve adalet mekanizmasının yol açtığı "zulüm ve taaddî"nin önce ayrıntılı tablosunu çiziyor, ardından her bir idareciyi, mülki, adli ve askerî erkânı kendi bölgelerinde adaletli yönetimin tekrar tesisi için uyarıyor, şiddetli bir cezalandırma tehdidiyle sözü bağlıyorlardı. Bu nitelik ve içerikleriyle "adaletnâme" olarak galat olmuş bu dokümanlar merkezi devletin, yani Sultan ve vezirlerinin artık yönetemez hale gelmiş olmalarının yarattığı çaresizlik halinin somut belgelerinden başka bir şey değildiler aslında.

Dikkatli okuyucu bu bölümün başında sorduğum soruya hangi kaynak malzeme üzerinden cevap aradığımı anlatırken, bu girizgâhta bir yandan da muhtemel cevaplara dair epeyce bir ipucu sunduğumu fark etmiştir. Evet, 1580 sonrası Osmanlı tarihinde her bakımdan bir olağanüstü hal, bir kaos, adaletsizlik ve zûlüm dönemi olarak karşımıza çıkıyordu. Dönemin yazarlarının canlı tasvirleri ve yorumlarının ortaya koyduğu olgusal resim esas itibariyle doğru görünüyorsa da, yaşananların niteliği açısından o resmin çok ötesine geçen bir büyük dramatik dönüşümün yarattığı veya ona eşlik eden kriz ve şiddet sarmalıyla karşı karşıyaydık.

17

Sözünü ettiğimiz döneme dair daha Mustafa Akdağ'dan bu yana yapılan çalışmalar aslında benzer bir resim ortaya koymaktaydı. Bizzat Akdağ 1550'lerden başlayarak Osmanlı iktisadi yapısının periyodik krizler üretmeye başladığını, buna toplumsal yapıdaki huzursuzluklar ve patlamaların eşlik etmeye başladığını yazmıştı 1970'lerin başlarındaki ölümüne kadar süren yazılarında. Gerek iki ciltlik *Türkiye'nin İktisâdi ve İçtimâî Tarihi* (1959-71), gerekse ölümünden sonra konuyla ilgili diğer yazılarının da bir araya getirilmesiyle yeniden basılan *Türk Halkının Dirlik ve Düzenlik Kavgası, Celâli İsyanları* (1975) çalışmalarında 16. yüzyılın ortalarını her iki kulvardaki olumsuz gelişmeler için bir dönüm noktası olarak görüyordu. Ona göre, yüzyılın sonlarına kadar ekonomik ve toplumsal kriz giderek büyümüş, sonunda 1590'larda patlayacak olan büyük Celâli İsyanları'na giden sürece adım adım önemli katkıda bulunmuştu. Onun esasen ekonomik-demografik faktörlerle açıkladığı söz konusu kriz ve isyan olgusu kendisinin ölümünden sonra bası-

lan Cook'un *Population Pressure in Anatolia* çalışmasıyla bir bakıma teyid edilmiş oluyordu. Önceki bölümlerde de değinildiği gibi, Cook'un çalışması 16. yüzyıl boyunca, bilhassa ikinci yarısında görünür bir nüfus baskısından söz edilebileceğini tahrir defterleri üzerinden ilk kez bu ayrıntı düzeyinde sistematik bir araştırmayla ortaya koymuştu.

Ardından aynı dönem ve konular üzerinde bir dizi makale yayınlayan Halil İnalcık söz konusu krizde demografik-ekonomik faktörlerin rolünü kabul etmekle birlikte, bu denkleme, özellikle de Anadolu kırsalında yaşanan hareketlenmenin gerisinde önemli gördüğü diğer bir etkeni, köylülerin askerî sınıfa dahil olma arzusunu ekliyordu. Daha sonra aynı konularda yazan Huricihan İslamoğlu ile Suraiya Faroqhi de bu sınıf atlama arzusunun önemine işaret ettiler. Gerek o çalışmalar gerekse son zamanlarda sayıları giderek artan yeni araştırmalar bu çok faktörlü analize politik alandaki hizipleşmenin gerisindeki iktisadi kaynaklara el koyma konusunda yaşanan keskin çatışma ve mücadelenin tahripkâr sonuçlarını da ilave ettiler. Bu noktada çember tamamlanıyordu: Zaten geçim sıkıntısı içinde çıkış yolları arayan geniş köylü kitleleri, ki Anadolu kırsalında evlenme güçlüğü yaşandığına işaret eden Akdağ bunların çoğunun bekâr erkekler olduğuna özellikle vurgu yapmaktaydı, aşırı vergilendirme ve kanunsuz taleplerle gelen kontrolsüz bir sömürü mekanizmasının çarkları arasında iyice perişan olmuştu. 1578 yılında başlayıp 17. yüzyılın ilk on yılına kadar uzayan ağır ve yıpratıcı İran ve Habsburg savaşlarının yarattığı ilave zorluklar köylü açısından her şeyin üzerine tuz biber ekmişti.

İşte yukarıda sözünü ettiğim "adaletnâmeler" tam da bu yıkım çemberinin yarattığı kronik çaresizlik ortamında tekrar tekrar kaleme alınmaya başlanmıştı. Askerî sınıfın merkezde

ve taşrada gücü ele geçirmeye yönelik kendi içinde iyice şiddetlenmiş mücadeleleri esnasında kaybeden ve giderek marjinalize olan kesimlerine mensup yüzlerce binlerce irili ufaklı kapıkulu ve tımarlının yoğunlaştığı Anadolu ve Suriye vilayetlerinde bilhassa kırsal toplum ve ekonomi büyük ölçüde tahrip olmuştu. İktisadi güçlüklerin üstüne gelen bu siyasi istikrarsızlık, aşırı sömürü ve yönetim boşluğu ortamında köylü kitlelerin en genç ve dinamik kesimleri hareketlenmekte gecikmemişti. Kırsal toplum aynı çaresizlik döngüsüne kendi kulvarından kitleler halinde katkıda bulunmaya başlamıştı. Dönemin kaynaklarının giderek daha açık şekilde işaret ettiği bu süreçte yaşanan şey bizzat o kaynakların gayet yerinde tabiriyle tam bir "perakende ve perişan olma" haliydi. Yani kırsal toplumun giderek içten içe ürettiği patlamaya hazır dinamitler sonunda patlamış, yerinden olmuş irili ufaklı köylü kitleleri parça etkili tahrip makinaları olarak bütün Anadolu sathına dağılmıştı. Bundan sonrası ise şaşırtıcı derecede kendini yeniden üretme kabiliyeti gösteren bir şiddet sarmalının sadece bu döneme değil, periyodik patlamalarla bütün 17. yüzyıla büyük isyanlar ve kronik eşkıyalığın çeşitli biçimlerinde damgasını vurması olmuştu.

Bütün bu iç karartıcı resim aslında Osmanlı tarihini de tarihçiliğini de, dünya tarihçiliğindeki "17. Yüzyıl Krizi" tartışmasına bağlıyordu. 16. yüzyılın demografik baskısı nasıl ki bütün Avrupa ile Akdeniz havzasının, hatta o zamanki dünyanın geri kalan kısmının genel bir olgusu gözüküyorsa, bu büyüme ve baskıyı hemen her yerde benzer bir patlama ve krizler takip etmişti 17. yüzyılın değişik bölümlerinde. Tabii ki her biri kendine özgü öne çıkan boyut ve biçimleriyle. Ama Jack Goldstone gibi tarihsel sosyoloji ile demografiyi birleştiren kimi sosyal bilimciler bütün bu özgüllükler içinde bile İngiltere'den Çin'e ve Osmanlı'ya kadar uzanan geniş bir yel-

Rum'da yerini terk eden köylünün toprağına askerî sınıf mensuplarının el koyduğunun belgesidir (yıl henüz 1591).

pazede gözlenen değişmelerin ve yaşanan şiddet biçimlerinin, kitlesel ayaklanmaların gerisinde yukarıdaki bölümlerde ana hatlarını çizdiğim türden ortak gelişmelerin yarattığı belli bir "pattern", örüntü görüyordu (*Revolution and Rebellion in the Early Modern World*, 1991). Bu dünya ölçekli analizinin merkezine de Akdağ'ın kendince anlatmaya çalıştığı türden demo-ekonomik faktörlerle, ilaveten ekolojik ve iklimsel değişmelerin oynadığı kritik rolleri daha ince bir kuramsal ve kavramsal tartışmayla koyuyordu. Bu noktada, "devletin/siyasi yapının çözülmesi" ("state breakdown") olarak adlandırdığı bu kriz için onun giriştiği sentez Le Roy Ladurie'nin de içinde bulunduğu kendinden önceki kuşağın geliştirdiği yeni-Malthusçu argümanlarla buluşuyordu.

Görünüşe bakılırsa benim Osmanlı'ya dair bulgularım ve yorumum da o çerçeveyi destekler nitelikteydi. Evet, Osmanlı da erken modern devlete doğru evrilirken dünyanın geri kalanındaki benzer siyasi yapıların yaşadıklarının benzeri süreçlerden geçiyor, benzer sonuçlarla boğuşuyordu, her ne kadar kriz-sonrası yeniden yapılanma dönemlerini başka faktörlerin de etkisiyle farklı doğrultularda tecrübe etseler de. Baki Tezcan ise işin sonrasına dönük tartışmada Goldstone'dan ayrılıyor görünecekti. Evet, Osmanlı devleti de krizi kıl payı atlatıp kendini yeniden kurduğunda artık önceki devletin aynısı değildi. Tezcan'a göre, Osmanlı devletinin niteliği değişmiş, yapısı dönüşmüş, padişah merkezli mutlakiyetçi özelliği epeyce törpülenmiş, kendi özel koşullarında yeni bir meşruiyet temelinde uzlaşı ve pazarlığa dayalı bir güç paylaşımı, Osmanlı siyasi ve toplumsal formasyonunun da takip eden yüzyılda bir "sınırlı hükümet" ("limited government") örneğine evrilmesine yol açmıştı. Yani göründüğü veya resmedilmeye çalışıldığı kadar da farklı, bambaşka, eşi benzerine rastlanmayan bir patika değildi Osmanlı'nın kriz sonrası takip edeceği yol. Modern devlet kendini yeni bir temelde tahkim etmiş, ama bu arada, tabir caizse, epeyce de "demokratikleşivermiş"ti. Bu sürecin 18. yüzyılda taşra ayanları üzerinden aldığı olgun biçimlerini ise bir başka büyük dönüşüm krizi bağlamında Ali Yaycıoğlu işleyecekti 2000'lerde.

Biz yine krizin kendisine dönelim şimdi ve Amasya/Rum bölgesi örneğinde 1576 ile 1640'lar arasında önceki bölümlerde ana hatlarını sunduğum iki defterin karşılaştırmasının ortaya koyduğu dramatik dönüşümleri izah etmemizi sağlayacak çapta olaylar yaşanıp yaşanmadığına yakından bakalım.

Tarihçinin gördüğüdür

Devlet, Celâli ve o çocuklar...

18

Okuyucuyu sıkmadan ve merakta da bırakmadan sonucu baştan söyleyeyim: Evet, bu hüzünlü tabloyu izah edecek çok şey yaşanmıştı söz konusu dönemde. O kadar ki, dramatik sonuçlarıyla her bir olaylar zinciri farklı nehir yataklarından aynı ovaya akmakta, orada birleşerek bütün çevreye taşmakta idi adeta. Ben konuyu çalışırken 1643 tablosunun anılan ara dönemde neredeyse kronikleşen bu taşkınların sonucu olduğuna nasıl ikna olduysam, sizin de bana hak vereceğinizi umarım.

Efendim, öncelikle, yukarıda kaynakları anlatırken işaret ettiğim genel tabloyu alıp bir kenara koyalım. Yani genel kriz durumu: Mali, idari, askerî boyutları olan. Şimdi o tablonun üzerine üç esas oğlan yerleştirelim: Tabiat baba, eşkıya kardeşlerimiz, ve isyancıbaşı büyük abilerimiz! Buna sonunda bizatihi devleti de ekleyeceğiz, ama o zaten her zaman her yerde, göreceğiniz üzere. Bu alaşımın kod adı, afet ve şiddet.

Hepsi de birbiriyle ilişkili aslında; hangisine sorsanız hemen savunmaya geçecek, bir diğerini suçlayacak kadar da gerekçeleri var. Esasen son ikisini kastediyorum tabii, yoksa tabiat babanın durup dururken henüz zavallı insanlara kızmasını gerektirecek bir sebep görünmüyordu ortalıkta. Bu daha çok 20. yüzyıl, şimdiki zaman için söz konusu olabilir ancak. O zaman olsa olsa "Tanrı'nın gazabı!"mn dile geliş biçimlerinden biri olarak görülebilirdi ki, kimilerinin tabiatın da bu derece hışımla insanların işine karışmasını kıyamet alameti olarak gördüklerine daha önce değinmiştim. O halde aşağıdaki yazacaklarım bu "mahşerin üç atlısı"nın hikâyesi olacak; dördüncüyü, "devlet"i, de siz gönlünüzce ilave edebilirsiniz bu üçlünün performansını yeterince ikna edici bulmadığınız yerlere.

Burada müsaadenizle bütün zamanları gören gözü yardıma çağıralım, birlikte anlatalım hikâyenin bundan sonrasını.

Rivayet olunur ki, henüz Sanayi Devrimi ortalıkta görünmez iken, dünyamız, insansıların ilk sahneye çıkışından neolitik devrime, yani tarım devrimine (yani kabaca on bin yıl öncesine), kadar kendi halinde mutlu mesut genel evrimini sürdürmüş. Ama medeniyetin başlangıcı sayılan o mâhut devrimin de ilave katkısıyla, modern dönemlere gelinceye kadar dünyamızın sahip olduğu ormanlık alanların yarısından fazlası yok oluvermiş, toprakların da haylicesi çoraklaşmıştı. Yani Sanayi Devrimi'nden çok çok önceleri. Üstelik bu yokoluşun en yoğun yaşandığı coğrafya da, rastlantıya bakın ki, sonradan Osmanlıların üzerinde egemenlik kurduğu coğrafyaymış. Uygarlık tarihi kitaplarının "medeniyetin beşiği" dediği Mezopotamya ve Anadolu. Yani, tam da hikâyemizin geniş çerçevesinin geçtiği alan.

Milattan sonra 11. yüzyılda Türklerin bu coğrafyanın Anadolu ayağına, yani Akdeniz'e o "kısrak başı gibi uzanan" Bizans'ın Küçük Asya'sına doğu tarafından kalıcı olarak girmesinden önce de bölge epeyce savaş, bir o kadar da büyük istila görmüş. Yani baştan beri belalı bir coğrafyada olduğumuz anlaşılıyor. Bunlar da az zarar vermemiş bu civarların ekolojisine; façasını epeyce bozmuşlar. Üstüne üstlük, Hz. İbrahim'in çocukları kendi aralarında fena halde kapışmaya başlayınca da, bu tahribat din gayretiyle daha bir şevkle yapılmaya başlanmış. Haklarını yemeyelim, yalnızca hilal-sâlip savaşlarının tarafları ve Haçlılar değil, çocukların kendi çocukları da birbirinin gözünün yaşına bakmamışlar. Meraklısı *Bezm ü Rezm*'i, *Karamanoğulları Tarihi*'ni okusun. Genç meslektaşım Kaan Durukan, İbni Haldun'un "coğrafya kaderdir!" sözünü hatırlamış ve hatırlatmıştı bu metnin ilk taslağını okuduğunda; haklıydı muhtemelen. Bu coğrafya, içindeki herkese işte böyle kader olmuş, Hıristiyanın Hıristiyana, Müslümanın Müslümana, hatta Türk'ün Türk'e, Kürt'ün Kürt'e etmediği kalmamış. Üstelik hepsi de aynı anda hem gazi hem kâfir (nerden baktığına bağlı olarak). Meşrulaştırmak hiç zor olmamış bu kavga-gürültüyü, hâlâ da çok kolay ya, orası başka. Arada bir sahnede görünen putperest Moğolların her şeyin üstüne tüy dikmelerini saymıyoruz bile. Mevlâna Hazretleri bile ne yapacağını şaşırmış da kendini iyice tasavvufa vermiş, bir yandan da devrin yöneticilerine mektup göndermekten geri kalmazken. Sadece o mu, herkes dünyadan geçmekle şiddetin kurbam olmak arasında bunalmış neredeyse... *Zaman Yeli* cinsi cinse, inancı inanca karıştırmış bu toz duman içinde.

Demem o ki, Türklerin arasından Osmanlılar zuhûr edip duruma hâkim oluncaya kadar Diyar-ı Rûm'un taşı toprağı siyaseten de harâb edilmiş. Şehirler yıkılıp yıkılıp, her se-

ferinde biraz daha eksik, harabesi bol biçimde yeniden kurulmuş. Tarlalar at nalları altında ezilmiş, ekinler yakılmış, taş üstünde taş kalmadığı çok devirler olmuş. Teşbihte hata olmaz, "bâde harâbü'l Basra!" Öte yandan Osmanlı da elinden geleni yapmış etrafındakilere boyun eğdirmek için. O da yakmış, yıkmış, kuşatmış, açlığa mahkûm etmek için şehirleri kaleleri, etrafında ne varsa yerle yeksan etmekten çekinmemiş kendi askeri yayılma ve genişleme sürecinde. Biz modern tarihçilerin "stratejik" yayılma söylemiyle izah ettiği bu hikâyeleri Aşıkpaşazâde, Neşri, Hoca Sadeddin gibi Osmanlı kronik yazarları şiirsel bir inşa diliyle hayli de ballandırarak anlatmışlar; mübalâğa haz alarak ve okuyup dinleyenlerin de haz almasını hedefleyerek.

Sadece köyleri, şehirleri, kaleleri değil ekolojik çevreyi de hedef alan bu tür tahribat işleri Osmanlı devrinde esasen önce akıncıların uzmanlık alanıymış. Sonra, Kırım Tatarları da Osmanlı yayılma stratejisi içinde aynı görevi üstlenmişler Doğu Avrupa'da. Bütün bu tür yüksek bedelli ve epeyce de kârlı talan ve yıkım ihaleleri hep onlarda kalmış; istihkaklarını yani dünyalıklarını, doyumluklarını artırmak için "hafriyat"a yüklenmişler adeta. Sonra da vicdan yapıp, önce hırpaladıkları insanların gönlünü almaya (buna da "istimâlet" diyoruz), ele geçirdikleri yerleri yeniden şenlendirmeye gayret etmişler Osmanlılar kendilerince ve çaplarınca. Epeyce de hayır hasenât yapmışlar bu arada; vakıflar, camiler, hanlar, hamamlar, vs.. Kalıcı fetih dediğimiz şey yani. Cengiz'in, Timur'un Moğollarımn Anadolu sathındaki istilalarından farkı burada. Onlar esasen geldikleri gibi gitmişler ya da biraz çekilip uzaktan seyretmişler geride bıraktıkları iç savaş ortamının kapışmalarını. Yönetir gibi yapmışlar yani. Belki asalet ve hürriyetlerine düşkünlüklerinin gereği olarak görmüşlerdi bu yöntemi, bir edebiyatçımızın dediği gibi.

Yine Moğolların uzaktan yönetimi altındaki Anadolu'nun bir köşesinde temâyüz eden ve toz duman içinde ne idüğü kim idüğü hâlâ pek netleşmemiş görünen Osmanlılar ise kendilerinin Bitinya ve Rumeli'ndeki istila anlarının talan ve doyumluk aşaması geçtikten sonra başka türlü davranmış, fethettikleri yerleri, güçleri ve nüfuslarının yettiği kadarıyla tabii, doğrudan yönetmeyi denemişler, kanun ve nizam peşinde koşmuşlar. En azından bir yorum böyle diyor. Mesafenin giderek uzadığı yerlerde, giderek daha da uzaklara kayan serhat bölgelerinde ise işin başında daha gevşek bir egemenlik ilişkisine (vassalité) razı olmuşlar. Girmesi de elde tutması da zor dağlık bölgelerde, zaten tımar sistemini işletmeye değmeyecek kadar cüz'i tarım yapılabilen ve genellikle konar-göçer aşiretlerin cevelângâhı olan coğrafyaları (Kürdistan böyle mesela) ise idareten bayağı özerk bırakmışlar, genellikle de eski sahiplerinin ellerinde. Bazılarımızın hoşgörü terminolojisiyle epeyce yanlış sundukları Osmanlı emperyal pragmatizmi dediğimiz şey böyle bir şeymiş. Yani epeyce bir gerçekçilik, reel politik örneğiymiş. Aslında Osmanlı tarzı erken modern teritoryal imparatorlukların mantığı, doğası, rasyonalitesi de zaten buradaymış. Makul bir esneklik ve içericilik göstermek zorundaymışlar. Yoksa baştan o derece genişleyemezlermiş.

Osmanlı'nın Anadolu topraklarını, bugünkü Türkiye ve Suriye sınırlarını içerecek şekilde Müslüman ve Türk kardeşlerinden fethetmeleri (ki bu da epeyce bir gaza yani bayağı bir savaş gerektirmiş) de sanıldığı kadar kısa sürede olmamış. Nereden baksanız bir 150-200 yılını almış. Üstelik Orta Anadolu'dan çekeceğiniz kuzey-güney hattının, yani Fırat'ın doğusunda bu süreç epeyce zor ve tahripkâr olmuş. Araya bir de Timur felaketi girince, çoktandır hayli Türkleşmiş bu bölge tekrar harap olmuş. 1460'lardan 1520'lere ka-

dar uzanan Osmanlı yayılmasının ürettiği çatışma ve savaşlar da bunlara eklenince, ele geçirilen topraklarda nüfus ve vergi durumunun tespitini yapan Osmanlı sayım memurları, ilk tahrir defterlerine epeyce "hâlî ve harâb" köy yerleşmesi kaydetmek zorunda kalmışlar bu yüzden.

Hikâyemizin geriye doğru gidebildiği en eski tarihlerde, yani elimizdeki ilk tahrir defterinin tutulduğu 1480'lere geldiğimizde, Amasya bölgesi de uzunca bir süredir (1390'lardan itibaren) Osmanlı'nın doğudaki serhati, yani sınır bölgesi imiş. Bayağı da padişah yetiştirmiş bu kısa sürede Şehzâde Sancağı olarak. Ama şehrin ve bölgenin saadet devri pek uzun sürmemiş, bu sefer de Şah İsmail adlı cengaver çıkmış doğuda. Bütün büyük savaşçılar Doğu'dan çıkıp Batı'yı fethetmeye meyilliler nedense. 1500'lere gelinceye kadar da İran'da egemenliğini kurup, gözünü Anadolu içlerine, yani Osmanlı ülkesine dikivermiş. Yeni bir harici hareketin, yani Mesiyanik/Mehdici bir heterodoks/metadoks inancın dini lideri olarak da gücünü ve etkisini genişletmiş komşularının sınırlarına. Ki Safiyüddin soyundan gelen büyük dedeleri esasen Sünni eğilimli olmasına rağmen, babası hafiften Şii-meşrep bir çizgiye kaymış, sonunda kendisi iyice Sünnilik karşıtı müfrit bir noktada inşa etmiş Safevi devletini. Bir elinde kılıç bir elinde şiir yazdığı kalem, yollamış yüzlerce halifesini Diyar-ı Rûm'daki Türkmen kardeşlerinin arasına. Osmanlı Padişahı II. Bayezid babacan "veli" karakteri ile "benim oğlum, bunları niye yapıyorsun?" diye hâlisâne mektuplar yazıp, nasihat edip uyarmış kendi imajının büyüsüne kapılmış bu afacan hükümdarı. "Benim babacığım!" diye kaleme aldığı cevabî mektuplarında o da "vallahi billahi sizin topraklarınızda gözüm yoktur, Türkmenleriniz her nasılsa bana teveccüh eylemişler işte, siz merak buyurmayınız, benden size bir fenalık gelmez" gibi sözlerle oyalamış padi-

şah babasını (bu "baba-oğulluk" muhabbeti de nereden kaynaklanıyorsa artık). Bir taraftan da Erzincan platosunda toplamış kendilerini Şahlarına fedaya hazır cümle Türkmen savaşçısını Osmanlı Anadolu'sunun.

Ama zeki şehzâde Selim, Trabzon'da Sancak Beyi o sıralar, pek itibar etmemiş bu baba-oğul muhabbetine, hem Şah İsmail'e hem Padişah babasına karşı gözü karartmış (babasının Şah'ı kendine "oğul" bilmesine de epeyce içerlemiş olmalı), geçmiş harekete. Kırım üzerinden Rumeli'ye, oradan İstanbul'a yürümüş, ilk seferinde başarılı olamamışsa da, azmetmiş ve ikinci denemesinde babasını tahttan indirmiş. Anadolu'ya bu kez Padişah olarak dönmüş. Böylece meydan kalmış iki cengâvere, ki ikisi de birbirinden merdane; epeyce de şairane üstelik. Bir yandan da bütün şiir-inşa yeteneklerini erkeksi kızışmalarının hizmetine sunup bir güzel boca etmişler birbirlerinin üzerine, ergen delikanlılar gibi laf sokuşturmuşlar, birbirlerinin belden aşağısına vurmaktan çekinmemişler. Tabii henüz medeni diplomasi icat edilmemiş, hâlâ Ortaçağ tipi hanedan devleti, Dedem Korkut'un ağzı da laf yapan, düşmanını sözle de sersemleten kahramanları söz konusu. Tek fark bir türlü er meydanında beden bedene güreşe tutuşamamaları olmuş; yani mertlikleri dilde sadece. Selim Farsça küfürnâme yazar, diğeri ona Türkçe karşılık verir. Neticede mübalağa bir kaçıp kovalamaca ve birkaç da azim cenk sonunda Yavuz târümâr etmiş Doğu Anadolu'yu da elinde tutan Şâh'ı; karizması sarsılan Şâh kırılan gururu ile uzun süre toparlayamamış kendini, bir daha ayak basmamış Anadolu'ya.

Bunların bizimle ilgisi ne diye soracaksınız haliyle. Çok ilgili, çünkü tarihe "Kızılbaş" hareketi, isyanları ya da problemi olarak geçen bu kavga Amasya'nın da parçası olduğu

Rûm vilayetini de içine alıyormış. İki yüz elli sene kadar evvel Moğolların istilasından hemen önce Selçukî devletini sarsan büyük Babâî İsyam'nın da doğduğu yer olan Amasya ve tevâbii bu kez de kızılbaş coğrafyasının merkezlerinden biriymiş. Yavuz Sultan Selim'in kaç bin kızılbaşı cezalandırdığı bahsi bir yana, bölge bu esnada bir kez daha epeyce tahrip olmuş, hayli bir nüfus da ya Şâhlarınm ülkesine ya da Osmanlı'nın kendilerine kolay ulaşamayacağı dağ başlarına kaçmışlar. Oralarda kendilerine sığınacak yer bulmuş, köyler kurmuşlar. Takip eden üç koca yüzyıl boyunca öyle iyi saklanmışlar ki, Osmanlı onları tâ 19. yüzyılda, o da önce Amerikalı misyonerlerin dikkatini çekince, tekrar keşfetmiş! İlk tepkisi de haliyle "Bunlar da kim yahu!" olmuş. Osmanlı'da antropoloji ilmi de işte böyle, yani "Aleviler"in keşfiyle başlamış sevgili okuyucu.

Biraz dağıttık mı? Hay hay, derhal toparlayalım.

Durum şu ki, Osmanlı Amasya bölgesinde ve cümle Rûm vilayetinde tekrar düzeni kurmayı ancak son Kızılbaş Kalender'in isyancı ordularını güç bela bertaraf ettiğinde, 1528 yılından sonra başarabilmiş. Bir rivayete göre Muhteşem Süleyman'ın Doğu yönündeki ilk büyük başarısı bu olmuş yeni hükümdar olarak. Farkındaysanız, yavaşça geldik ikinci tahrir defterimizin yazıldığı zamana.

O halde buradan devam edelim: Geriye kalan munis Anadolu ahalisi, Mesihîsi ve Muhammedîsiyle (ki Musevîsi genellikle şehirli olurdu) cümle köylü biraz rahat yüzü görmüş. Toplumlar da insanlar gibidir, arada nefeslenmek ister. Süleyman'a her ne kadar "Muhteşem" ismini takmışsa da Batılılar o devirde, zavallı Osmanlı köylüsü için onun Kanunîliği daha önemliymiş. Azıcık düzen, bir iki kuşak kendi halin-

de âsûdehâl ekmiş, biçmiş, ziraat etmiş, vergisini vermiş, askerliğini yapmış (bu sayede bir kısmı Rumeli de görmüştür tabii), ev bark kurmuş, çoluk çocuk sahibi olmuş. Beş yaşını selametle atlatan çocukların oranı tekrar artmış; öyle zannediyoruz doğrusu (burada demografi ilminin ince bahislerine girdiğimize dikkatinizi çekerim). İran'ın da kendine gelmesi biraz zaman alınca, azıcık rahata ermiş Anadolu köylüsü Türkü, Rumu ve Ermenisi vesairiyle.

Bunların arasında Amasya Sancağı reayası da var elbette. Amasya yine Şehzâde Sancağı. Ama eski cazibesini kaybetmiş bu arada; koca Süleyman hangi şehzâdesini oraya yollasa mırın kırın etmeye başlamışlar. Yok havasının eski letafeti kalmamış, yok suyu eski lezzetinde değilmiş. Üstelik de İstanbul'a uzakmış. Anladınız, işin içinde başka hesaplar da var. Hîn-i hacette, yani babalarına hak vâki olduğunda kim İstanbul'a erken ulaşırsa devlet kuşu onun başına konacak. Süleyman, Kral Lear değil ya da 1001 Gece Masalları değil anlattığımız; haliyle çocuklarına kendisini ne kadar sevdiklerini sorup, alacağı cevaba göre tayin etmeyecek kendinden sonra kimin tahta çıkacağını. Memleketi bölüştürmeye de hiç niyeti yok oğulları kızları arasında. Her ne kadar bu yüce makamın kime müyesser olacağı gayet tarafsız bir şekilde Allahın inayetine havale edilmiş görünüyorsa da Fatih'ten beri, ince hesaplar, ayak oyunları hiç eksik olmamış bu yarışta. "Biz tedbirimizi alalım, takdir Allah'tan!" misali. Örneğin payitahta uzaklık çok önemli. Manisa ya da Kütahya bu bakımdan daha avantajlı Konya ve Amasya'dan.

Bir ara yolu Amasya'ya da düşen, Süleyman'ın gözde kadınından olmayan ama herkesin de çokça sevdiği büyük şehzâdesi Mustafa bunu pek dert etmemiş. Ardından Konya'ya

atanmış. Muhtemelen Rûm ve Karaman ahalisi de havaya girmiş olmalı; "yine Padişah çıkaracak bu diyarlar inşallah" diye epeyce ümitlenmiş, dua etmiş olmalılar. Ama fazla sevgi sadece bela getirmiş, dedikodular yayılmış: "bu oğlan fazla ihtiraslı, babasını bu gidişle fazla oturtmaz tahtında!" Sonunda olan olmuş, padişah babası İran seferinden dönüş yolunda yiğit şehzâdesi Mustafa'nın boynunu kırdırtmış acımasızca; sene 1553. Ahali üzülmüş; bütün imparatorluk göz yaşı dökmüş, şairler dörtlükler yazmış, tarih düşmüş, ağıtlar yakmışlar maktül şehzâdeleri için. Rivayetlere göre, şehzâdemizin trajik hayatı ve ölümü İngiliz memleketlerinde bile yankı bulmuş, tiyatrolarda oyun olarak sahnelenmiş sıcağı sıcağına, kendilerince bu olay üzerinden ince siyasi mesajlar vermeye çalışmışlar kendi tribünlerine. Bir Şekspir kalmış bu konuyu yazmayan! Vebali anlatanların boynuna, bir de Hürrem içten içe sevinmiş bu olaya.

Bundan sonra Konya'ya, Amasya'ya kim gelmek ister. İstemez tabii, ama devlette süreklilik esastır. Bu kez şans Hürrem'in oğullarından Şehzâde Bayezid'e vurmuş, annesi öldüğünde 1558'de. O da epeyce naz etmiş, sızlanmış, dil dökmüş sevgili babasına, "al beni buralardan ver başka yerlere, ama olmuşken de payitahta yakın olsun!" diye mektuplar mı döşenmemiş, aracılar mı yollamamış babacığına. Artık yaşlanmaya başlayan, Mustafa'sının infazını emredişinin acısını da muhtemelen hiç üzerinden atamamış olan, bağrı yanık ahalinin "bunak Padişah!" diye anmaya başladığı Süleyman yine de tecrübesini konuşturmuş. Prim vermemiş şehzadesinin "ayağının türâbı olayım sultanum babam!" benzeri şiirlerle dolu ağlak mektuplarına, bir yandan da soğuk bir duygusallıkla "ey benim isyancı salak oğlum!" mealindeki murabbalarla cevap verirken oğluna. Ama Bayezid uzatıp işin suyunu çıkarınca, onun da tadı iyice kaçmış tabii, baba

şevkatinin de bir sınırı var. "Bir Amasya'ya yolladık bu oğlanı diye bunca gürültü çıkarılır mı yahu; memlekete hizmetin doğusu batısı mı olurmuş. Amasya o kadar şark da sayılmaz ayrıca, üstelik daha evvelki yıl oradaydım havası hâlâ hoş, suyu da Allah için gayet lezzetliydi!" diye düşündükçe tepesi iyice atmış. Diğer oğlu Selim'i kayırmaya ve el altından desteklemeye başlamış.

Ey okuyucu, "yine daldım gidiyorum!" zannetme sakın. Bunca olay öyle kolay ve kuru kuruya anlatılır mı sandın! Sözü şuraya getirmeye çalışıyorum: 1530'lardan itibaren sırtı biraz rahat görmeye başlayan ahalinin huzuru yine kaçmış takip etmesi bile güç ve yorucu bu hareketli siyasi gündemden. Bir Susurluk vak'ası eksik sanki. "Bu gidişin faturası da sonunda bize kesilir, taş bizim başımıza düşer ya, du bakalım!" demeye kalmamış, kaşla göz arasında kendilerini olayların tâ içinde bulmuşlar... Şehzâdeler iyice düşünce birbirlerine, Padişah baba da kapıkulu askerini güvendiği vezirleriyle Bursa ile Konya arasında tuttuğu oğlu Selim'e desteğe yollayınca, zavallı Rûm toprakları ne yapsın. Kendisine sığınmış diğer bahtsız şehzâde Bayezid'i yalnız mı bıraksın. Onların büyük ataları değil miydi, Wittek'in "Türklük şuuru" atfettiği, cihan hâkimiyeti idealiyle yanıp tutuşan kutsal savaşçılar? Dedeleri değil miydi Osmanlı tahtına onca Padişah yollayanlar Amasya'dan? Her ne kadar babalarının zamanındaki şu Kızılbaş meselesi epeyce tadlarını kaçırmış, ciğerlerine ateş düşürmüş, aileleri parçalamışsa da, belki Bayezid'e teveccüh ederlerse o dönemin intikamını da alırız şu "şalvarı şaltak Osmanlı"dan diye mi düşündüler acaba, bilemiyoruz.

Aziz Nesin de henüz ortalıkta yok tabii, "bizim Anadolu halkı iyidir hastır, ama epey hesapçıdır; menfaat beklemeden

kimseye misafirperverlik etmez" kâbilinden epeyce söz ettiyse de çok sonra modern zamanlarda, aslında pek de haksız sayılmaz mıymış neymiş? Her ne ise, olay kısa zamanda bir reel politik karaktere bürünmüş, şehzâdeler açısından bir hayat memat meselesine dönüşmüş. Kaybedenin bütün padişahlık hayalleriyle birlikte kellesinin de gideceği ise ata-dede kanunu. İşin şakaya gelir yanı yok yani. Bayezid kendisine ordu devşirmeye kalkmış Rûm'dan, cümle Karaman'dan, Dulkadır'dan. "Haklı mücadelesi"ne destek verip ordusuna katılacaklara akçe ve doyumluk vaad etmiş, hatta "Padişah olursam eğer", size "tımar veririm!", "istersenız kul da yazarım sizi!" demiş. Hakkıdır, oturup bekleyecek değil elbet. Sen misin bu çağrıyı yapan; Rûm, Karaman ve Dulkadır'ın ovasından, dağından bayırından yaylasından ipini koparan binlerce köylü, göçer delikanlı, serseri, levent, suhte kim varsa akın etmiş Bayezid'in kapısına "yevmlü", yani gündelikçi asker yazılmak için. Bunun aynısını Selim de yapınca ve üstelik çağırınca Karaman'ın lç-il'in en belalı zabta gelmez Türkmânım kendi yanma, varın siz tahmin edin Anadolu'daki vâveylâyı.

Tamam, Aziz Nesin'in kulakları çınlasın, ama bu insanların da hakkını yemeyelim büsbütün. Onlarınki sanki hayat memat meselesi değil mi? Üstelik işin içinde para ve sımf atlama ihtimali var, Türkmân için yağma var talan var. Kim kolayca görmezden gelebilir ki. Tarihçiler olarak bizlerin "pull" faktörü, yani cazibe faktörü dediğimiz şeyin âlâsı yani. Nasıl anlatmalı, şöyle diyelim: Sarışın mavi gözlü Avrupalı kızın esmer Türk genci için dayanılmaz cazibesi gibi bir şey. Ama ben derim ki, tezimin de ana tezi şuydu ki, evet, sarışın mavi gözlü kızın hakkını verelim, ama köylü delikanlının sıkıntısını, yani "push" faktörlerini, yani itici, zorlayıcı faktörleri de unutmayalım! Bu insanlar köylerinde yaylalarında

o kadar hallerinden memnun olsalardı kolayca kanmazlardı öyle tımar vaadine kaç kez tokadını yedikleri âl-i Osman'ın. Karac'oğlan misali idare edemezler miydi kara kaşlı kara gözü Türk, Türkmen kızlarıyla. Azıcık gayret edilse onların da içinde bulunurdu elbet buğday saçlı gök gözlüsü. Demek ki bu kadar kolay değilmiş bu işler. Viran olası hanelerinde onları köylerine bağlayacak at yok avrat yokmuş işte. Bakmayın Neşri'nin o "eski güzel günler" için Bizans topraklarına akın eden atalarını kastederek, "hazır ev hazır avrat bulup geçüp oturavardılar!" dediğine. O eskidenmiş. Şimdi ise durum vahim, nerede fakir delikanlıyla evlenmeyi göze alacak kız, kadın köy yerinde. Toprak deseniz giderek küçülüyor, bir boğazı zor doyuruyor. Topraksızların sayısı da habire artıyor. Anlayacağınız hafiften açlık var, çokça da işsizlik ve yoksulluk. Zaten köy kısmında iş dediğin nedir ki, toprak varsa eşelersin, o kadar.

Kırsalda kadından söz etmişken. Karacaoğlan'ın Türkmen'i değil, muhtemelen oturak Türk, üstelik Amasya civarından (Van Lennep, 1862: Ali Tuzcu, *Seyahatnamelerde Amasya*, 2007, s. 167'den).

Sözün özü şu: Önceki bölümlerden hatırlayalım, nüfus baskısı epeyce kendini hissettirmeye başlamış olmalı 1550'lerde. Hani azıcık rahat yüzü gördüydü ya köylü şu Kızılbaş gailesinden sonra, belli ki yüklenmiş çocuk yapmaya. Takdir-i ilahiye bakın ki, yeni doğan bebelerini ailelerine bağışlamış bu sefer; hemen almamış canlarını beş yaşını bile göremeden. Daha sonra da kıyamamış, "bırakın yaşasınlar!" demiş zâr. Hızla çoğalmışlar, ama bu sefer de nasıl doyacak bunca boğaz? Zaten tam da bu zamanlarda dumanı tütmeye başlamış kırsalda alttan alta yanmakta olan bu tazyik ateşinin. Bir zamandır köyünden çıkmış dağda bayırda başıboş dolanan, sağa sola bulaşmaya başlayan serseri gençlerin miktarı artmaktaymış. Yine de delikanlıdır, fazla üstüne varmamak lâzım deyip kendilerini azıcık çakalı "levend" diye çağırmışlar. Ama sayıları çoğalınca devlet öyle halden anlar mı, döndermiş bu lafı "levend[ât] taifesi"ne kendi yazışmalarında. "Güruh" demeye getiriyor yani; potansiyel tehlike! Bu arada, epeyce reaya fukarası da can derdi ve devlet kapısında iş bulma ümidiyle medreselere akın etmiş. Yok "iki yıllık yüksek okul da olur", yok "illa dört yıllık fakülte olsun"du diye güya ulema sınıfına dahil olma hayalleri kurarlarken mektepte bile açlık yakalarını bırakmayınca önce ufaktan dilenciliğe, ardından açıktan eşkıyalığa başlamışlarmış. Dönemin mühimme kayıtları ile cümle Şeriye Sicilleri ağızbirliği etmişler bu konuda sanki; onlar da olmuş mu "suhte[vât] taifesi!" Bugünün tâbirleriyle köyünden ayrı düşmüş bütün bu gençler potansiyel eşkıya, fesat ehli; tabii "anarşist" veya "terörist" lafları henüz icad edilmemiş o zamanlarda. 1560 ve 70'lere ait tahrir defterlerine de yansıyan aşırı miktarda bekâr erkek yığılması, bu umutları tükenmiş kitlenin araya giren şehzâdeler mücadelesinde yaşanan iç savaştan sonra hep birlikte çektirdikleri, ehl-i fesat olmazdan evvelki son aile fotoğrafı imiş meğer.

Burada sorumuzun cevabına epeyce yaklaşmış bulunuyoruz fark edileceği üzere.

İşte böyle hareketlenmiş bir kez daha Anadolu'nun, Karaman'ın, Dulkadır'ın ve Rûm'un kırsalı; düzen yine bozulmuş. Geride kalan köylüler, kalkıp gidenler için "oh, gittiler de bir boğaz eksildi soframızdan!" demişler midir? Yoksa, bir baltaya sap olamayan epeyce de geçkin bu "miskin" evlâtlarının hiç olmazsa bu vesileyle bir gün sipahi veya yeniçeri olarak kendilerini de bu tozlu topraklı zor hayattan çekip kurtararak şehirde bir gecekonduya alacaklarının hayalini mi kurmuşlardır, bilemiyoruz. Ama varsa da böyle hayalleri, bunun gerçekleşmediğini biliyoruz. Nice anaların bir kez evden çıkıp bir daha geri gelmeyen civanlarının yollarını muhtemelen boşuna gözlediklerini dönemin kaynakları ima ediyor. 16. yüzyıl versiyonuyla bir Yemen türküsü vak'ası yani: "giden gelmiyor!" Ama geride kalanlar da habire çoğalmaya devam ediyorlar bu iç savaş döneminde; sayılarının arttığım tahmin ettiğimiz kız çocukları, yine de, iyice evde kalmadan azıcık toprağı olanlara varmaya razı oluyorlar söylene söylene belli ki. Bunu da 1576 tarihli tahrir defterinden anlıyoruz; bekâr erkek sayısı tam anlamıyla zirve yapmış, ama evli erkek sayısı da artmış. Her şey doğal dengesinde yani, çark dönüyor, tarım toplumu içindeki fazlalıkları atarak, kalan sağlarla devam ediyor yoluna, yeniliyor habire kendini. Tabii bu yenilenmenin de bir sınırı var, ki orasını sonra göreceğiz.

Biraz sabır ey okuyucu, sonuca yaklaşıyoruz: Bundan sonrası eşkıya kardeşlerimizin, iyice celallenen Celâlilerimizin hikâyesidir, dikkatle dinlene. Dinlene ki, 1576'dan sonra ne oldu sorusuna cevabın en kritik yerini, püf noktasını hep birlikte görelim.

Efendim, Hürrem'in iki civan evladı arasındaki savaş, büyük ölçüde hakemlerin de taraf tutması sonucu Selim'in galibiyetiyle neticelenmiş. Bayezid çaresizce canını kurtarmaya çalışmış, sonunda Acem Şahı'na sığınmakta bulmuş çareyi. Gerisini de Süleyman ile Tahmasp Şah oyunun kurallarını bilen iki hükümdar olarak usûlünce halletmişler; bir gece sessizce zehirlenmiş Bayezid; yıl 1561. Ölü bedenini Bursa Muradiye'deki aile kabristanına getirmek yerine Sivas'ta kale duvarının dışında bir yere gömmüşler. Bir bahtsız şehzâde hikâyesi daha burada bitmiş, ama bizim hikâyemiz devam ediyor. Tabii geride kalanların da... Ki asıl hikâye onlarınkidir. Bakın sonra neler olmuş.

Bayezid savaşı kaybedince onun yanına sığışan, tımar veya kulluk bekleyen binlerce Anadolu delikanlısı tığ teber kalmışlar ortada. Ne tımar var görünürde, ne kulluk; elde var sıfır yani! Bir koyup üç, beş alamamışlar; belli ki bu işler o zaman da sanıldığı kadar kolay değilmiş. Osmanlı yönetimi de birkaç cezalandırma denemesinden sonra fazla üstlerine gitmemiş garibanların; hep böyle olurmuş zaten. Bir çeşit kumar, yanlış ata oynamanın kendisi zaten bir ceza. Tamam da ne yapsın şimdi hayalleri bir anda uçup gitmiş bunca insan? Muhtemelen bir kısmı boyunlarını büküp köylerine geri dönmüşlerdir, bütün utancıyla hayatta bir işi daha becerememiş olmanın. Hayat, kaldığı yerden, ama daha da zorlaşarak tabii: "Hatun sofraya bir tabak daha koy, oğlan döndü!"

Ama dönemin kayıtları Bayezid'in ordusuna katılan asıl büyük kitlenin bir daha köylerine dönmeyip şanslarını başka şekillerde denemeyi tercih ettiklerini yazıyor. Epeycesinin elinde pek kullanma fırsatı bulamadıkları silâhları, tüfenkleri de var tabii. Bütün sermayesi bu olanın ne yapmasını beklersiniz? Elbette onun üzerinden bir hayat kurması-

nı, değil mi. Nitekim öyle de olmuş. Artık Allah ne verdiyse ya da "kötü kader bize n'ettin n'eyledin!"... Neye niyet neye kısmet. Çoğu vurmuş dağlara, üçer beşer, yirmişer ellişer toplanıp dernek olup bir güzel derneşmişler. Çeteleşmişler yani. Anadolu dağlarını ovalarım paylaşmışlar aralarında, başlamışlar eşkıyalık icra etmeye. Okuyucu zannetmesin ki Anadolu toprakları bu mesleğe yabancıdır. Aksine, çok tanıdık; her daim mebzûl eşkıyası olmuş bu toprakların. Türkmeninki başka, Kürt'ünki başka. Hadi bunlar göçer ve aşiret eşkıyası; biraz işin tabiatında var yani. Ama bu seferkilerin farkı şu imiş ki, çoğu ne göçer hayatı bilir ne aşiret tanır. Bayağı köylü çocukları bunlar. Elleri sabanda olması gerekirken, hasbelkader silahla tanışmışlar şimdi. Belki birçoğu heyecan da yapmıştır; işin zevkini tatmıştır bu arada. "Tüfek icad oldu mertlik bozuldu!" lafı da muhtemelen bu dönemlerde ortaya çıkmıştır. Eline tüfeği alan gidip önce ikide bir serseriliğini başına kakan babasını mı vurmuştur, iyice gözü kara bir katil olarak dağlara vurmadan, bunları sizin hayal gücünüze bırakıp geçelim.

Ama tarih kitapları, Osmanlı bürokrasisinin eli kalem tutan kâtipleri bu olaydan sonra Anadolu kırsalının yüzlerce binlerce eşkıya grubunun, fesat ehlinin faaliyet alanı haline geldiği bahsinde söz birliği etmişler. Biz tarihçiler de buna "kırsalın silahlanması" yani militarizasyonu demişiz kendimizce. Toplumdaki "şiddet monopoli"si kırılmış yani. Bunun küçük çaplı olmadığı da açık, bayağı yaygın bir "olgu". Bu konuda iki önemli noktaya da bilhassa dikkat çekmişiz: Birincisi, bu süreç bir kez başlayınca, kırsaldaki seyyal, yani hareketli nüfusun sayısı da artmış. Suhte kılığında olanı olmayanı, eşkıyalık bayağı bir cazibe yaratmış geride kalan köylü delikanlıları için. Diyelim ki 1580'lere kadar bu modayı biraz merak biraz da heyecanla, ama canlı bir ilgi ve dü-

şük yoğunluklu bir katılımla yakından takip etmişler. Böylece "levend eşkıyası"nın miktarı günden güne artmış cümle Anadolu kırsalında. İkincisi, kırsalda bu mesleği icra edenler sadece köklerinden kopmuş köylü delikanlılar değilmiş, aralarında çok sayıda "askerî" sınıf mensubu da varmış. Bunların bir kısmı hâlâ sipahiliğine, yeniçeriliğine, subaşılığına devam ediyor kağıt üzerinde. Ama çoğu ise tasarruf ettiği küçücük dirlik bozuntusu tımarı veya ödenmeyen ulufesiyle karınlarını doyurmayı bile zor becerebilen güya "imtiyazlı sınıf" mensupları, altı bölük sipahileri dahil. Çoktandır imtiyazım kaybetmiş bu insanlar, bundan böyle savaşlardan da kaytarmaya bakan, bir bakıma artık gözü karartmış, bir kısmı mahallî ama çoğu kul kökenli askerler. Sistemin en dış çeperinde ince bir çizgide, tehlikeli bir hat üzerinde varolmaya mahkûm edilmiş 16. yüzyılın kaybeden askerîleri, bayağı "looser"ları yani. Epeyce de kızgınlar, öfkeliler bu yüzden. O sebepten bu yeni türden eşkıyalığın en öne çıkan mensupları arasında bu tecrübeli askerler de var. Hatta onların olduğu yerde, köylülerden müteşekkil eşkıya çetelerinin reisleri de doğal olarak bunlar oluyor.

Fark ettiğiniz gibi, hayli tehlikeli bir ittifakla karşı karşıyayız: Karşınızda "rural proletariat alla Ottoman!", Osmanlı usulü kırsal proleterya yani. Epeyce de "lumpen!" üstelik. Kaybedenlerin ittifakı. Kaybedecek başka hiçbir şeyleri kalmayanların yani. Ya kazanacakları? Muhtemelen bütün dünya değil tabii, ama başlarda biraz umutları da yok değil. Bu umutların iyice tükendiği yerde ve noktada "praxis"leri de nitelik değiştiriverecek bir anda: Bu kez "Celâli" olacaklar! Yani iyice tepelerinin atması, celallenme, gözü karartma ve gemileri yakma hâli. Dolayısıyla en uç noktada kendini de yoketmeyi göze alan nihilistik şiddetten ibaret bir varoluş biçimi. Epeyce patolojik bir hâl bir yandan da. Bu-

na İngiliz diliyle "nihilistic self-destruction" noktası diyeceğim müsaadenizle. Birazdan göreceğiz bu hâlin tezahürlerini ve sonuçlarını.

Bu vesileyle hemen şuraya not düşeyim: 2000'li yılların başlarında bu "eşkıya" tâbirini ortalık yerde olur olmaz kullanmama haklı olarak sinirlenen Rifa'at Bey, "yahu bunlar zavallı 'miskin'ler, hiç mi empatin kalmadı!" diye bir güzel çıkışmıştı. Efendim, meğer sevgili hocamız Türkçede hafif anlam değiştirmiş bu kelimenin Arapçada fakir fukara, sefil süfelâ demek olduğunu hatırlatıyormuş bana. Üstelik Osmanlı da bizzat "reaya fukarası" demiyor muydu onlara belirgin bir empatiyle? Sevgili Abou-El-Haj hocam haklıydı tabii. Baştan beri kendilerine epeyce sempatiyle yaklaştığım, hatta "kardeşlerimiz" dediğim bu insanların fakirlik ve çaresizliğini görmeyen bir tarihsel analizi ben ne yapayım? Kimi zamane büyüklerimizin sanata dair kullandıkları "ben böyle zanaate..." terminolojisine asla itibar etmiyorum elbette. Ama sempati de bir yere kadar. Silahı ele alıp, içinden geldiği zümrenin, sınıfın geride kalan gariban mensuplarına ölümcül ve sebepsiz yere yönelttiklerinde şiddeti, iş değişir tabii. Hikâyenin bundan sonrasında dilimdeki bu değişimi de izleyeceksiniz bir yandan. Biliyorum burası epeyce son zamanlarda tekrar zuhur eden "sol ve şiddet" tartışmasını çağrıştırdı; ama işte, yine hayat...

Yeri gelmişken bir sözüm de genç sosyal bilimci meslektaşlarıma. Efendim, yine bu son yıllarda hasbelkader sağda solda Celâlilik üzerine yaptığım birkaç sunuşta, Celâlilerin Anadolu köylü toplumunun gündelik hayat düzeninde bir terör etkisi yarattıklarına atıfla, yani yerleşik köylüyü iyice "terörize ettikleri"ni anlatmak için kullandığım "Celâli terörü" ifadesine ve işin "nihilistik" tarafına yaptığım vurguya

özellikle siyaset bilimci arkadaşlarımızın, "bunlar modern tarihin kavramları, önceki devirler için kullanamazsın!" dedikleri olmuştu. O gün bugündür onlardan korkuma söylemek istediklerimi söylemeye çalışırken yedi dereden su getirmek zorunda kaldım sevgili okuyucu; hatta bu sinik tavrım muhtemelen bu konudaki kendimce en kapsamlı çalışmama da yansıdı, sözü oralara getirebildim mi ondan bile emin değilim.[1] Ama yukarıdaki sayfalarda izlediğiniz gibi o korkularım da artık geride kalmış, dilim yine çözülmüş bulunuyor. Kendilerine buradan söyleyeceğim şudur: "Genocide" terimi 1948'de icad edildi. Ama Soykırım Çalışmaları ("Genocide Studies") alanının tarihteki "genocide" örneklerine dair ürettiği listeye bir bakmalarını öneririm sadece. Tâ milâttan önceye, hatta Neandertallere kadar giden bu zengin restrospektif onları belki biraz düşündürmeye yeter.

19

Burada da biraz nefeslenelim ve bir ara durum değerlendirmesi yapalım. Bizim 1576 tarihli mufassal tahrir defterinde aile fotoğrafı içinde gördüğümüz o şişkin bekâr erkek kitlesinin muhtemelen epeyce bir kısmının, iki yıl sonra başlayacak ve aralıksız on iki yıl sürecek olan İran seferlerinin her yıl düzenli olarak üzerinden geçtiği Anadolu vilayetlerinde ya asker ya eşkıya olarak yer almak, her hâlükârda şanslarını köyleri dışında denemek üzere aileleriyle vedalaştıklarını düşünelim bir an. Bir son çare, "last resort" durumu yani. Halil İnalcık sayıları giderek artacak olan bu tür bir ikili yaşam biçiminin bu aktörlerini haklı olarak "brigand-soldier"

1 Bkz. "The Reign of Violence: The Celâlis (c.1550-1700)," Christine Woodhead (ed.), *The Ottoman World* (London and New York: Routledge, 2011) içinde, 184-202.

ya da "soldier-brigand" olarak anacaktı. Savaş mevsiminde asker, yılın geri kalanında eşkıya!

Mustafa Âli'sinden Ayn Ali'ye, Koca Sinan Paşa'nın telhislerinden bu dönemde karşımıza çıkmaya başlayan adaletnâmeler ve münferit tahrir defterlerine kadar dönemin kaynakları bu konularda bizlere epeyce dağınık ama önemli bilgiler verseler de, bu perişanlık ve düşük yoğunluklu şiddet fotoğrafının daha net bir resmini ne yazık ki çekemiyoruz. Bütün bildiğimiz, bu sürecin ve şiddetin düzeyinin gittikçe yükselerek devam ettiği yolundaki genel izlenimden ibaret. Ayrıca, yüzyılın bu son çeyreğinin geri kalan kısmında, özellikle İran savaşlarının son yıllarıyla aynı zamanda başlayan Habsburg seferlerinin damgasını vurduğu 1590'ların tamamında şiddetin sadece yükselmekle kalmayıp tehlikeli bir şekilde kalıcılaşma eğilimine girdiğini de bu resme eklememiz lazım. 1578 ile 1606 arasındaki yaklaşık otuz yıllık aralıksız savaş şiddet çarkına sürekli ilave su taşımıştı bir yandan da. Aynı dönemde imparatorluğun gelir kaynakları üzerinden iyice kızışan elit içi mücadele ve hizipleşme ise özellikle vergi yükümlüsü köylü kitleleri üzerinde aynı oranda yıkıcı etki yaratmaktaydı. Devlet bütün aparatıyla iç sömürüye yüklenmişti sizin anlayacağınız. Bıktırıcı savaşlar ve ödenemeyen ulufeler yüzünden mevcut memnuniyetsizler kitlesine askerî sınıf içinden de her gün yüzlerce yeni insan eklenirken, imparatorluk bu koşullarda adım adım içinden çıkılmaz bir mali krize sürüklendi. Merkezi yönetim bu manzara karşısında tek kelimeyle çaresizdi. Durum kontrolden çıkmıştı anlayacağınız; hâdisât hükmünü yürütüyordu...

Bir Allah'ın işe karışmadığı kalmıştı ki, sonunda bu felaket yılları onu da gördü. Böyle zor anlarda hep olduğu üze-

re, yeni bir peygamber göndermediğini ve mehdiler çağının biraz gerilerde kaldığını bildiğimize göre, bu çılgınlığa başka türden musibetlerle katkıda bulunmayı takdir etmişti celle Celâlihû belli ki. Ama bu seferki takdiri, ardında firavunun ordusu önünde Kızıldeniz çaresiz kalan Musa'ya asasını çaldırıp denizi yararak karşıya geçmesini sağlaması türünden değildi. Aksine, bu kez onun da tepesi atmıştı epeyce. Önce ufaktan zelzelelerle uyarıp, ardından şu bizim Marmara Depremi'yle kıyaslanabilecek azim sallantılarla yerleri yarmış, binlerce faniye hayatın anlamını bir kez daha düşündürtmüştü. Olmadı, üzerine gökleri delmiş, sellere garketmişti onları. Yetmedi, ceviz büyüklüğünde dolularla kafalarına kafalarına vurmuştu özellikle. Ama nafile. Binlercesinin helak olması, kalanların aylarca açıkta kalıp, açlıktan hayvanlar gibi otla ve ölü insan etiyle karın doyurmaya çalışmaları da aklını başına getirmeye yetmemişti ne yöneticilerin ne de iyice şaşırmış zavallı köylülerin, göçebelerin. Hadi, dayanamayıp şöyle söyleyeyim: devir bir akıl tutulması devriymiş adeta. Dedim ya, hâdisât son sürat hükmünü yürütmekte, insanlar da öylece peşinden sürüklenmekteydiler. Padişah da veziri de aynı ölçüde şaşkındı. Gördükleri duyduklarının vahameti karşısında ne yapacaklarını bilemez haldeydiler. Su uyur düşman uyumaz; şu lanet savaşlar da bir türlü bitmek bilmiyordu. Bunca sefere asker, askere hazine gerekti, ama ortada toplayacak hazine yoktu. Doğrusu bu devirde taşradan hazine toplamak makdur-ı beşer değildi.

İşte böyle sabırlı okuyucu, büyük Celâli abiler henüz ortaya çıkmadan külli irade bütün uyarılarını en radikal şekilde yapmaya başlamıştı. Bundan sonra da, yani 17. yüzyıl boyunca aynı şeyleri yapmaktan geri kalmadı. Her fırsatta gök kubbeyi bu günahkâr kullarının başlarına yıkmaktan, altlarındaki toprağı kaydırmaktan, çamura, kerpiçe, buza çevir-

mekten hiç vazgeçmedi. Böylece o da sahnedeki yerini keyifle alıverdi hikâyemizde.

Her ne kadar bu felaketleri yaşayan Osmanlı uleması ve ahalisi çoktandır tek ağızdan "küçük kıyamet" diye algıladıkları bu gibi olaylardaki gizli mesaja kafa yormakla geçirmişse de zamanını, bu son olaylar biraz fazla olmaya başlamıştı; üstelik de zamanlaması epeyce manidardı! Çoğu insan asıl kıyametin şimdi yaklaşmakta olduğunu düşünmeye başlamıştı. Öyle ya, hicri 1000 yılı, yani 1591 senesi yaklaşmaktaydı. Hz. İbrahim'in çocuklarının hepsinde olan o hastalık Osmanlı başkentinde de bir anda depreşivermişti. Tam 592 yıl önce bütün Hıristiyan dünyasını ayağa kaldırıp, insanları son dualarını etmeye çağıran "milenarianist", yani binyılcılık dediğimiz kıyametin yaklaştığını vaaz eden düşünüş biçimi, bu kez İslam dünyasını, o arada bunca felaketi üst üste yaşayan Osmanlı ülkesini de sarmakta gecikmemişti. Her ne kadar Hıristiyan memleketlerde korkulan olmamış, beklenen İsa geri gelmemiş, arada binlerce Yahudi boşuna yakılmışsa da, Osmanlı dünyası kendi apokaliptik vaizlerini çıkarmakta gecikmemişti bu yıllarda. Herkesin kıyameti kendineydi ne de olsa. Hatta birileri zamanında Muhteşem Süleyman'ı dahi kıyamet öncesi beklenen mehdi ilan etmeye kalkmamış mıydı bu âlemde. Neticede Osmanlı ülkesi de bir Mehdi çıkaracaktı, ama bunun için biraz daha beklenmesi, 1660'ların gelmesi gerekecekti. Üstelik beklenen Mehdi, Müslümanlar arasından değil, Osmanlı'nın Yahudi tebaası arasından çıkacaktı bu tarihlerde mehdiliğini ilan eden Sabetay Sevi ile.

Sabetay Sevi (biraz geç geldi, ama geldi!)

Eşkıyalık gibi zelzele felaketi de Anadolu'nun yabancı olduğu bir afet değildi. Tahmin edileceği üzere Osmanlı tarihi boyunca da, sözünü ettiğimiz dönemde de hiç eksik olmamıştı. Bazıları özellikle uzun sürmüş, artçı şokları aylara yayılmış, sadece insanları değil kasaba ve şehirleri de yutmuş, yerle bir etmişti. Amasya ve civar bölgesi de Anadolu'yu boydan boya geçen önemli bir fay hattının üzerinde bulunması itibarıyla böyle büyük depremler yaşamıştı. Daha 1498'deki aşırı yağışlar, dolu ve sellerle de iç içe geçen deprem ve özellikle ardından gelen 1509 depremleri kaynaklara "küçük kıyamet" olarak geçecek kadar büyük tahribata

yol açmıştı. Bu ikisinin özellikle Kızılbaş Ayaklanmaları'yla denk düşmesinin, ilahi gücün yine işin içine karıştığına dair algılara yol açmış olduğuna dikkatinizi çekerim. Bunun tam da sözünü ettiğimiz kritik tarihe denk düşen bir başka azim örneğinin 1590 yılında tekrarlamasının, tabiatıyla, kıyamet senaryolarını canlandırdığını kolayca tahmin edersiniz. Felaketler tam sürat birbirini takip ederken 1598'de aynı şiddette bir deprem bu kez tam da bölgemizi vurmuş, Samsun'dan Amasya ve Çorum'a kadar uzanan bölgede şehirleri kasabaları bir kez daha yerle yeksân etmiş, eğer Venedik kaynaklarına inanacak olursak, sadece iki şehirde 60.000 kişi helak olmuştu. *Amasya Tarihi* yazarımız da bütün bu deprem felaketlerinin canlı tasvirlerini yapmıştı kitabında.

Ama bu felaket yıllarında tanrısal gazabın bir başka tezahürü 1579 ve 1586 yıllarında yaşanan aşırı yağışların yol açtığı seller, fırtınalar ve doluların verdiği zararlar olmuştu. Özellikle ikincisi Amasya ve çevresini de çok kötü etkilemişti. Daha sonra 17. yüzyılın ilk yarısı boyunca da sıklıkla tekrarlanacak olan iklimsel dalgalanmaların yol açtığı benzer felaketler sadece kısa dönemli etkileriyle kalmıyor, yıllara yayılan kıtlıklara, salgın hastalıklara da yol açıyordu. Aşırı yağışları bazen peş peşe gelen kuraklık yılları takip ediyor, yine kıtlık ve hastalık yaygınlaşıyordu. 1580'li yıllar Anadolu'nun değişik bölgelerinde de kıtlık ve kuraklık yılları olarak kayıtlara geçmişti. Ayrıca, 1600'lerin başından 1660'lara kadar imparatorluk coğrafyasının değişik yerlerinde, bu arada Amasya bölgesinde de sık sık veba salgını patlak vermişti. Şimdilerde Taylan Akyıldırım arşivlerin altını üstüne getiriyor ve bu afetin Anadolu vilayetlerinde sanıldığından çok daha yaygın olduğunu görüyor kendi çalışmalarında. Gökyüzünün ve yeryüzünün ayarı o derece bozulmuştu ki, bazen söz konusu felaketlerin hepsi bir arada olmak üzere zi-

yaretlerine devam ediyordu Anadolu vilayetlerini. Bir örnek vermek gerekirse, Amasya dahil 1641-42 yıllarında bütün Anadolu'da yapılan avârız sayımlarının sonuçları defterlere yeni yazılmıştı ki, büyük bir veba salgını bu kez Kayseri'den Erzurum'a kadarki sahada önemli bir nüfusu telef etmişti. Yeni defterlerdeki bilgiler bir anda battal olmuştu, yani işe yaramaz, gerçeği yansıtmaz hâle gelmişti. Osmanlı yönetimi çaresiz bu bölgelere tekrar heyetler yollamış ve sayımları yenilemek zorunda kalmıştı. Neyse ki bizim Murad Efendi Amasya için ikinci kez yollara düşmek zorunda kalmamıştı.

Kısacası, hikâyemizin daha başında böylece devreye giren benzer felaketler, kendi hikâyemi sonlandırdığım 1640'lardan sonra da bütün hızıyla devam etmişti. O günlerden bugünlere gelebildiğimize göre, kıyamet Osmanlı'yı da teğet geçmiş demekti. Belli ki kadir Mevlâ'nın yine şefkati baskın çıkmış, kullarını epeyce bir sersemletmekle, onların kendisine imanlarını sınamakla yetinmişti bir kez daha.

Ama biz 20. ve 21. yüzyıl bilim insanları bu olayları başka türlü yorumladık. Tanrı'nın gazabına ve adaletine inanmayan modern zihinlerimizle bu felaketlere farklı izah getirmeye çalıştık; ne de olsa artık "bilim" var elimizde. *"Bir gün yapacak fen şu siyah toprağı altın/Her şey olacak kudret-i irfanla... İnandım!"* dediği gibi ilim ve fünun ateşiyle gözleri kamaşan üstadımızın yüz yıl önce, bilimle bileceğiz bileceksek; onunla değiştireceğiz dünyayı, değiştireceksek. Dolayısıyla, bu işe de el atıp hiç heyecan yapmadan, Tanrı'yı da kıyameti de işimize karıştırmadan durumu şöyle açıkladık: Tarihte uzun dönemli, asırlara uzanan iklimsel dalgalanmaları geriye dönük tespit etmek, yağış ve kuraklık serileri oluşturmak artık mümkündü. Bu amaçla yeni teknikler geliştirip, asırlık ağaçların gövdelerindeki yaş halkaları-

mn aralıklarının genişliğine darlığına bakarak hangi yılların ikliminin yağışlı veya kurak olduğunu tespit etmeyi mümkün kılan bir alt disiplin bile icat edilmişti çoktan: Dendrokronoloji.

Bu yöntemle dünyanın değişik bölgelerinde biraz inceleme yaptığımızda bakın ne görmüşüz: 1570'lerden itibaren küresel ölçekte bir iklimsel ayar bozukluğu. Öylesine ki, havaların yolunda ve normalinde gittiği dönemler sayılı adeta. Ya aşırı yağışlı ya aşırı kurak yıllar birbirini takip ediyor. Yani ya seller alıp götürüyor tarladaki ürünü, ya kuraklık tohumun filizlenmesine imkân tanımıyor. Her hâlükârda, açlık, kötü beslenme, kıtlık, hastalık, ve ölüm... Fernand Braudel üstadımız bunu daha 1950'lerde tespit etmiş: Ona göre, 16. yüzyılın ikinci yarısı bütün Akdeniz bölgesinde de kıtlık ve kuraklık dönemi olmuştu. Daha sonra Le Roy Ladurie'den Geoffrey Parker'a bir hayli tarihçi bu işin peşine düşmüş, sonunda bütün 17. yüzyılı da içine alan genel bir küresel soğuma dönemi yaşandığına hükmetmişler. Bunu da "Küçük Buzul Çağı" (Little Ice Age) olarak adlandırmışlar.

Bu durumda bizim sorumuz da haliyle şu oluyordu: Acaba biz de yukarıda sadece bilinen ve kayda geçmiş bazı örneklerini sıraladığımız doğal afetleri bu küresel iklim değişmesiyle ilişkilendirebilir miydik? Neden olmasın? Osmanlı coğrafyası da bu yaşlı küremizin bir parçası değil miydi? Henüz Avrupa Birliği'ne alınma alınmama gibi dertleri de yok; Avrupa ondan korksundu bu devirlerde. Dünyadaki her şey hâlâ Osmanlı'dan sorulurdu, iyi kötü. Dolayısıyla orayı etkileyen burayı da etkilerdi elbet. Ama, şu farkla ki, dünyanın da farklı iklim kuşakları varmış; bir yer yağışlı diğeri kurak iklim kuşağında. Bir yerde aşırı yağışlar görülürken öteki taraf kuraklıktan kırılabilirmiş mesela. Yani bakmayın isim-

lendirmenin içinde "buz" lafının geçtiğine; karlı-buzlu yılların daha fazla göze çarptığından öyle denmiş, yoksa "her yerde kar var!" durumları asla söz konusu değil. Her bölge kendi meşrebine göre etkilenmiş bu işten deyip geçelim olayın bu kısmını. Çünkü iklim tarihçilerimiz hâlâ bu konunun peşindeler.

Onlar çalışmaya devam etsin, biz bu konuya nereden geldiğimizi takrar hatırlatalım: 1580'lerden sonrasının gelişmelerini anlatır, âleme nasıl ihtilal geldiğini güzel güzel tasvir ederken birden doğal afetlerden söz açmıştık ya, oradan. Zelzelelere, sağanaklara, kuraklıklara, kıtlıklara, vebalara gelmemiz bundandı. İşin kısası, 16. yüzyılın son çeyreğinde bu cinsten felaketlerde bir artma, sıklaşma gözlüyorduk. Bunların epeyce bir insan zayiatı da oluyordu haliyle. 1576 ile 1643 arasında tahrir defterlerine yansıyan felaket manzarasını bu doğal afetlerle mi açıklamaya çalışıyordum? Hem evet, hem hayır! Daha doğrusu belki, kısmen... yani. Anlıyorum pek ikna edici gelmiyor bu iki tarih arasında Amasya bölgesindeki köy yerleşmelerinin % 30-40'ının, kayıtlı vergi nüfusunun de % 80'inin bu sebeple görünmez olduğunu iddia etmek. Ne yalan söyleyeyim, ben de bu sonucu tek başına iklimsel dengelerdeki değişmenin yarattığına pek inanamıyorum. Ama bütün bunların da bu sonuçta biraz payı olabileceği ihtimalini ciddiye alıyorum, o kadar.

Bendeniz ne bir iklimbilimciyim ne de iklim ve çevre tarihçisi. Ancak işi o olanlara da sevimli kaçıklar muamelesi yapılmasını kabul edemem. Daha geçenlerde Amerika'da genç bir tarihçi meslektaşımız, Sam White, bu konu üzerinden bir kitap yayınladı (*Climate of Rebellion in the Early Modern Ottoman Empire*, 2011). Her doktora çalışması gibi, o da yıllarca Osmanlı ve Venedik arşiv malzemelerine bakmış, ara-

ziyi dolaşmış, o "Buzul Çağı" literatürünü inceden inceye gözden geçirmiş. Sonunda şu sonuca varmış ki, 1580'lerden itibaren Osmanlı coğrafyası da sözü edilen küresel iklimsel değişmenin ve ekolojik baskının etki alanına girmiş. Yukarıda anılan felaketlerin sıklaşması bununla ilişkiliymiş. Dahası, özellikle Anadolu vilayetlerinde, bilhassa da merkezini Karaman illerinin oluşturduğu İç Anadolu platosunda bu etkinin daha belirgin ve yıkıcı olduğunu gözlemiş. Bununla da kalmamış büyük sağanak yağışlarla kuraklık yıllarının ardından gelen kıtlık ve açlık zamanlarında, yani *kâht-ı galâ* yıllarında insanların, yani birinci derecede bunlara mâruz kalan köylü ve göçebe kitlelerinin hırçınlaştığını, can derdiyle bir diyardan diğerine savrulduklarını, yok eğer uygun yaşam koşulları sağlayan bir yer bulamazlarsa da iyice gözü kararıp can havliyle etrafa saldırmaya başladıklarını tespit etmiş. Sanayi öncesi tarım toplumlarında iklim-toprak ilişkisinin doğası böyledir derken anlatmaya çalıştığım tam da buydu işte.

Kanuni'nin şehzâdelerinin taht için birbirlerine girdiklerinde Bayezid ve Selim'in tımar vaadiyle ordusuna yazıp, ellerine tüfenk tutuşturduğu köylü kökenli kitlelerin bu işin üzerine nasıl şevkle atıldıklarını az yukarıda anlatırken, biraz da buna işaret etmeye çalışmıştım. Kendi elimdeki malzemenin niteliğinden hareketle 1550'lerden itibaren Anadolu ve tabii ki Amasya kırsal toplumunun, yani köylülüğünün nüfus tazyiki altında giderek topraksızlaşarak fakirleştiğini, evlenme güçlüğü çekmeye başladığını, bekâr erkek nüfusun aşırı yığılmasının had safhalara vardığına işaret edip, köy toplumunun bu "artık nüfus"u ("surplus population") taşıyamaz hâle geldiği bir noktada karşımıza çıkan ciddi zorlayıcı faktörlerin, hatırı sayılır bir genç ve dinamik kitleyi bu yüzyılın üçüncü çeyreğinde patlamaya hazır bir bomba haline ge-

tirdiğini vurgulamıştım, hatırlarsınız (biraz uzun bir cümle oldu, farkındayım; ama arada oluyor işte). Elimdeki verileri böyle yorumlamıştım doğrusu. Şimdi Sam White bu yorumuma kısacası "evet, ama yetmez!" diyor. Yetmediğini söylediği nokta şurasıymış ki, meğer bu insanları 1580'lerden sonra patlatan ve parça etkili bombalar gibi etrafa saçan en önemli faktörlerlerden biri ya da konjonktürel olarak en önemlisi, ona göre, işte bu iklimsel dalgalanmaların yarattığı ekolojik tazyik imiş. Çok güzel. Aldım, memnuniyetle kabul ettim ve bir kenara yazdım.

Peki, bu fazla nüfus ne şekilde patlamış? White'a göre işte bizim Celâliler burada devreye giriyor. Oturmuş, üşenmeden tek tek takip etmiş, sonunda şunu görmüş ki, aşağıda değineceğimiz büyük Celâli İsyanları hep bu iklimsel tazyik anlarında patlamışmış meğer. Burası önemli. Hem önemli hem biraz netâmeli demek lazım doğrusu. Önemli çünkü ilk büyük Celâli İsyanı diye bilinen olaylar tam da 1598-99 yıllarında patlak vermiş. Hem de Karaman bölgesinde. Hiç şaşırtıcı değil. Ama netâmeli aynı zamanda. Çünkü söz konusu Celâli patlamaları ile iklimsel tazyik arasında doğrudan sebep-sonuç ilişkisi kurmaya çalışmak biz standart tarihçileri, hadi bozar demeyeyim, biraz rahatsız eder. Niye diye sormayın, belki toplumsal olayları bu kadar mekânik bir nedensellik ilişkisiyle izah etmenin yanlış olduğu öğretildiği içindir. Bilemeyeceğim. Ama toplumsal hareketlerde bir "son damla" etkisi ya da "yakın sebep" diye de bir şey varsa eğer, Sam White'ı ve argümanını ciddiye almak gerekir. Her hâlükârda kuraklık, kıtlık yıllarıyla isyan yılları arasındaki örtüşmeye dair tespitinin kendi başına önemli olduğunu buraya yazalım. Ve yolumuza devam edelim.

20

Gelelim esas oğlanlarımıza. Bu fasıl epeydir eşkıyalık mesleğine süluk etmiş köylü çocuklarının nasıl Celâli olduklarını beyân eder.

Ama onların rolünü ve konumunu anlamak için önce burada sahneye giren "büyük abi"lerle tanışmamız gerekiyor. Kimdi bu abiler? Ne istediler bizim kendi hâlinde köylülerimizden, levent eşkıyalarımızdan? Nasıl iyice yoldan çıkardılar, nasıl geri dönüşü olmayan gözü dönmüş nihilistik bir şiddete ortak ettiler bu garibanları? Üstelik kendi güç mücadelelerinin, özel kavgalarının, gündemlerinin peşinde sürükleyerek (burası biraz Yeşilçam filmlerindeki gibi oldu farkındayım; "kötü emellerine âlet etme" durumu yani; ama oğlanların da bu işe epeyce teşne olduğunu unutmayalım!). Olaylar nasıl gelişmiş, daha yakından bakalım.

Hani az yukarıda 1570'lerden itibaren İstanbul'da, yani imparatorluğun başkentinde, yani her şeyin olduğu gibi rant dağıtım mekanizmasının de merkezi olan payitahtta mücadelenin iyice kızıştığından söz etmiştim ya. O mücadelenin hep o şehrin sınırları içinde kaldığını düşünmeyelim. Aksine, merkezdeki bu güç ve iktidar savaşının bir ayağı çoktandır taşradaydı; her bir hizbin beslediği ve beslendiği asıl taban bütün rantın da kaynağı vilayetlerdi. İki yakası bir türlü bir araya gelemeyen köylü ve hayvan sürülerinin peşinde normal zamanlarda belli yaylak ve kışlaklar arasında gidip gelen, iklimsel tazyik altında ise kolayca yoldan çıkıp oradan oraya sürüklenen konar-göçer taifesinin ürettiği muazzam vergi-rantı ele geçirmeye, onu tasarruf etmeye yönelikti bütün mücadele. Siyaset yani devlet de büyük ölçüde bunun için bir araç; ama hayati bir araçtı. Biri tek başına işe ya-

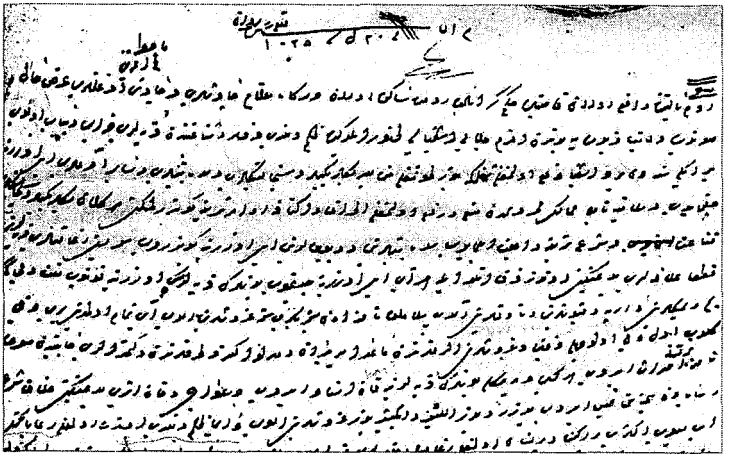
ramıyordu. Merkezde güçlü bir arkası, dayanağı olmayanlar kaşla göz arasında sahip oldukları muazzam gelir kaynağını kaybedebilirlerdi. Ellerindeki haslar, zeametler, tımarlar önceden bir haber verme nezâketi bile gösterilmeden kolayca alınır bir başkasına veriverilirdi bir anda. Kalıverirlerdi bir anda ortada şaşkın halde. Bu gidişatı daha 1580-90'larda dönemin Reşit Paşa'sı, beş kez gidip gelen gedikli başveziri Koca Sinan Paşa bütün teknik ayrıntılarıyla Padişahına anlattığı gibi, modern tarihyazımında da Metin Kunt ve Abou-El-Haj epeydir bu boyutlara dikkat çekiyorlardı çalışmalarıyla.

İşte bu mücadelede 1580'lerde büyük başlar, yani merkezdeki suyun başını tutan ekâbir teker teker taşranın en verimli vergi kaynaklarını, en zengin mukataalarını kendi ellerine geçirmeye veya yakın adamlarına dağıtmaya başlayıp, büyük hasları, Türkmen mukataalarını yönetsinler diye de yerel taşeronlarla işbirliği yapınca, Osmanlı'mn o klâsik sistemi içinde bir şekilde var kalan, son zamanlarda epeyce zorlansalar da yine de çarkını dönderebilen çok sayıda sancakbeyi hatta beylerbeyi bu gidişattan zarar görür. Tabii ki kendilerine bağlı subaşılar dahil diğer bütün askerî hiyerarşi ile birlikte. Daha 1550'lerde kendilerinin tımar dağıtma hakkı da ellerinden alınmış, Şehzâde Mustafa ve Bayezid olaylarından sonra kul kökenli olmayanlara yıllık geliri 20 bin akçeden yukarı tımar verilmesi de yasaklanmıştı. Yani taşradaki valiler taşradan adam devşiremesin, kimseye keyfince tımar vaad edemesin, amaç bu.

Böylece onlarca sancakbeyi ve beylerbeyinin ayaklarının altındaki zemin epeydir kaymaya başlamış. Atamalardaki liyakat ölçüsü de şaşınca, ister istemez öncelikle kendilerini düşünüp merkezdeki güç odaklarından birine yanaşmayı, onların taşradaki ayakları olmayı denemişler. Ama bunu yap-

maya çalışanların sayısı çok, tasarruf edilecek gelir kalemleri ise sınırlı. Üstelik taşrada olmanın güçlüğü de cabası. İstanbul'a uzanmak, orayla yakın ilişki kurmak ise giderek zorlaşmakta. Dolayısıyla ne yaparlarsa yapsınlar mevcut sistem içinde hepsinin birlikte ayakta kalmasının imkânı yoktur artık. Bazıları mecburen elenecektir. Yani, yeni bir dünya kurulacak, ama belli ki epeycesi o dünyada yerini alamayacaktır! İhtimal, epeyce de kelle gidecektir, ısrarcı olunması halinde. İşte esas mesele budur, ve nitekim öyle de olmuştur. Büyük abilerimizin çoğu bu çırçır makinasının eleklerinden aşağıya düşen ya da üstte kalmak için bin türlü oyun çevirirken iyice hukuk ve meşruiyet dışına çıkarak gözü kara ceberrut vâlilere, görevlilere dönüşen askerî sınıfa, yani Osmanlı emperyal yönetici sınıfına, ehl-i örfe mensup devletlülerdir anlayacağınız.

İşte sevgili okuyucu, bunların sicilleri 1590'lara gelinceye kadar epeyce kabarmış, onlarcası kendi bölgelerinde adaletle yönetmeyi bırakmış, acımasız zâlim soygunculara dönüşmüşler. Padişahlara o adaletnâmeleri kaleme aldıranlar da esasen onların bin türlü zûlmüymüş bölgelerindeki reaya fukarasına. Yazılanlara bakılırsa reayaya "zûlm ve taaddileri"nin ardı arkası kesilmiyor, bizatihi kendileri eşkıya gibi davranıyor, onlarca, yüzlerce, binlerce adamlarıyla, yani besledikleri kapı halklarıyla reaya üstüne "devre çıkıyorlar", nesi var nesi yoksa elinde avucunda, acımasızca talan ediyorlardı. Zavallı köylünün gözünde ha çekirge afeti, ha sancakbeyinin, beylerbeyinin giderek sıklaşan devirleri. İkisi de aynı derecede yakıcı, yıkıcı. Yukarıda sözünü ettiğim iklimin azizlikleri dahil binbir türlü badireyi atlatıp, eşkıyanın saldırısından kurtulmayı başaran köylü, başarabilmişse eğer, bu sefer devletlülerin tasallutundan kurtaramıyormuş tarladaki hasadını, ambarındaki ununu, kümesteki

Rum'da yöneticilerin hâlâ devre çıktığının belgesidir (1616 tarihli ferman).

tavuğunu, kendince öteye beriye sakladığı arpasını buğdayını, yemini yumurtasını. Yüzünü kime döneceğini, kimden imdat isteyeceğini bilemez hâle gelmişler adeta. Zaman zaman silahlanıp kendi kendilerini korumaya çalışmışlar. Dahası, çoğu zaman onları koruyacak durumda olmayan devlet de çaresizce "bakın kendi başınızın çaresine!" deyip "nefir-i 'am", yani meşru müdafaa birlikleri kurma çağrısında bulunmuş köylüye. Bir çeşit korucu teşkilâtı yani. Hiçbiri kâr etmemiş. Velhasıl düzen adamakıllı bozulmuş, nizam kalmamış, eşkıya dünyaya çoktan hükümdar olmuşmuş.

Böyle bir ortamda önce Karaman Beylerbeyi Hüseyin Paşa giderek yoldan çıkmış, işi iyice azıtmış ve 1598 yılında isyan bayrağını çekmişti kendi vilayetinde. İsyan dediysek zannedilmesin ki İstanbul üzerine yürüyecek! Aksine, artık açıktan eşkıyalığa başlamış, merkezin emirlerini dinlemeden kendince kanunsuzca hükümranlık etmeye başlamış Karaman'da. Devrin kaynaklarının yazdığına göre,

1596'da Avusturya ordularına karşı Haçova muharebesinde perişan olan ve etrafa dağılan binlerce sipahi ve yeniçeri, savaşın ardından yapılan yoklamada ortalıkta görünmemiş; buna kızan padişah hepsinin cezalandırılmasını isteyince de can derdiyle "öte yaka"ya, yani Anadolu vilayetlerine savuşmuş, izlerini kaybettirmişlermiş. Yaygın rivayete göre her şey onların bu cânibe geçmeleriyle başlamıştı; yani bu andan itibaren onların başını çektiği eşkıyalık ve Celâlilik almış başını gitmişti, âleme ihtilal işte bu zamandan sonra gelmeye başlamış. Yine aynı kaynaklar 1598 yılındaki aşırı yağışlara ve büyük depremin yol açtığı tahribata bilhassa dikkat çekmekteydiler. Sam White haklı mıydı yoksa? İlk Celâli İsyanları'na hakikaten de doğal afetler eşlik, hatta öncülük mü etmişti? Üstelik Karaman'da, tam da kuraklıktan kırılan bu vilayette.

Her neyse, Hüseyin Paşa üzerine ordu yollanınca elbette önce çarpışmadan kaçınır. Ardından Urfa dolaylarında benzer şekilde tuğyan hâlinde olup, kendi yönetimini kuran Karayazıcı Abdülhâlim isimli Sivas civarlarının eski subaşısı ve sekban bölükbaşısma sığınır. Karayazıcı bu sefer kendi üzerine yöneltilen Osmanlı ordularını peş peşe yenilgiye uğratır; arada Hüseyin Paşa'yı da feda eder kaşla göz arasında. Takip eden dört yıl boyunca içlerinde Amasya bölgesi de olan geniş bir coğrafyada etrafına topladığı yirmi bin kadar adamıyla ortalığı yakar yıkar, adeta terör estirir bir yandan da kendisini takip eden Osmanlı ordusuyla kaçıp kovalamaca oynarken. Bir ara kendisine Çorum Sancakbeyliği tevcih edilirse de, ne Osmanlı ona güvenir artık ne de o Osmanlıya. Ahali ise hiçbirine! Sonunda 1602'de öldürüldüğünde, adamlarının sayısı otuz bine ulaşmışmış bile çoktan. İlk büyük Celâli Karayazıcı'nın ölümüyle iş bitmemiş, tersine her şey yeni yeni başlıyormuş meğer. Yerini kardeşi Deli Hasan

almış, biraderinin adamlarının başına geçmiş, onun bıraktığı yerden büyüterek devam ettirmiş isyan dalgasını.

Büyük Celâli İsyanları olarak tarihe geçen olaylar böyle başlamış işte; aynı anda veya birbiri ardınca farklı bölgelerde ayaklanan Canbulatoğlu Ali Paşa, Tavil Halil, Kalenderoğlu gibi Celâli liderleri miktarları zaman zaman otuz-kırk binlere çıkan ordularıyla (ki bunların kim olduğuna aşağıda geleceğim) 1608 yılına kadar on koca yıl boyunca Anadolu'da taş üstünde taş bırakmayıp, yakıp yıkmış soyup soğana çevirmişler ahaliyi. Erzurum'dan Amasya-Tokat'a, oradan Ankara-Kütahya üzerlerinden Bursa'ya hatta Üsküdar'a kadar dönüp durmuşlar kumandaları altındaki muazzam ordularıyla her bir vilayette. Bir yanda Avusturya öte yanda İran'la boğuşan Osmanlı yönetimi, çaresizce büyük kısmı yine Celâli başıbozuklarından oluşan derme çatma bir ordu da bu büyük Celâlilere karşı toplamak durumunda kalmış defalarca. Yani bir de "Celâli Seferi" diye yeni bir icad çıkmış ortaya bu hengâmede. Sadece o mu, o dönemlere bizzat şahit olan, olayların içindeki Evliya Çelebi de etkileyici bir dille anlatır takip eden ordulardaki Celâlilerle takip edilen Celâli ordularının trajik hikâyelerini. Bu seferlerin bir amacı da Celâli'yi Celâli'ye kırdırmakmış söylenenlere bakılırsa. Olmadı, isyancı Paşaları emirlerindeki ordularıyla birlikte affedip, sınır vilayetlerinden birine sancakbeyi yapıp, oradan ya İran ya Avusturya harplerine yollayıp, hepsini topluca önden cepheye sürüp, ilk saldırıda temiz tarafından onlardan kurtulmak gibi ince taktikler de geliştirmişler. İşin daha trajik tarafı, devletle anlaşan Celâli reislerinin kendileri de bu oyuna ortak olmaktan, başlarına aldıkları bu büyük beladan bu yolla kurtulmanın hesaplarını yapmaktan geri durmamışlar zorda kaldıkça. Peçevi bir güzel anlatır bütün bunları. Yani böyle durumlarda reislerden önce emirlerindeki Celâli or-

duları helak olmuşlar. Dünya tabii reislere de kalmamış; çok geçmeden onlar da aynı sona düçar olmuşlar, orası başka.

Öldürttüklerini kuyulara attırması yüzünden bundan böyle "Kuyucu" olarak anılacak olan Murad Paşa sonunda güç bela, seksen bine yakın Celâli'yi ortadan kaldırarak bu büyük isyan dalgasına son verip muzafferâne İstanbul'a dönmüş 1609 yılında. Celâli meselesi yüzünden epeyce dertlenmiş, yemeden içmeden kesilmiş olan zamanın padişahı I. Ahmet, Murat Paşa'nın bu zaferine çok sevinmiş, o sevinç ve şükran duygusuyla kendi adıyla anılacak olan caminin temelini attırmışsa da İstanbul'da büyük kutlama ve dualar eşliğinde, aslında bu zaferle hiçbir şeyin sona erdiği yokmuş. Ne iktidar sembollerinin ciddi yara aldığı payitahtta ne de düzeni bir kez bozulan Anadolu'da taşlar bir daha yerine oturmuş. Büyük Celâli orduları dağıtıldığında katliamdan kurtulan on binlerce "Celâli" bu kez kaldıkları yerden eşkıyalığa dönmüşler. Ta ki sistemin elediği, mağdur ettiği askerî sınıf mensubu bir başka Paşa'nm ya da düşük rütbeli bir askerin yeniden isyan bayrağını çekmesine kadar. Bu kez onların liderliği altında toplanıp tekrar büyük Celâli ordularını oluşturmuşlar kolayca. William Griswold (*Great Anatolian Rebellion, 1000-1020/1591-1911*, 1983) ve Karen Barkey (*Bandits and Bureaucrats. The Ottoman Route to State Centralization*, 1994) işin bu yönlerini epeyce aydınlatmışlardı önemli çalışmalarıyla.

Bu böyle devam etmiş on yedinci asrın sonlarına kadar. 1620'lerde Abaza Mehmet Paşa, yeniçerilerce tahttan indirilip katledilen Genç Osman'ın intikamını alma gerekçesiyle Erzurum'da başlatıp İstanbul sınırlarına kadar uzattığı ayaklanmayla, bu büyük isyan dalgasını yeniden canlandırmış. Bir on yıl kadar uğraştırmış Osmanlı yönetimini, sonun-

da kendini affettirip bu sefer IV. Murat ile dost olana kadar. Ne olursa olsun, bir kez bu yola girdi mi insan, mukadder akıbetten kendini kurtaramazmış sevgili okuyucu. Kuyucu Murat Paşa'ya atfedildiği üzere, *"fesatın lezzetini tatmışlar bir kez"*; artık iflâh olmazlarmış. Dolayısıyla dostu Padişah bir sabah onun da başını alıvermiş. 1630'larda özellikle Anadolu vilayeti, yani Batı Anadolu topraklarında aynı türden, yani ehl-i örften birçok Celâli şefi türemiş ve "Celâli eşkıyası" olarak aynı şeyleri icra etmişler kendi bölgelerinde (bkz. Çağatay Uluçay, *XVII. Asırda Saruhan'da Eşkiyalık ve Halk Hareketleri*, 1944). Bizim 1643 avârız defterimizin hazırlanışından kısa bir süre sonra, 1650'lerde diğer bir Abaza, bu kez Hasan Paşa, ayaklanmış yanındaki yirmi bine varan adamıyla. Ve bu böyle gitmiş 1680'lerde "son Celâli" Yeğen Osman Paşa'nın ayaklanmasına kadar.

Kaderin cilvesi mi? Celâli Abaza Mehmed Paşa ile Kuyucu Murat aynı türbede yatıyorlar (İstanbul-Vezneciler).

Şimdi gelebiliriz bizim levent eşkıyası köylü çocuklarının bu büyük isyanlarda, yani büyük başların tepişmesinde ne işleri olduğu meselesine. Kısaca anlatalım. Köyünü terk ederek şansını başka yerlerde, şehzâde kavgalarında, medrese kapılarında deneyen köy artığı ve atığı delikanlılarımız buralardan da umduklarını bulamayınca, bir kısmı utancından olsa gerek, bir daha köylerine de dönemeyince, çaresiz işi serseriliğe vurmuş, akabinde de kendilerini eşkıyalık ederken bulmuşlardı. Buraya kadarını anlatmıştık yukarıda. Bu eşkıyalaşma süreci genellikle 1550'lerden başlayıp giderek ivme kazanıp asrın sonuna kadar devam etmiş anlaşılan. Ama 1590'larda bunların epeycesinin yukarıda kendileriyle tanıştığımız geleceğin Celâli reisleri büyük abilerle yollarının kesiştiğini varsayıyoruz. Tam varsayım da sayılmaz aslında, bu buluşmanın epeyce işaretleri var dönemin kaynaklarında. Osmanlı emperyal sisteminin ve ekonomik-toplumsal formasyonunun farklı kulvarlardan iki temel kaybedeni olan bu köylülerle askerî abiler bir noktada kader değilse de işbirliği etmişlerdi anlayacağınız.

Tabii asla eşitlerin işbirliği değil bu. Bir kez reisler hâlâ yönetici sınıfın mensubuydular, veya hâlen bilfiil yöneticiydiler; yani beylerbeyiydi Hüseyin Paşa gibi, subaşıydı Karayazıcı gibi, Türkmen ağası Sekban bölükbaşılıktan vâliliğe yükselmiş sancak yöneticileriydi Abazalar gibi. Diğerleri ise hâlâ at binip silah taşıması yasaklanmış "raiyyet oğlu raiyyet"tiler. Bunlar vergi öder, diğerleri toplardı. Normal koşullarda bunlar kaçar, saklanır, diğerleri kovalardı. Bunlar bir ufak suç işledikleri diğerleri cezalandırırdı. Hiç yönetilenle yöneten bir olur muydu? Olmazdı elbet. Yani her ikisinin olağanüstü koşullarda hasbelkader bir araya gelmiş olması onların birbirleri karşısındaki konumlarını değiştirmiyordu hiçbir şekilde. Her ne kadar sistemin kaybedeni durumuna düşmüşlerse de, her iki-

sinin derdi farklıydı. İlki kendine bir iş, bir geçim kapısı arıyordu: "ne iş olsa yaparım, beyim!" O yüzden birçok modern tarihçi onların durumlarında olanların epeycesinin iş bulmak derdiyle büyük şehirlere aktığını ileri sürerler. Her ne kadar bendeniz bu yorumu fazlasıyla "modern" kentli burjuva 20. yüzyıl bilim insanının saf fantezisi olarak görme eğilimindeysem de, tamam, az bir kısmının bu yolu da denemiş olduğunu kabul ediyorum. Çünkü İstanbul'da bekâr odalarının sayısının da müşterisinin miktarının da bu dönemde giderek arttığına dair şikâyetâmiz kayıtlara rastlıyorduk orada burada. Ama bunun kitlesel ölçeklere varan bir iç göç yarattığı kanaatinde değilim. Böylesine büyük çaplı göçün bölgesel örneklerini daha sonra, 17. yüzyılın anarşi ve terörün zirve yaptığı dönemlerinde görecektik, o ayrı.

Bu sebeple 1590'larda olan şey, bu hareketlenmiş ve bir kez yerinden olmuş eski köylü delikanlıların, yani levendât taifesinin asıl kitlesinin eşkıyalığın yanısıra kendi kulvarında canı yanmış veya tıyneti bozuk büyük askerî abilerin kapılarına yığılmasıydı daha ziyade. Yoksa eski normal düzende on bin kişilik kapı halkı olan sancak beylerini görmek mümkün mü? En fazla savaş zamanı kendi bölgelerinin bütün sipahileri ve cebelüleriyle o kadar asker kendi yem ve yarağıyla toplanabilir emrinde, seraskerin ordusuyla buluşacakları toplanma sahrasına "Estergon kalesi" marşları eşliğinde, coşku ve debdebe içinde yürürlerdi. Rivayet olunur ki, atlı vilayet askerleri o zaman hem ahlâklı hem disiplinliydiler, yol boyunca etraftaki meyve ağaçlarından sahiplerinin izni olmadan tek bir meyve bile koparmazlardı; koparanın kellesini koparırlardı!

Ah o eski güzel günler. Halbuki ben bu tezi bitirip, memlekete dönüp, bir yıl sonra ders verdiğim üniversitemden as-

kere kaçıp yedek subay olarak "vatani hizmet"imi yaptığımda (ki yıl 1995'ti), geceleri koruma nöbetinde bulunduğumuz eğitim uçuş alanındaki küçük birliğimizin kumandanlarının, mangadan birkaç Mehmetçik alıp yanlarına, jipe atlayıp etraftaki kavun tarlalarını talana gittiklerini görmüştüm de şaşkınlıktan kala kalmıştım öylece. Bir seferinde bahçesinde alçak sürünme halindeki karaltıları gören tarla sahibi tarafından fark edildiklerinde, yaramazlık yapmış küçük çocuklar gibi kendilerini nefes nefese zor bela karargâha nasıl attıklarına da şahit olmuştum. Sonunda nöbeti bitip evine dönerken, o subayın beyaz Şahin otomobilinin deposu ağzına kadar kavun doluydu. O kumandan da askerî sınıfa mensuptu, yanında hırsızlamaya götürdükleri ise köylü çocukları, isimsiz Mehmetçiklerdi işte.

Biz yine sadede gelelim.

1590'larda Anadolu kırsalında bizim bıçkın köylü delikanlıların yaptığı da buna benzer bir şeydi, böyle berbat bir ittifaktı işte. Öyle bir işbirliğiydi ki bu, talancı ve isyancı Paşa'mn hem talanına hem isyanına ortak ediyordu onları. Onlarla şiddet ittifakı kurup içinden çıktıkları toplumsal sınıflarını, masum köylü kardeşlerini vuruyorlardı hep birlikte. Peşine takıldıkları "önder" kadronun da onlara "sen de o dünyadansın, sınıfın bil, safa gel!" demeyeceği aşikârdı; eşyanın tabiatına aykırı olurdu bu. Öte yandan, çoktandır sınıfı şaşmış, hatta artık "sınıfsız", "underclass" olan bu köylü çocukları bu uğursuz işbirliğinde mevsimlik işçiler gibi en azından karınlarını doyuruyorlardı (bunun kendileri için önemini de küçümsemeyelim asla). Belki etrafta at binip tüfek taşımanın da hevesiyle heyecanla caka satıyorlar, talana çıktıklarında köylü kardeşlerine karşı daha bir acımasızlaşıyorlar, şiddet kantarının topuzunu epeyce kaçırıyorlardı.

Acaba o köylü kardeşleri, kendilerinin köylerinden ayrılmak zorunda kaldıkları o zor günlerinde, yani nüfus baskısı, topraksızlık, fakirlik günlerinde, kendilerini çok mu rencide etmişlerdi de şimdi kendilerince onun intikamını alıyorlardı her talanda daha acımasızca davranarak, bilemiyoruz. Burası iyice yabancısı olduğum psiko-tarih alanına girer ki, o kısmı James J. Reid'in kitabı (*Crisis of the Ottoman Empire, Prelude to Collapse, 1839-1878*, 2000) eşliğinde meraklılarına havale ediyorum.

Ama, her hâlükârda bu "şer ittifakı"nın bedelini geride köylerinde kalarak büyük bir gayretle veya bağlılıkla rençber hayatını sürdürmeye çalışan zavallı köylü ailelerin ödediği kesindi. Çünkü onlardı bu ittifakın olanca şiddetinin üzerlerine boca edildiği kitle. *The Field* adlı filmde açlık sınırında yaşadıkları koşullarda bir karış toprağı ele geçirmek veya ona tutunmak için gözünü sonuna kadar karartabilen İrlandalı McCabe'nin, Richard Harris'in o muhteşem oyunuyla can verdigi o toprak adamının dramına benzer şekilde, o bir parçacık toprağın çekim gücünden, kudretinden kendini kurtaramayan asıl o büyük miskinler kitlesi. Hep merak ederim, bu çocukların kendi ailelerinin yaşadığı köyleri de arada bir talan edip etmediklerini. Ya da bir başka grup tarafından kendi köylerinin de, tabii geride kendi köyleri ve akrabaları nâmına bir şey kalmışşa, yeni sınıfdaşlarından bir başka grup tarafından talan ediliyor olabileceğini düşünüp düşünmediklerini, eğer düşünüyorlarsa ne hissettiklerini. Tarihçiliğimiz bu kadar özel alana, duyguların sahasına maalesef uzanamıyor. Bu da sizin muhayyilenize kalıyor.

Söz konusu tehlikeli ittifakın gerçekleştiği ve reisimizin de tuğyana kalktığı anlarda, yani açık isyan üzere olduğu durumlarda hem reis hem adamları, yani bizim çocuklar, hep

birlikte "Celâli" olmuş oluyorlardı. İşte bu noktada ilk kez eşitleniyordu hepsi; devletin gözünde tabii. 1919 yılında bütün resmî unvan ve görevlerinden sıyrılıp sine-i millete dönen Mustafa Kemal ile kendisine gönülsüz de olsa destek veren vatan evladının birden İstanbul hükümeti karşısında eşitlenmesi, hep beraber "vatan haini" konumuna düşmesi gibi yani. Bulundukları, görüldükleri, yakalandıkları yerde ayrım yapılmadan birlikte haklanmaları ferman olunuyordu ya, onun gibi.

Bu "Celâli" terminolojisi zamanla epeyce kamusal alana malolmuş, hayli popülerlik kazanmış olmalı ki, çok geçmeden devlet otoritesine isyana meyleden kapısı kuvvetli askerî reisler de aynı terminolojiyi kendilerince kullanmaktan geri durmadılar. Sadece "asıl Celâli"nin kendi peşine takılan Osmanlı ordusu ve onun başındaki kumandan Paşa'nın olduğunu söyleyen Karayazıcı değildi bunu yapan. İşe başlarken kendi durumunu birazcık meşrulaştırmaya çalışan, mâzûliyetine itiraz eden, hemen kendisine bir başka mansıp verilmezse veya görevinde ibka edilmezse hâlinin perişan olacağını sayıp döken biraz mızmız taşra sancakbeyi veya Paşası da, şansını son kez denemek veya zaman kazanmak için devlete mesaj göndermeyi ihmal etmiyordu örneğin. İsteklerini sıraladıktan sonra tehdidi ekliyordu sonuna: "Yoksa külliyen Celâli oluruz, bilesiz!" Açık tehdit yani. Öyle görünüyor ki, Celâli olmayı bir karşı tehdit olarak kullanan bu reis abiler ne yaptıklarının gayet bilincindeydiler. Dahası, Celâlilerin kendi üzerlerindeki gündelik teröründen iyice sıtkı sıyrılmış bir bölgenin zavallı köylü halkı bile, artık takatlerinin kalmadığı noktada çaresiz devlete yazmaya başlıyorlar, "böyle bir zulüm ve taaddî ne bir tarihte görülmüş ne de duyulmuştur; eğer bu zulmü başımızdan def etmezseniz, büsbütün perişan ve perakende olmamız mukarrerdir" diyorlardı. Yani dağılır

gideriz, bunca ev bunca tarla ortada kalır, bu darlık zamanında siz de bunca vergi gelirinden, hazineden olursunuz demeye getiriyorlardı. Bu seslerine kulak verilmezse eğer, onlar da aynı tehdite başvurmaktan geri kalmıyorlardı: "Artık bizim de Celâli olmamız mukarrerdir!"

Öyle bir toz duman ki ortalık, herkes her an celâliliğe meyyal, Celâlilik diliyle konuşur. Daha doğrusu gerektiğinde o dili de konuşmasını bilir.

Tabii on altıncı asrın bu son çeyreğinde Anadolu köylüsünün ne kadarının kendi içinden genç bekâr ve/ya topraksız dinamik erkek nüfusu dışarıya kustuğunu, bunların ne kadarının eşkıyalığa sülûk edip ne kadarının da Paşa ve askerî kapılarına kapılanıp bir süre sonra hepten Celâli olduğunu rakamlarla ölçebilecek, ortaya koyabilecek durumda değiliz. Kaynakların Celâli ordularının veya isyan etmemiş ama rahat da durmayan sancakbeyi veya beylerbeylerinin kapılarında besledikleri ve her fırsatta etrafa musallat ettikleri "Celâli türünden" kaç bin adamlarının olduğuna dair verdigi dağınık bilgileri alt alta koyup toplamak bilmem bir fikir verir mi? Böyle bir hesapla, 17. yüzyılın ilk on yılı içinde Rûm, Karaman ve Anadolu vilayetlerinde kabaca 200 bin civarında bir Celâli kitlesiyle karşılaşabileceğimizi söylersem, nasıl bir tabloyla karşı karşıya olduğumuz daha iyi anlaşılır sanırım. Ki bu rakama irili ufaklı daha binlerce eşkıya çetesinin kayıtlara geçmemiş münferit varlıklarını dahil etmiyoruz bile. Gerisini varın siz hesaplayın (bu satırları önceden okuma fırsatı bulsaydı Süha burada mutlaka şöyle derdi: "Herkes bir gün Celâliliği tadacaktır!").

Gerçekten de şu kadarını birlikte tahmin edebiliriz: Böyle bir döngü bir kez başladığında şiddet sarmalının her seferin-

de çok daha fazla sayıda köylüyü, kendi hâlinde konar-göçer çadırlarını hedef aldığı, mağdur ettiği, evsiz çadırsız tarlasız koyunsuz bıraktığı düşünülürse, en şiddetli ve yaygın ölçekte yaşanan, 1598-1608 yılları arasında ilk aşaması tam on yıl süren bu tarz bir Celâliliğin yerinden yurdundan ettiği daha çok sayıda köylü kitlesinden her seferinde kendine daha fazla miktarlarda adam devşirdiğini varsaymak hiç zor olmaz. Burada artık münferit bir eşkıyalık veya Celâlilik değil sözünü ettiğimiz. Kolektif kör bir şiddet sarmalının ürettiği çılgınlık ve çaresizlik hâli adeta. Yukarıda "nihilistic self-destruction" nitelemesiyle anlatmak istediğim şey yani. Can havliyle hayatta kalma mücadelesi; ve bunun tek mümkün yolunun aynı şiddetin parçası olmaktan geçtiğinin farkında olunduğu toplu Celâlileşme hâli. Kısacası, *Celâliyim, Celâlisin, Celâli...* Kulaklarımızın şâirâne mısralar olarak âşina olduğu bu hâlin gerçek hayattaki karşılığını bizlerin 20. yüzyıl muhayyilelerimiz tam olarak kavrayabilir mi bilemiyorum. Böyle bir cinnet hâlinin sonraki dönemlerdeki benzerleri şiddetin daha tek taraflı ve organize kullanıldığı 1915 ve 1938 soykırımlarında görülebilir belki. İsterseniz Celâliliğin ne mene bir şey olduğunu daha fazla grafik tasvirlere dökmeyelim; meraklısına Mustafa Akdağ ile Çağatay Uluçay'ın kitaplarını, o kitaplara eklenen yüzlerce çeşit belgenin kendisini salık vermekle yetinelim bu noktada.

Biliyorum epeyce daraldınız. Ama bazı hikâyeler böyledir, nefes aldırmaz insana, içini bunaltır, ruhunu karartır. Bizim hikâyemiz de maalesef böyle bir mecraya girdi (Leslie Hanımın, bir seferinde "biraz fazla abartmadın mı!" deyişini hatırlıyorum şimdi). Yapacak bir şey yok, bu işin sonunun nereye vardığını görebilmemiz için mecburen devam edeceğiz biraz daha. Aynı zamanda, cevap aradığımız sorumuzla ilişkisini de kurmamız gerekecek bu anlattıklarımızın.

Son bir gayret...

Tarih kitaplarının çokça yazdığı, terminolojisiyle şairlerin şiirlerine kadar giren Celâlilik işte böyle bir şeymiş. Sadece hedef aldığı kitleye değilmiş zararı. Celâlilik her şeyden önce Celâli'nin kendine yük, kendine zararmış sevgili okuyucu. Hani bizim Tayfun'un "erkeklik önce erkeğe zarar!" demesi gibi bir şey yani. Zarar işin sonunda elbette, ama en azından bir süre idare etmiş olmalı müntesiplerini bu tarz-ı hayat. Erkeklik erkeği eziyor diye nasıl ki ondan vazgeçmiyorsak kolayca, aynen öyle. Şansı iyice yaver gidenler sınıf bile atlamayı başarmış olabilirler, akıllı olmayı başarabildilerse elbette. Bir celâli'yi "akıllı ol, akıllı!" diye kim uyaracaksa artık o günlerde. Şaşıracaksınız ama devlet yine devletliğini yapmış, bu "imkânı" aslında altın tepsiyle sunmuş kendilerine.

Daha 1590'lardan itibaren, İran savaşlarının üstüne gelen aynı şekilde uzun, yorucu ve yıpratıcı Avusturya seferlerinde Osmanlı yönetimi giderek artan asker ihtiyacını karşılamakta iyice dara düştüğünde aynı insan kaynağına dönmüş yüzünü. Sadece Celâli abiler değil, devlet de ortalıkta serseriyâne dolanan, eşkıyalık eden bu hareketli levendât kitlesinden hiç olmazsa savaşta yararlanmanın yollarını aramış. Üstelik bu sefer "vatan tehlikede!" Yukarıdaki örnekte olduğu gibi sadece kendilerinden kurtulmanın hınzırca bir yolu olarak da değil. Basbayağı paralı asker olarak istihdam etmeye başlamış onların nispeten daha akıllıca olanlarını diyelim artık. Kaynakların bazen "tüfenkendâz levend", çoğunca da sekban ve sarıca olarak andığı bu yeni savaşçı türü aslında bir çeşit başıbozuk askeriymiş. Savaş hazırlıkları başladığında, yani rûz-ı Nevrûz'da Anadolu vilayetlerinden içlerinde uğurlusu uğursuzu, eşkıyası, Celâli'si de olan binlerce gözüpek ve bıçkın serdengeçti delikanlıyı, sicillerine sabıkalarına bakmaksızın

sarıca ve sekban bölükleri adı altında bir araya getirip, başlarına da genellikle kul sınıfından şimdinin çavuşları veya astsubayları mesâbesindeki bölükbaşılarını dikivermiş; böylece hepsini sancakbeylerinin hizmeti ve kumandasında orduya dahil etmiş. Artık nasıl bir temel eğitimden geçirildiler, nasıl zapturapt altında tutuldular pek bilemiyoruz. Ama bu konuda kendilerinden fazlaca bir beklenti de olmadığını tasavvur edebileceğimiz bu sözde "savaşçı" güruhunu, evet, bir başıbozuk çetesi olarak görmek yanlış olmaz.

Hem eşkıya hem asker.

Her ne ise, iş işti. Üstelik parası da vardı, at binmek ve silah da serbestti! "Tüfenkendâz" tabiri zaten bunu ifade ediyordu. Böyle bir kitle daha ne istesindi. Eşkıyalıktan, Celâli ordularından imparatorluk ordusuna... Az buz bir mesafe değil yani katedilen. Muhtemelen havaya girip işi ciddiye alanları da çok olmuştur; göze girip hiç olmazsa bu sefer belki bir tımar elde edebilirler veya yeniçeri esâmi defterine yazdırabilirlerdi isimlerini. Ne bilsinler bu cahil köylüler bir yolunu bulup kapağı atsalar bile, o çok özendikleri askerî sınıf içinde bile hor görüleceklerini, "ecnebî"den sayılacaklarını. Tabii yine de bu türden kalıcı sınıf atlamak pek azma nasip olmuş olmalı.

Çoğu ise nasıl gittiyse öyle dönmekteydi seferlerden, eğer canlarını kurtarabildilerse elbette. Tam sayılarını bilemiyoruz, ama Sekbanlar 17. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı ordularının giderek ayrılmaz bir parçası olmaya başladılar, sipahilerin ve yeniçerilerin eski heyecan ve gayretlerini yitirmelerine paralel olarak, fırsattan istifade zamanla kurumsallaştılar. Yüzyılın ikinci yarısında önce uzun Girit kuşatma Savaşı (1645-1669), ardından yeniden patlayan Avusturya savaşları (1683 Viyana kuşatması ile bayağı gürültülü başlayıp, şu Leh soylusu Sobieski'nin marifetiyle son anda kaybedilip, ardından 1699'a kadar sürecek feci bir yenilgi üstüne yenilgi dönemi yani) ile sekban bölükleri hem pratik, hem ekonomik bir çözüm olarak iyice yerleşti. Osmanlı askeri sistemi bu yeni unsurlarla aktaracaktı kendini 18. yüzyıla, epeyce değişerek ve yeni çehresiyle. Ki o ayrı bir bahistir, meraklısı Virginia Aksan'm çalışmalarına bakabilir.

Bunları anlatmamızın sebebi şu sevgili okuyucu: İşte bu sekban bölükleri görünürde Anadolu kırsalında çığ gibi büyüyen serseri ve Celâli eşkıyasının bir kısmını içine almakla

birlikte, henüz daha şiddete bulaşmamış ama buna her an meyyal teyakkuz hâlinde bir o kadar da köylü ve konargöçer kitlesine, yani şu bizim miskin bekâr erkekler kitlesine yeni bir imkân, bir geçim kapısı gibi görünmüş. Gerçekten bir nebze böyle bir işlev de görmemiş değil. Yani kötü yola düşmemiş "namuslu" köylü çocukları da bu işten faydalanmış pekâlâ.

Her ne ise, bu yolun, yani sekban yazmanın da hiçbir derde derman olmadığı kısa sürede anlaşılacaktı. Sebebi basitti: Savaş zamanı bir bakıma kuru kalabalık olan bu kitlenin savaş esnasında bile güvenilemezliği, her an dağılıverme ihtimali bir yana, esas sorun savaş sezonu kapandığında, yani sonbahar bastırıp bir dahaki sefere kadar serbest bırakıldıklarında başlıyordu. Parasız kalan sekban kitleleri bu kez ya emrinde oldukları sancakbeyi veya beylerbeyinin kapı halkı olarak bölük teşkilatlarını görünürde muhafaza ediyorlar, ama çoğu zaman "organize birlikler" olarak başıboş kalıyorlar, ister kendi adlarına ister Paşalarının adamları olarak başlıyorlardı etrafı kolaçan etmeye, devre çıkmaya, yağma ve talana. Yani bu yeni imkânın o köylü çocuklarını önce epeyce tekinsiz bir yola soktuğu, bir iki savaş ve arada da bolca talanla sonunda getirip eşkıyalık seçeneğine mahkûm ettiği ilginç bir tecrübe.

17. yüzyıl, böylece, Anadolu vilayetlerinde bir bakıma sekban-sarıca bölüklerinin şiddetiyle özdeşleşmiş kısa sürede. Yani hukuk dışı "iç güvenlik" odaklı, koruculuk hizmeti de yerine getiren bir çeşit özel destabilizasyon birlikleri. Zamanımızın JİTEM'i gibi bir bakıma. Legal birer kurum olarak meşruiyetlerini koruduklarında dahi birer Celâli gibi davranmaktan geri kalmıyorlardı. Resmiyetin koruması altında iş görüyorlardı. Ama bundan sıkıldıklarında veya sahipsiz, arkasız kaldıklarında da kolayca suç çetelerine dönüşebiliyor-

du Sekban Bölükleri. Bir adım sonrasında ise büyük abiliğe, yani isyancı Celâli reisliğine açık bir kariyer kulvarı bekliyordu kendilerini. Nitekim dönemin öne çıkan birçok Celâli lideri Sekban bölükbaşılığından palazlanmıştı. Bu başarıyı da devletin hanesine yazıp, devam edelim. Ama ilerlemeden önce, bu resmin bir benzerinin, başlangıçtaki sebepleri farklı da olsa iş bir kez raydan çıktıktan sonra bilhassa Alman memleketlerindeki yıkıcı sonuçlarıyla Osmanlı'nın bu dönemindekine benzer bir ortam yaratan "30 Yıl Savaşları"nda (1618-1648), bir başka benzerinin ise çok sonra, tâ 20. yüzyılın başlarında iç savaş ortamındaki Çin'de de görüldüğünü hatırlatalım okuyucuya. İç savaş veya uzun savaş ortamlarının organize şiddet örgütlenmeleri açısından epeyce yaygın, hatta evrensel bir olgu ile karşı karşıyayız, öyle anlaşılıyor.

Halil İnalcık'm asıl "eşkıya-asker" olarak isimlendirdiği bu nev-zuhûr paralı asker sınıfı işte esasen bunlardı. Sonunda 1580'lerde Anadolu köylerinin dışarıya kustuğu bu büyük kitlenin yolu zaman içinde sadece Celâli büyük abilerle değil bizatihi devletle de kesişmişti bu noktada; her seferinde daha büyük bir çaresizliğin ürettiği daha tehlikeli ve yakıcı bir "şer ittifakı" ortaya çıkıyordu bir anlamda. Bu sefer devlet de bir başka kulvardan daha doğrudan katkıda bulunmuş oluyordu o Celâlileşme sürecine ve şiddet anaforuna.

Osmanlı kaynaklarının bu dönemde sıkça atıfta bulunduğu, bizzat padişah fermanlarına yansıyan "Celâli zalemesi" veya "Celâli zûlmü"nde artık devletin de doğrudan payı vardı. Devlet kısa zamanda ona ortak olmuş, onu palazlandırmıştı bu politikasıyla. 17. yüzyılın geri kalan kısmında hem büyük Celâli İsyanları'nın hem de yaygın eşkıyalığın ana kitlesini hâlâ vasıfsız köylü çocukları oluşturmaya devam ettiyse de, 1623'te Abaza Mehmet Paşa ile başlayan süreçte artık

bunların en etkili kesimi ve elebaşıları büyük ölçüde bu yeni tür eşkıya-askerlerler arasından çıkmaya başlamıştı. Osmanlı taşrasında hukuksuzluk iyice kök salmaktaydı bu yarı-meşrû, yarı-resmî yapılarla. (Hukuk meselesine hiç girmeyelim; adaletin ne hâle geldiğini bu hikâyemiz zaten anlatıyor baştan sona. Adaletin temsilcileri kadıların da bu sürece dönemin ruhuna uygun bir şekilde katkıda bulunmaktan geri kalmadıklarını belirterek geçelim. İsteyene de İnalcık'ın "adaletnâmeler" makalesini tavsiye edelim bir kez daha).

Osmanlı tarihinde "Celâlilik" olgusunun 1610'lardan sonraki ikinci kuşağı artık içinde kendini yeniden üretebileceği ve eylemleriyle varlığını kolayca meşrulaştırabileceği en uygun kurumsal çerçeveyi de bulmuş / yaratmış oluyordu böylece. 1590'lardan 1608'e kadarki ilk dönemin kontrolsüz şiddeti giderek daha organize bir şiddete doğru evrilmişti onların elinde ve sayesinde. Aslında en tehlikeli gelişme buydu, çünkü kurumsallaşarak kalıcılaşıyordu şiddet Anadolu kırsalında bu başıbozuk Sekban ve Sarıca çeteleri üzerinden.

Kendisinin de sık sık gazaba geldiğini gördüğümüz tabiat babanın yaptıklarını da ihmal etmeden, buraya kadar hikâyemizi olayların merkezindeki esas oğlanlar ve büyük abiler üzerinden anlattık. Yani Anadolu kırsalının ürettiği fazlalık fakir miskin köylü çocukları ile bir noktada onların yollarının tehlikeli bir şekilde kesiştiği büyük çoğunluğu askerî sınıfa mensup her tür ve boydan isyancı Celâli reisleri. Bu ikisi bir araya geldiği anlarda "isyan" oluyor, dağıldığında ise kronik "eşkıyalık" kalıyordu geriye.

1598-1608, 1622-28, 1652-1660, ve 1685-88 yıllarında benzer şekillerde patlayan büyük Celâli İsyanlarının 17. yüzyılın tek alameti fârikası olmadığını hemen söyleyelim. Her

ikisinin kesiştiği noktalarda ise askerî sınıfın yeniçerisinden, altıbölük halkından tutalım tımarlı sipahilerine varıncaya kadar geniş yelpazesinden ortaya çıkan her cins ve büyüklüklerdeki "Celâli eşkıyası" her halükârda her yerde her zaman faaldi tâ 16. yüzyılın ortalarından beri. Bütün bu aktörlerin ortak katkısıyla olup biterken her şey, onların yaygın şiddetini besleyen, ona gündelik temelde en kalıcı ve kronik katkıyı yapan diğer önemli faktörü, yani durmak bilmeyen savaşları da unutmamak, sahneyi hazırlayan ve her daim ayakta tutan "uygun ortam yaratıcısı" kategorisinde bu denkleme dahil etmek lâzımdı. Anılan büyük isyanların bastırılmasıyla birlikte kendi rutinine dönen bir kronik eşkıyalığın hiç durmaksızın devam eden savaşlarla sürekli kılındığını, iyice kurumsallaştığını düşününüz. Ancak böyle bir bağlamda, modern politik zihnin büyük bir yanılsa(t)mayla bizi inandırmaya çalıştığının aksine, Osmanlı devletinin, yani politik merkezinin bu kolektif şiddet tablosuna çok kritik önemde katkı yaptığım görmemiz mümkün olabilir. Burada da Karen Barkey'nin diğer çalışmasını (*Empire of Difference. The Ottomans in Comparative Perspective*, 2008) salık verelim okuyucuya.

Bizim yakından baktığımız 1640'lara kadarki dönemin payına toplam otuz-kırk yıl süren İran ve Avusturya savaşları düşmüştü. IV. Murat'ın son zamanlarıyla ve Sultan İbrahim'in görece savaşsız geçen kısa dönemleri bile bir dizi isyanla dolmuşken, hemen ardından 1645'te başlayıp yirmi yıl sürecek Girit Kuşatma Savaşı'na hangi politik irade hangi gücüne dayanarak girişmişti? Yukarıda hikâyesini anlattığımız şiddet üreten, şiddetin ürettiği aynı kitlenin bir kısmını bu kez deniz levendi olarak savaşa sürmenin gerisinde ne gibi bir strateji yatıyordu? Ya, hazine ve asker kaynağı taşralar, ki bütün bu asırda Balkan vilayetlerinin hâli de daha iyi de-

ğildi aslında, Köprülüler devrinde tam da kendilerini toparlayacakken azıcık, 1683'te girişilen son Viyana seferinin gerisinde hangi mantık ve lojistik vardı? Son dakikada kaybedilmeyip kazanılsaydı dahi, Osmanlı hangi imkânlarıyla bu şehri, o toprakları kaç yıl elinde tutabilirdi örneğin? Mağlubiyetin, ardından gelen on küsür yılda ödettiği bedelden daha az mı olurdu acaba Osmanlı'ya orayı elde tutmaya çalışmanın aynı süre içindeki muhtemel ekonomik, toplumsal ve askerî maliyeti.

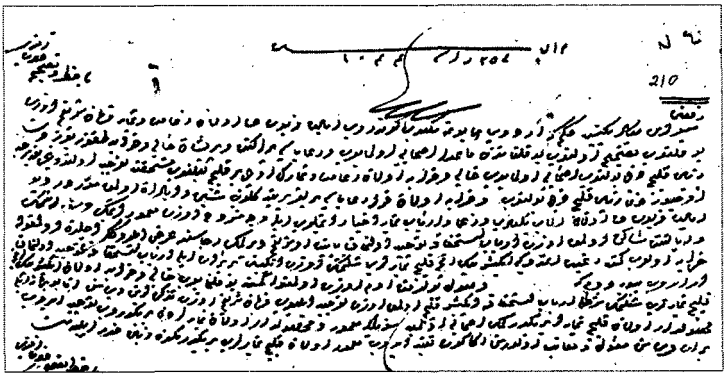
Demem odur ki değerli okuyucu, bu çılgın savaşlara o koşullarda girmenin emperyal jeo-politik gerekçelerini düşünmeye yatkın bir zihin, bunlara karar veren politik iradenin bu kritik kararlarının en görünür toplumsal maliyetinin yukarıda anılan şiddet sarmalını pekiştirmek ve kurumsallaştırmak olduğunu teslim etmekte zorlanmayacaktır. Yukarıda sözünü ettiğim 30 Yıl Savaşları da bir noktadan sonra akla ziyan topyekün şiddet çılgınlığı üretmemiş miydi? Her halükârda bu savaşların, paralel giden ekonomik ve toplumsal kriz anlarının eşkıyası ve Celâlisiyle birlikte yarattığı popüler / kolektif şiddete içinde kendisini yeniden üreteceği koşulları ısrarla yaratıp sunduğu çok açık. Hikâyemizde pay sahibi her bir aktörün bu koşullarda en çıplak halleri ve biçimleriyle kendilerini meşrulaştırmakta hiç de güçlük çekmediğini aynı açıklıkta söyleyerek bitirelim bu faslı.

21

Tekrar gelelim Amasya'ya ve "ne oldu?" sorusuna. Yukarıdaki sayfalarda üşenmeden bu kadar ayrıntısıyla anlattığım Celâlilik eksenli bu süreç bütün boyutları ve ayrıntılarıyla Anadolu sathında olduğu gibi Rûm Vilayetinde, Amasya

sancağı ve kazasında da yaşanmıştı. Bu kesinlikte söyleyebiliyordum, çünkü taradığım dönemin kaynaklarının hemen hepsi bunu açıkça ortaya koyuyordu. Etrafı dört bir yandan dağlarla çevrili iki büyük ve verimli ovayı içeren Amasya kazası kırsalı, yani doktora çalışmamın konusu olan bölge, hem eşkıyalığın hem Celâliliğin her türüne gayet müsait bir topografya sunuyordu. Saldırıya çok açıktı, savunma sistemi diye bir şey yoktu diğer bütün ovalık yerler gibi. Bu ovalar 16. yüzyıl boyunca giderek yoğunlaşan köy yerleşmeleri, artan nüfusu ve üretken köyleriyle kolay hedef teşkil ediyor, oldukça da cezbediyordu her türlü saldırıyı. Dağlar saldırganların kolayca kaçıp saklanmasına elverecek kadar müsait ve yakındı. Özellikle Kuzey, Güney ve Doğu yönlerinde akan derin nehir yatakları ve geçitleriyle bu ovalık alandan kolayca çıkıp, kendilerini komşu kazaya veya sancağa atmaları da hiç zor olmuyordu saldırganların belli ki. Tıpkı 16. yüzyıl sonlarındaki Edremit gibi.

Önceki bölümlerde işaret ettiğim Aştagul, Merzifon, Geldigelen ve Gelikiras nahiyelerinin büyük ve zengin köyleri tam da böyle kolay geçiş yollarının olduğu güzergâhlar üzerindeydi. Bu yüzden olsa gerek, irili ufaklı en çok sayıda köy buralarda boşalmış, buralarda bulunan nüfusu iki yüz - üç yüz neferin üzerindeki bütün büyük köyler 1643'e gelindiğinde on-yirmi nefer barındıran yarı harap zavallı hayalet yerleşimlere dönmüştü. Zor zamanlarda bir sığmak gibi görülen bölgenin vakıf köyleri de çare etmemişti durumu kurtarmaya; onların durumu da pek farklı değildi, eşit derecede zarar görmüşlerdi bütün olup bitenlerden. Her ne kadar 1641 tahrir emri kaçgun reayamn epeycesinin bu köylere ve askerî çiftliklerine yöneldiğini belirtiyorsa da, Murad Efendi belli ki oralarda da farklı bir manzara görememişti. Yazdığı defterde vakıf köylerinin de diğer yerlerden farkı yok görü-

1630'larda Rûm vilayetinde köyler ve tımarlar büyük ölçüde hâli ve haraptı.

nüyordu. Artık vakıf yönetimi ve askerî çiftlik sahipleri büyük bir çaba ve başarıyla saklamayı başardılarsa onca kaçgunu, günahları boyunlarına diyelim. Ama bunun yine de pek akla yakın geldiğini söylemek zor, çünkü iş devletin vergi sayımlarından saklanmaya geldiğinde köylü her zaman her yerde ve koşulda bunun da en iyi yollarını bilirdi zaten! Diğer köylerin ahalisi bir iki yıldır ortalıkta sayım yapıldığım haber alır da önlemini almaz mıydı? Bu da onun hayatının en önemli gerçeklerinden biriydi ne de olsa.

Bu özellikleriyle Amasya kazası kırsalı da şiddetten fazlasıyla payını almış 1580'lerden sonraki dönemde. Daha evvel ismi geçen bütün büyük Celâli ordularının yolu birkaç kez bu coğrafyadan geçmiş; onları takip eden Osmanlı orduları da sık sık bölgede konaklamışlardı. Her seferinde on bin yirmi bin kişilik orduların bu geçme ve konaklamalarının normal geçiş ve konaklamalar olmadığını belirtmeme herhalde gerek yoktur. Kaçmaca kovalamaca, ve bu arada da başının çaresine bakmaca... Yani kaçan Celâli ordularının niteliği zaten malûm, bir çekirge afeti benzetmesini yapmıştım yukarı-

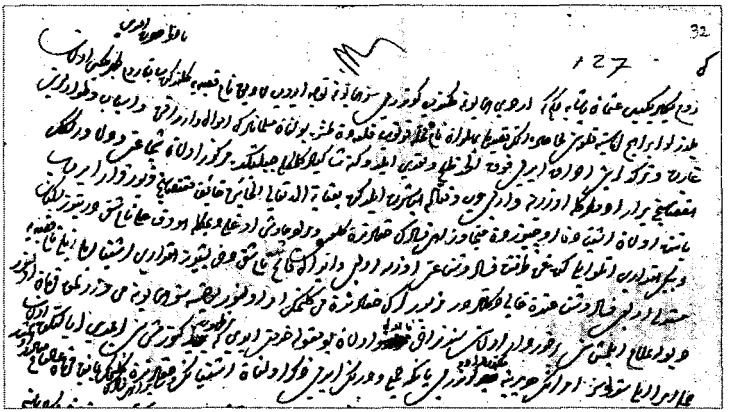
da. Tam anlamıyla yıkım, talan, soygun... Bunca serdengeçti kendisini nasıl nereden doyuracak? Üstelik de bu kadar tahrip olmuş, tarımsal üretimi büyük ölçüde azalmış, yer yer tamamen durmuş Anadolu kırsalında. Kovalayan Osmanlı ordularının durumu da farklı değil; onlar da giderek aynı insan kitlesinden adam devşirmeyle en fazla bin-iki bin kul askerinin eşliğinde şişirilmiş Celâli birliklerinden oluşan sözde askerler, onlar da en az diğerleri kadar tehlikeli. Hatta zorda kalan kolayca diğer tarafa geçebiliyor. Ne Celâli liderinin bundan bir şikâyeti var ne de Osmanlı Paşa'sının. İsteyen Evliya Çelebi'yi bu gözle tekrar okusun.

Bölgemiz bu dönemde sadece gelen-geçen bu büyük Celâlilerin ve geçtiği yeri kurutarak giden ordularının uğrak yeri olmakla kalmamış. Koca Rûm vilayetinin başına vali diye atananlardan tutunuz, bizzat Amasya'da sancakbeyliği edenine kadar bölgemiz kendi Celâlilerini de çıkarmaktan geri kalmamış. Mesela, daha 1604'te Rûm Vilayeti Beylerbeyi Sarı Ahmet Paşa'nın kapısında çoğu Celâli cinsinden tam yirmi beş bin silahlı adamı varmış (Osmanlı belgelerinin verdiği rakamların ne derece gerçeği yansıttığının fazla önemi yok burada; varsayın ki on bin adamı olsun!). Dönemin veziriâzamı daha iki yıl öncesinden bu Paşa'nın emrindeki külli eşkıya ve leventle bölgede fesat halinde olduğunu bizzat yazmıştı padişaha bir telhisinde. Daha ibretlik olanı ise şu: Bir yıl sonra aynı vezir, aynı Paşa'yı, yani Rûm beylerbeyini, bu sefer kapusundaki *"mükemmel yarar ve namdâr ve şecâ'at-şi'âr"* adamlarıyla bir süredir bölgeye musallat olan bir başka fesatcıbaşı Karakaş ve adamlarını bir güzel bozarak *"dîn ü devlete azim hidmet"* ettiğini yazıp, yere göğe sığdıramamış! "Yok daha neler!" dedirtecek derecede daha daha ilginci ise şu sevgili okuyucu: Bu "beylerbeyi"nin bozduğu o Celâli mel'unu, yani Karakaş'ı birkaç yıl sonra dönemin en

büyük Celâli ordusunun lideri Tavil Halil'e karşı savaşırken görüyoruz; üstelik artık Karakaş Ahmet Paşa olarak! Kimbilir nerenin valisi oluvermiş o arada. Söylendiğine göre neden sonra uslanıp, nedâmet getirmiş ve bölge ahalisinden helallik bile almayı ihmal etmemiş neredeyse. İyi güzel de, yine "bâde harâbü'l Basra!"

Burada karşımıza çıkan, Sarıca Sekban örneğinde gördüğümüz eşkıya-askerin daha üst kademedeki muadilinden başka bir şey değil aslında: Celâli-valiler ve Celâli cinsinden adamları. Talihsiz Amasya bölgesi ve Rûm'da da hiç eksik değiller gördüğünüz gibi. Anlayacağınız, çoktandır koyun kurda emanet edilmiş. Gerisi reel-politiğin değişen güç dengeleri ve intisap ilişkilerinden ibaret. Dünün eşkıyası, katili bugünün din ve devletine şecaatle hizmet eden şerefli kahramanına dönüşebiliyor bu sürekli değişen dengelerin yarattığı özel retorikte. Ah sevgili okuyucu, "devran eski devran!" dediğinizi işitir gibiyim bunları okurken.

Müsaadenizle azıcık daha devam edelim birkaç başka örnekle. Yıl 1607-08; bu sefer Rûm'un eski beylerbeyi Yıldızlı İbrahim'i Amasya, Zile ve Gedegra kırsalını târûmâr ederken görüyoruz. Etrafa saldırı ve talanını o dereceye vardırmış ki, bölgenin bütün sancakbeylerinin kuvvetlerini birleştirerek bu Celâli'yi ve eşkıyalardan oluşan ordusunu bertaraf etmeleri emredilmiş. Neticeyi bilmiyoruz; ama gidenin yerini bir başkasının rahatça doldurduğu bir uğursuz dönemdeyiz görüldüğü üzere. Çorum'a vali olarak atandığında, Karayazıcı'nm binlerce adamını ortalığa saldığını, Amasya ve Tokat'a kadar uzanan bölgeleri külliyen talan ettiklerini de biliyoruz mesela. Hatta kendisinden sonra yerini alan kardeşi Deli Hasan'ın ve otuz bin adamının da Rûm'da ve cümle Anadolu sathında aynı "rutin"i sürdürdüklerini de.

Yıldızlı İbrahim'in marifetlerinin belgesidir.

1608'e kadar nefes aldırmamacasına bir doğal afet gibi insanların üzerine çöken ve hiç kesilmeden bütün Anadolu vilayetlerini baştan sona yerle bir eden bu ilk Celâli dalgasının şiddeti ve yol açtığı tahribatın boyutlarının o dönemde eli kalem tutan herkesi olayı hangi kelimelerle tasvir edeceklerini bilemez hâle getirdiğini anlıyoruz. Köyler, kasabalar, içlerinde nisbeten koruması sağlam Amasya da dahil olmak üzere koca koca şehirler bu şiddet ve yıkımdan fazlasıyla paylarını almışlar. Asıl kitlesel panik ise, tamamen korumasız kalmış, her türlü imkânsızlık içinde çaresizce kendini savunmaya çalışan kırsaldaki köylerin beş on kişilik il-erlerinin veya topraktan derme çatma yapabildikleri uyduruk palankaların sağladığı kısa süreli direncin de kolayca kırılmasıyla başlamış olmalı. Binlerce, on binlerce, yüzbinlerce köylü köylerini, obalarını terk etmiş, Osmanlı belgelerinin diliyle "celâ-yı vatan" etmişler. Önce canını kurtarmak için dağlara vurmuş çoğu. Köyler, mezraalar boşalmış. Bir kısmı ise en yakın korunaklı kasaba veya şehirlere üşüşmüşler, daha azı ise daha uzaklara gitmeye çalışmış, İstanbul'a atmış ken-

dini, hatta Karadeniz'e yakın olanlar ta öte yakaya, Kefe'ye kadar kaçmakta bulmuşlar çareyi.

Dönemin görgü tanığı itibarlı Osmanlı tarihçileri anlatıyor (*Na'ima*, II, TTK: 808-809; Kâtip Çelebi, *Fezleke*, II: 167): IV. Murat 1630'larda İran seferine bizzat başbuğluk ederken, Kayseri'ye yaklaştığında bir gariplik sezer ortalıkta. Günlerdir menzilden menzile yürürlerken ordusuyla etrafta hiçbir canlılık emâresi görülmemiş, hiçbir meskûn köye, insana rastlamamışlar. Gördükleri tek şey boşalmış köyler, harâbeler... Çağırmış hemen vezirini, sormuş: "Bu ne iştir vezirim? Nerde benim köylüm, reayam?" Vezir artık hemen mi cevap vermiş, yoksa kısa bir soruşturmadan sonra mı, her ne ise: "Sultanım, bu kazaların, ki ahalisi hep sadık Ermeni kullarınızmış, cümle zengin ve büyük köyleri perakende olmuş Celâli havfında; İstanbul göçmüşler." Padişah ne desin, üzülmüş tabii bu işe. Emretmiş, tez elden bu işle ilgilen, geri getir ahalisini bu köylerin; memleket tekrar şenlensin, abadân olsun benim adaletli yönetimim altında, demiş. Vezir de "hah hay Sultanım" demiş. Demiş ama, kolay mı Padişah'ın bu dileğini gerçekleştirmek. Na'ima yazıyor ki, söz konusu vezir sefer dönüşü bu işle canla başla ilgilenmiş, ama bir netice alamamış; kimseyi geriye döndürememiş, hiçbir köyü şenlendirememiş. Ama bu arada yapılan bir vergi sayımında ortaya çıkmış ki, Kayseri sancağının bu kaçgun Ermeni ahalisi az buz değilmiş. Bunu da Rhoads Murphey çıkarmış ortaya Osmanlı arşiv belgelerinden. Ona göre sayıları 35-40 bine baliğ oluyormuş. Ve gerçekten de İstanbul'un batı yakasında, yani Anadolu'daki beladan yeterince uzakta, payitahtın hemen dibindeki köylerde ve ekâbir çiftliklerinde ırgatlık yaparak hayatta kalmaya çalışıyorlarmış, çaresiz orada defter etmiş, vergiye yazmışlar onları.[2]

2 Rhoads Murphey, "Population Movements and Labor Mobility in Balkan Context: A Glance at Post-1600 Ottoman Social Realities," in Melek Delilbaşı (ed.),

Yani düzen bir kez bozuldu mu, kaçgunun bir daha geri dönme ihtimali yok denecek kadarmış. Dönemin tahrir ve avârız defterlerine "hâli ve harâb" diye yazılan veya hiç esâmesi okunmayan o köylerin gerisindeki hikâyenin de aslı buymuş işte. Ha 1470'lerin Doğu Anadolu'daki çatışmaları ve savaşları, ha 1600'lerin Celâli havfı; her ikisi de bunlara muhatap olan köylü için aynı kapıya çıkıyormuş sanayi öncesi tarım toplumlarında. Diyeceksiniz ki Sanayi Devrimi oldu da ne oldu? İnsanlar yine yerinden olmadı mı? Avrupa memleketlerinde kırsal nüfus şehirlere fabrikalara akmadı mı? Bu kez kentli proleteryaya dönüşmedi mi? Tâ 20. yüzyılın ortalarına kadar onların sefaleti de devam etmedi mi kaç nesil boyunca? Az daha devrim yapacaklardı bu yüzden, ama her nasılsa bir becerikli önder bu işi yine kırsal proleteryanın daha yoğun olduğu bir memlekette yapıverdi sonunda 1917'de. Hani köylü daha direngen olurdu değişmeye? Belki öyleydi gerçekten, keramet köylüde değil belki de devrimci önderdeydi sahiden de.

Aynı şekilde, 19. yüzyılın milliyetçi devrimci şiddeti ve çözülen imparatorluk yapıları bir kez daha darmadağın etmedi mi milyonlarca insanı; kitlesel katliamlara tâbi tutmadı mı onları bu kez özellikle dinine, cinsine bakarak? Koca Osmanlı Rumelisi, ardından Anadolu vilayetleri son kez temizlenmedi mi "yaramaz unsurlar"dan 20. yüzyılın başında? 1600'lerde en azından canlarını kurtarmayı başaran Kayserili Ermenilerin kaçıncı göbek torunları 1915'lerde onlar kadar şanslı değildiler ne yazık ki; soyları kırıldı neredeyse, değil mi? Ya da ben bu tezi yazarken Manchester'da, yani sanayi devriminin doğduğu ve kısa sürede milyonlarca kırsal nüfusu işçiye, şehir proleteryasına dönüştürdüğü yerlerden

South East Europe in History: The Past, The Present and the Problems of Balkanology (Ankara: Ankara University Press, 1999).

birinde, üstelik de yapıldığında çamurlar içinde tuvaleti bile olmayan standart işçi evlerinden birinde oturup yazarken, durum farklı mıydı Türkiye'de?

Bu kez Kürt siyasi hareketinin yarattığı olağanüstü şiddet koşullarında gözlerimizin önünde boşal[tıl]madı mı, yerle bir edilmedi mi yüzlerce, binlerce köy ve mezraa, yakılmadı mı onca tarla ve orman Kürt coğrafyasında? Akmadı mı yüzbinlerce Kürt köylüsü, göçebesi çaresizce sefil bir hayatın içine Diyarbekir'de, Van'da, Mersin'de, İzmir'de, İstanbul'da? Ve hatta ta Londra'da! Hâlâ boş değil mi oralar 1990'lardan bu yana geçen bunca yıldan sonra. Kalan harâbelerde kimler yaşar, kimler neyi korur hâlâ? Şenlenmesi mümkün mü artık onca köyün, mezraanın? Ya neredeyse soyları kırılan zavallı koyun cinsinin, onların ayağı geri gider mi o topraklara bir daha?

Hepsi birbirine geçmedi mi hayatımda ve zihnimde bu tezi yazarken Celâli'nin, Osmanlı'nın şiddetiyle Cumhuriyet devletinin, PKK'nın şiddeti? Tam da o yıllarda bir bıçak gibi karnıma saplanmadı mı o meş'um paralı askerlik uygulamasının bütün sağcı ve solcu arkadaşlarımı ilk kez itirazsız bir araya getiren o milli birlik kampanyası. Sıtkı kardeşimin akrabalarının başına bomba olarak düşecek, fazladan bilmem kaç yüz Kürt'ü faili meçhule yollayacak silahlara gidecek o ortak hazineye katkıda bulunmayı tam da bu yüzden reddetmemiş miydim o yıllarda? Döndüğümde, 1993 ve sonrasında, Hacettepe'deki bölümümde tekrar iş başı yaptığımda, ayrılırken "sallandıracaksın birkaç tanesini!" diye politika üretirken bıraktığım en celalli ve milliyetçi bir hocamızı bu kez mezraa ve köy boşaltma fikrinin savunuculuğunu yaparken, hatta bu politikaya o zamanki konumu üzerinden katkıda bulunmakla öğünürken bulmuştum.

Bu tezin hikâyesi biraz da böylece bilinsin diye değil mi oturup bu acayip kitabı yazmaya kalkışmam bunca yıl sonra. Sadece biz tarihçiler değil, yazdığımız tarihler de yaşadığımız hayatla sınanıyor demek için değil mi biraz da?

Biz yine 17. yüzyıla atalım kendimizi (ah sevgili okuyucu, şu seçeneklerime bakın da gülün, acıyın hâlime; oy ki oy!). Celâli teröründen yerini yurdunu terk edenlerden söz ediyorduk. Kendilerini uzak diyarlara, şehirlere atanlardan. Ama herkes bu kadar şanslı değildi tabii. Nasıl başa çıkarsınız doğrudan size yönelmiş bu çılgın şiddetle? Tamam, erkekliğin onda dokuzu kaçmakmış, lakin durum şu ki önce yerinizde yurdunuzda var olmayı deniyorsunuz haliyle. Eline tüfeği, o yoksa kazma küreği alıp karşı koymak tabii ki mümkün, ama neticesi pek bir aşikâr. Köyünüzün etrafı müsaitse, topraktan, çalı çırpıdan bir palanka çekebilir içinde hem yaşar, hem kendinizi savunursunuz. Tıpkı Ortaçağ kale-yerleşmeleri ya da Vahşi Batı'nın öncü beyaz yerleşimcileri olarak yerli kızılderililerin topraklarında kurduklarına benzer. Ama bu da her yerde kolay değil; araç gereç, imkân, vs., meselesi. Olsa da tarlalar her halükârda dışarıda kalmıyor mu? Nasıl eker biçer, nasıl hasat eder, nasıl korursunuz ürününüzü?

Son çare bir Celâli'ye karşı bir başka Celâli'yle anlaşırsınız sizi koruması için, çaresizce. Tıpkı Batı Anadolu'da Cennetoğlu isimli pek tekin olmayan bir sipahi eskisiyle giriştikleri böyle bir pazarlıkta olduğu gibi köylü ahalisinin. İşbirliği yapasınız ki, adamlarıyla korusun sizi. Eyvallah da bu ortamda kime ne kadar güvenebilirsiniz? Öyle de olmuş nitekim, Cennetoğlu kısa sürede melânetini göstermiş, havaya girmiş, sonunda dönüp korumakla görevli olduğu insanların arasından kendi silahlı maiyyetini oluşturup bu se-

fer birlikte etrafı vurmaya başlamışlar! Dahası var: Sonunda işi iyice azıtıp faaliyet alanını üstesinden gelemeyeceği derecede büyütünce devreye giren devletin askerlerinin de yardımıyla köylü zor bela canını kurtarmış bu sözde "kurtarıcı" Celâli'den, epeyce canı yandıktan ve can yaktıktan sonra. Ama bu sefer de başka bir belaya düçâr olmuşlar ki, şaşar kalırsınız. Meğer bizim Cennetoğlu daha baştan pazarlığını yaparken, ahaliden bu anlaşmayı bozmaları hâlinde nikâhlarının düşeceğine dair yemin billah da almamış mı? Bu hesaba göre, sonunda Cennetoğlu'ndan kurtulmayı başardıklarında bu kez kara kara düşünmeye başlamışlar: Acep karılarımız hâlâ bize helal midir, yoksa nikâhlarımız düşmüş mü sayılır bu durumda! Çareyi gidip müftüye danışıp ondan fetva almakta bulmuşlar. Neyse ki müftü efendi hâlden anlar bir adammış, el cevap: "Hayır, düşmez!" Şimdi reayanın bu haline güler misiniz, yoksa bu hallere düşürülmüş olmalarına mı ağlarsınız?

İşte böyle sevgili okuyucu, böyle nice hikâyeler vardır da hepsi mâlûmumuz olmadığından anlatamıyoruz, biz de bilemiyoruz her bir detayı. Bildiklerimizden, bilebildiklerimizden, bizlere ulaşabilen bilgilerden, işaretlerden gidiyoruz sadece; kâfidir değildir, orası sizin bileceğiniz iştir. Ben müsaadenizle hikâyemizin belini usulca ve son kez tezin temel sorusu yönüne kırıp, önce bu gidişatın doğurduğu neticeyle devam edeyim; fazla da uzatmadan bitireyim hayırlısıyla.

Bu gidişatın sonu şuraya varmış kısaca: Ortalık toz duman, ahali perakende ve perişan olunca, tabii geride kalan köylerin büyük kısmı harap, epeycesi de tamamen yerle yeksan olmuş, çoğu bir daha toparlayamamış. Kaynakların zaman zaman "kaçgun" olarak andığı bu kitlesel yer terk etmeleri, şiddetin doruk noktasında yaşattığı bu en dramatik

sonucu Mustafa Akdağ "Büyük Kaçgun" olarak tanımlamış kendi çalışmalarında. Bütün Anadolu kırsalı boşalmış, geceler gündüzler ıssız kalmış adeta. Harabeye, hayalete dönüşmüş ortalık. Bazı tanıkların anlattıklarına göre Anadolu vilayetlerinde her dört köyden üçü tamamen boşalmış bu hengâmede. İngiliz elçisi Thomas Roe'nun önceki bölümlerde sözünü ettiğimiz 1610'lardaki duruma atıfla verdiği ürpertici rakamları basit abartılı rakamlar diyerek bir çırpıda itibarsızlaştırmakta acele etmeyelim. Bu tablonun Celâli şiddetinin en yoğun yaşandığı, ayrım yapmaksızın herkesi acımasızca vurduğu bu özel dönemin belki de en çıplak gerçeği olmadığını nereden bilebilir, neye dayanarak kolayca iddia edebiliriz ki?

1620'lerde, '30'larda, hatta '40'larda Anadolu vilayetleri, arada birkaç kez daha yaşanan benzer patlamalar ortamında, "Celâli havfından" on, yirmi, hatta otuz yıl sonra, yani eğer sağ çıkmışsa bu cehennemden, bulduğu ilk fırsatta hâlâ yerine geri dönmeye kalkan köylülerin dramından bahseder kimi kaynaklar, resmi kayıtlar, taşradan hükümete yollanan kimi mektuplar. Geri döndüklerinde bu insanların karşılaştıkları manzaranın yakıcılığından da söz etmemiz neyi değiştirir? Dahası, döndüğünde geride bıraktığı topraklarına çoktan el koymuş ve üzerinde çiftlik kurmuş askerî sınıf mensuplarını gördüğünde hissettiği çaresizliği mi anlatalım? 1640'larda yapılan avârız sayımlarında hemen her köyde sıkça rastladığımız şu nev-zuhûr çiftlik sahipleri var ya, ta kendisi; onlardan bahsediyoruz tahmin edeceğiniz üzere. Bu işgalci askerîlerin geri dönmeye kalkan köylüyü kendi topraklarına yanaştırmayışlarından ve sonuna kadar direnmelerinden, onları yüzgeri etmelerinden söz etsek ne değişir? Kalan son takatleriyle, son bir gayretle dertlerini arzuhale döküp çaresizce Sultan'ın sarayına üflemelerinden bir sonuç

çıktığını mı sanırsınız? İşte Kuyucu Murat ve Abaza Mehmet sonrası Anadolu'sunun ve Amasya kırsalının bir başka gerçeği. Ah, zaman tüneli...

1643 avârız defterinin sunduğu tablo sanırım şimdi bizimle daha açık konuşmaya başlamıştır idrak sahibi okuyucu.

İşte tam da bu ortamın içinden bakıyor o defter şimdi bizlere. Toplam miktarı 1576'dakinin çok çok altına, % 20'lerine kadar düşmüş bir vergi mükellefi nüfus ile % 30'u hâlâ tamamen boş, yani hali görünen köylerin sunduğu resim sizi yanıltmasın sakm. Bu resim muhtemelen bir "kötünün iyisi" resmiydi. Daha büyük ihtimal 1608'lerde ve 1620'lerde bu miktarlar daha da düşüktü, iyice yerlerde sürünüyordu. Durum muhtemelen tam da Sir Roe'nun aktardığı gibi, dönemin Osmanlı bürokratlarının işaret ettiği gibiydi gerçekten. Yani belki de sahiden dört köyden üçü neredeyse boşalmıştı Anadolu vilayetlerinde yüzyıl dönümüne eşlik eden yıllarda.

Elbette tamamen yok olmamıştı bunca nüfus bu üç kuşaklık zaman diliminde. Tespit edilenler kadar kayda geçmeyen "perakende" bir nüfusun da hareketli, gizli-saklı hayatlar yaşadığı, epeycesinin de doğrudan Celâli hayat tarzını seçip otomatikman kayıt dışı kaldığı rahatlıkla söylenebilir. Ona rağmen 1643 sayımında Amasya kırsalında kaydedilebilen yerleşik üretici nüfus, ciddi bir demografik felaketin işareti olarak okunabilir istenirse. Ama şurası kesin ki, vergilendirme amaçlı bu resmi kayıtlar, 1576'ya kıyasla 1643 tarihine gelindiğinde devlet hazinesinin kırsaldan topladığı ferdi vergi (raiyyet rüsumu) miktarında % 80 civarında dramatik bir düşüşün kesin ifadesi olarak okunmalı. Bunun tarımsal vergi (öşür) konusunda ne kadar kayba tekabül ettiğini ise tah-

rir defteri türünden kayıtlar artık söz konusu olmadığı için bilmemiz imkânsız.

Bizim 1643 defterinde gördüğümüz resim, hem kırsal toplum hem devlet açısından aslında cehennemden kıl payı dönüldükten sonrasına ya da kıyamet sonrasına ait göreli bir toparlanma resmiydi büyük ihtimal.

Netice

Goşa'nın gözleri

Tarkan, "Gümüs Eyer" serüveninden (1970, Sezgin Burak).

22

Evet, 1576 ile 1643 yılları arasında çok şeyler olmuş Amasya'da. Sadece Amasya'da da değil, bütün Anadolu taşrasında. Olan bitenin adı işte yukarıdaki bölümlerde orasını burasını öne çıkarıp vurguladığım olağanüstü şiddet döngüsü, sarmalıymış. Meğer bu dönem, ve anlaşıldığı üzere daha sonrası da, şiddetin saltanat dönemiymiş. Tabî, insanî cümle iradeler bir olup aynı değirmene su taşımış adeta bu dönemde. Hep birlikte yoldan çıkmışlar. Bu yüzden insan kalmamış düz ovada; ıssızlaşmış Rûm'un kırsalı. Köyler boşalmış, köyler yok olmuş, geriye hayaletleri kalmış uzunca bir süre.

Mehemmed Murad Efendi 1641-42 yıllarında Rûm vilayetinde vergi nüfusu sayımı yaparken dahi yukarıdaki türden Celâli vâliler hâlâ bütün hızıyla faaldiler, binlerce adamları hâlâ Amasya kırsalında azıcık toparlanmayı bile kendilerine çok gördükleri köyler ve köylüler üzerine at sürmeye, devre çıkmaya devam ediyorlardı bütün acımasızlıklarıyla. O def-

terlerin hikâyesi de bizim hikâyemizden daha az karmaşık değildi muhtemelen. Murad Efendi de kendince bu Celâlilerle boğuşarak güç bela bitirebildi belki de üstlendiği görevini. "Yarın orada sayım yapacağım, lütfen o köye saldırmayın!" mı diyecekti bir yerlerden tanış çıktığı eşkıya reisine ya da ısrarla devire devam eden sancakbeyine sayımını yaptığı bölgenin? Acaba o da oturup ayrıca ayrıntılı raporlar da yazmış mıdır sayım bölgesindeki durumun vahametini rakamsal olarak gösteren? Ankara bölgesinde, Haymana kazalarındaki köylerin neredeyse tamamen boşaldığını rakamlarla yazan müfettişler gibi örneğin.

Şahit olduklarını ayrıca yazsaydı keşke Murad Efendi de. Yazsaydı da onun gözünden, doğrudan onun sözünden de bilseydik en çıplak gerçeği en açık şekilde. O zaman geriye bıraktığı bu defteri konuşturmak için bunca sayfada bunca dil dökmek, anlamlı bir açıklama getirebilmek için böyle bin dereden su getirmek zorunda kalmazdık. Onun ağzından da duysaydık bir kez de, Ankara ahalisinin oraya vali atanmış azgın Kalenderoğlu'nu "sen buraya Celâli sûretinde gelirsin, sancakbeyi değil!" diyerek şehirden içeri sokmayışına benzer hikâyeleri. Amasya'nın komşusu Tokat ahalisinin tam da böyle yöneticilerle uğraşıp durduğunu, İstanbul'a arzuhal yazıp, şehirlerinde artık beylerbeyi görmek istemediklerini bildirdiklerini mutlaka o da yazardı günlüğüne. Varsın Rûm beylerbeyi eskiden olduğu gibi Sivas'ta otursundu, yetmemiş miydi oraları yıllardır soyup talan etmesi; şimdi de Tokat'a mı gözünü dikmişti! Öyle ya, beylerbeyilerin öylesinin yönetimi de böyle olurdu, yıkım üzerine yıkım getirirdi onların binlerce aç ve yağmacı kapı halkıyla kesintisiz sürdürdükleri devir belası. Tamam, bunları başka kaynaklardan biliyoruz epeyce, ama kötü mü olurdu bir de Murad Efendi'nin ağzından Amasya kazası için bir kez daha duysaydık.

Bilirim, niyeti olmayan hiçbir şeye inanmazdı yine. Her şey bu kadar açıkken, aslında gizlisi saklısı kalmamışken, bir büyük kamusal bilgiye ve anlatıya dönüşmüşken çoktan bu büyük felaket daha kendi devrinde. Onca şahitlik, onca işaret, onca eşkıya hikâyesi, hepsi koca bir yalanı ayakta tutmaya çalışan birer masaldan mı ibaretti? Alın size 1915, alın size Dersim! Bizim hikâyemizin yanında daha dünkü olay sayılmazlar mı? Ona rağmen, onlara bile kolayca kör olmuyor muyuz niyeti iyice bozduğumuzda, bu kadar kolayca "N'ayır n'olamaz! Yalan söylüyorsunnn!" düzlemine geçmiyor muyuz bir kalemde hâlâ?

***

Sevgili okuyucu, *Amasya-1643* derken koca bir Anadolu, zamanlar üstü bir Türkiye hikâyesi anlattım size, farkındayım. Her hikâyenin bir yolu varmış ya, bu da böyleymiş işte. İsterseniz "Bir zamanlar Anadolu'da..." diye başlayan bir hikâye olarak da görebilirsiniz elbette.

Varsın Murad Efendi bize bıraktığı defterde kendi bildiği dille, kelimelerle, rakamlarla, binlerce isimle bir şeyler anlatmak istemiş olsun. Ben de o defterde kendimce bir kerâmet görüp, çözmeye çalışmış olayım. Devrin gören gözleri işiten kulaklarının söze döküp dile getirdiklerinin de yoldaşlığına sığınarak, bilenlere, uzakları ayan edenlere sorarak; bildiklerini bildiklerime, bulduklarıma katarak. Murad Efendi'nin defteri eşliğinde bilgelerin zaten bildiğini varsın bir kez daha tekrar etmiş olayım kendimce.

Tokat hazinesi defterdarı Mehemmed Murad Efendi'nin defterinin asıl sırrı hâlâ kendindedir. Bu kitapta onu azıcık deşmeye, konuşturmaya çalıştım. Alıştırmak, ısındırmak için

kendi hikâyemle başladım; yol boyunca ikisi karıştı birbirine. O yer yer sustuysa yine, konuşmamakta direndiyse eğer, her sırra ayân olunmasını istemediğindendir. Biraz da tarihçinin zekâsını sınamak istediğindendir diyelim. Yok eğer hepsi koca bir yanılsamadan ibaret ise bize tuttuğu 1643 tarihli aynadaki işaretler, yine de dilim varmaz "vebâli boynuna!" demeye. Diyelim ki, Büyücü Goşa'nın tehlikeli gözlerine yakalanmış binlercesi gibi onun tesirinde kaldım, efsunlu aynasına inandım. Bütün bu sayıklamalarım ondan, zokayı yutan tarihçinin beyhûde zekâ gösterisinden bilinsin!

Ama olsun, o sayede zamanlarca yolculuk ettim. Tıpkı döndüğümde bu tezi bitirip Türkiye'ye, 1990'lar boyunca, bırakıp geride vasiyetimizi Ahmet dostumuza, o bizim "Doğu"yu, Ora'yı dolaşıp durduğumuz gibi bir grup arkadaşımla. O zaman da havada şiddetin, kurşunun kokusu vardı, ölümün ürpertisini oranın çaresiz insanlarıyla birlikte ensemizde hissettiğimiz az zaman olmadı.

Doktora bahanesiyle Ankara'dan kalkıp İngiltere memleketine gidişimle başlayan bu kitaptaki hikâye meğer bugünden 17. yüzyıla kurulan görünmez bir köprünün de hikâyesiymiş. Hepsi meğer Murad Efendi'nin defterinin peşinden bir sürüklenmeymiş. Az gidip uz gidip, hepsi hepsi bir defter dolusu yol gitmişim.

Bu yolculuk boyunca bunca harabe, nice yanmış tarlalar gören benmişim aslında. Kurda kuşa soran benmişim: "Neler olmuş böyle?" Ürkekçe cevap veren onlar: "Fazla soru sorma, oyalanma buralarda!" Celâlileri gören de benmişim, kaçarlarken delicesine bir şeyden. Homurdanan ise onlar: "Sen de kimsin be adam, git işine!" Ardından koşturan perişanlar ordusunun başındaki Paşa da kan ter içinde meğer bana

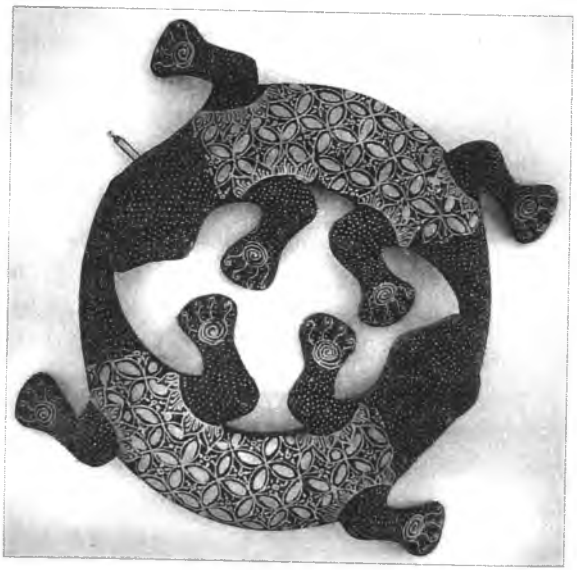
haykırmaktaymış: "Hey yabancı ("uzaylı!" diyecek hali yok tabii), gördün mü, ne tarafa gitti o Karakaş mel'unu?" Onlar yakıp yıkarak uzaklaşırlarken sanki benmişim toza bulanmış viranelerde saklanan, korku içinde. O delinen gökten inen sağanak, o yumurta büyüklüğünde dolu taneleri sanki benim kafama insin diyeymiş, gök gürültüsünün dile geldiği benim içinmiş: "Sen hâlâ ne dolanırsın buralarda?"

Neden sonra toplayabildiğim dağılan aklımdan geriye kalanla, nihayet Goşa da çözünce büyüsünü, azat edip deyince "seninle işim bitti, var git şimdi kendi dünyana..!"

İşte böyle sabırlı okuyucu, böylece çıkıp Goşa'nın gözlerinden, döndüm tekrar bugüne. Elimde bu hikâye, böylece kitap oldu. İşte size verebileceğim, hepsi budur. Her hikâyede bir hakikat varsa eğer, onu bilmek, tamamlamak da kalsın arayan göze, düşünen zihne, duyan kalbe.

Neticetü'n-Netice

"Döneriz hep döneriz..."

23

Bitirirken, müsaadenizle, bağlayalım hikâyemizin sonunu bugüne.

Tarihi coğrafyacılar der ki, boşalan köylerin, dağılan hayatların çok azı toparlayabilmiş sonra. Can derdiyle kendilerini dağlara atan binlerce köylünün, ovalarda eşkıyalığın bitmeyeceğini anladıklarında kurdukları derme çatma muvakkat sığmaklar zamanla kahcılaşmış, köy olmuşlar olabildikleri kadar. Eskiden alçak rakımlarda süregiden hayatın önemlice kısmı bundan böyle daha yükseklere kaymış. Güvenlik kaygısıyla görüş alanı açık, ulaşımı zor hatta mümkünse görünmez, gizli saklı yamaçlara taşınmış kır yerleşmelerinin epeycesi. Gizli saklı hayatlar yaşamış insanlar, yabani hayvanlarla komşuluk ederek uzunca bir süre. Ve tabii ki gelip kendilerini oralarda da bulan eşkıyalarla boğuşarak, ama mümkünse fazla da bulaşmayarak, ta 20. yüzyılın ortalarına kadar. Cahit Külebi'nin sözü sadece şiir değil, böylesi bir haya-

tın 20. yüzyıla uzantısıymış aslında: *"Benim doğduğum köyleri, akşamları eşkıyalar basardı"*. Bütün eşkıya hikâyeleri bir Köroğlu hikâyesi değil tabii. Hepsinin ayrı bir yarası, derdi varmış. Sonunda hepsi toplanmış bir büyük hikâye olmuş, bu toprakların genlerine işlenmiş uzunca süre. Dengbejlere söz olmuş, destancılara kaset. Ve evlerimize "Arkası Yarın", radyolardan. Acaba şimdi geçmiş midir? Bağrı yanan analar ağıtlarım şimdi ne diye yakıyorlar, kime söylüyorlardır?

İnsanlarla birlikte hayatın da tekrar ovalara, kasabalara, şehirlere inmesi, İdris'in şehre inmesi gibi değil, nerden baksanız iki uzun asır almış. 19. yüzyılın kendine özgü hareketliliği, yeni dinamikleri kendi doğallıkları içinde, ama epeyce de siyasetin zoruyla yeniden harmanlamış bu coğrafyanın bin yıl yaşamış hayat yorgunu insanını. Sanki ümitleri yeniden yeşerecek gibi olmuş, yeniden doldurmaya başlamış ovaları, kıyıları olabildiği kadar. Ama bu kez de başka bir çılgınlığın yarattığı şiddetle tekrar çökmüş, perişan olmuş yavaşça ayaklanan hayatlar. Modern dünyanın milliyetçi kapışmaları, etnik ve toplumsal mühendislik harikası plânları, projeleri, politikaları son kez savurmuş insanları; katliamlar, soykırımlar... Harap etmiş, yine insansızlaştırmış yüzlerce binlerce köyü, kasabayı. Ay gecenin ıssı olmuş tekrar, örtmüş üstünü usulca. *"Ay! Ay! Yalancı ay! Zekâdan harâb olanları dinlendiren hayâl gibi, güneşten bunalanları da teselli eden sensin!"*

Son kez boşalmış, ıssız harabeliğe dönmüş bu topraklardan kimine vatan çıkmış, kimine sıla. Koca bir sükût düşmüş ülkenin üstüne, *"büyük, derin ve soğuk bir deniz gibi zulmet."* Ama gördükleri yaşadıkları yetmezmiş; görecekleri çok şey varmış daha. Son eşkıyaları düze indiren devletin kahhâr eli bu kez "eşkıya gibi yaşayanlar"a uzanmış, son bir ulu-

sal hamleyle asrileştirmiş onları, medeniyet ışığı götürmüş oralara! *"Dağbaşlarındaki kovuklarda yarı vahşi yaşamalarına mani olmak istemiş"*miş sadece. Bu masum istek ne kadar güçlüymüş ki yarabbim, aynı acımasız şiddetin silahına davranmaktan çekinmemiş. Bu son satırları yazarken şu anda ben, onlarınkiyle bu kitabın anlattığı hikâyeler çoktan sarmaş dolaş oldular bile.

Ey zaman! Daha ne sırrın kaldı?

24

Bu hikâyenin doktora versiyonunu bitireli epeyce oldu. Çok şey değişti elbette o günlerden bugünlere. Hem değişti hem aynı kaldı yani, bekleneceği üzere!

Birçok şey değişsin diye arzulayarak döndük, kendi üniversitelerimizi gerçek birer akademiye çevirelim, bu anlamda uçuralım istedik kader birliği yaptığım ve bu kitabın başlarında isimlerini andığım arkadaşlarımızın bir kısmıyla. Ve maalesef yuvalarımızdan uçuveren bizler olduk kaşla göz arasında; büyük hayal kırıklıkları içinde dağıldık oraya buraya. Eskisi ve yenisiyle cümle üniversitelerimizin, topyekûn akademyanın giderek fosilleştiğini, içten içe çürüdüğünü gördük geride. Bunu o zaman fark edemeyen birçok arkadaşımız ise şimdilerde son bir gayretle ve son kez deneyerek görüyorlar sanıyorum. YÖK akademyası, yani bu ülkenin kendisine layık gördüğü akademya patinaj yaptı; hâlâ da yapıyor adeta bir kısır döngü içinde. Onlarca çocuk doğurdu, hepsi kendine benzer! O garip kurumsal yapının bugüne kadar talihsiz sürekliliğini sağlayan yeni nesil "akademisyen"lerini, yani kendi celâlilerini de büyük bir

başarıyla kendi elleriyle yarattı bizlerin arasından, öğrencilerimizden. Şimdi YÖK kendi yarattığı bu canavarlarla boğuşmak zorunda. Bu da ona ders olsun! O Temel fıkrasındaki gibi.

Bir yandan da iyice bir şamar oğlanına döndü üniversiteler. Sonunda bir gözü devlette bir gözü dünyada şizofren ucubelere benzediler. Etrafında koparılan onca kakafonik gürültüyle hangi üniversiteye kimin rektör atanacağı, atanması gerektiği konusu ne zaman ki ulusal siyasetin en önemli iç meselelerinden biri haline gelip taksi şoförlerinin gündelik muhabbetine çerez dahi oldu, bilim kurumu niteliklerinden geriye kalan son meşruiyet kırıntıları da o zaman yitirildi. Bunun farkında değiller sadece. *"Tıkırtısı farenin, kendi tahta kuyruğunu kemiren!"* Şimdilerde son kez çekidüzen vermeye çalışıyor büyüklerimiz, aslında şimdi büyükler sınıfına giren akranlarım, arkadaşlarım o garabete. Bir yandan da ülke tarihinin gördüğü belki en büyük siyasi hamlenin, şımarıkça bir takıntının, bir "hepsini istiyorum!" gözükaralığının saldırısı altında bir kez daha büyük bir ideolojik kuşatmanın, bir iç fetih hareketinin hedefi olmaya devam ediyorlar. Bu son satırları gözden geçirirken, bizzat başbakanımız tekrar 1980'lerin başlarına götürüyor hepimizi garip ve iç sızlatıcı bir *déjà vu* hissi bırakarak zihinlerimizde ve kalplerimizde. Bir kez daha devletine, milletine bağlı üniversite ve bilim insanı talep ederek... Bu kitapta anlatılan o kocaman hikayeyi adeta başa sararak...

Yoksa bilim bir masal mı şimdi? Eğer öyleyse, tekrar geri gelir mi bir vakit, bir başka kılıkta, bilemem.

Bu kitap böyle yazıldıysa bugün, bilinsin ki masallara saygımızdandır. Hikâyenin, sözün gücüne sığındığımızdandır.

Dünya da epeyce değişti tabii bu arada. Berlin Duvarı'nın yıkılması elbette bir sondu. Ancak, epeyce farklı, yeni(lenmiş) bir dünya hayalleri içinde ümitli bir başlangıçtı da çoğumuz için. Geçen yirmi yılda o hayallerin de giderek buharlaştığına şahit olduk, en azından ben öyle hissediyorum.

Benzerlerimden, akranlarımdan beklediğim dönüştürücü kudret düşündüğümden epeyce başka şekillerde tezahür ediverdi, maalesef. Son zamanlarda gayrı ihtiyari ağzımdan dökülen en anlamlı sözün "gölge etmeseydik bari!" olduğunu fark etmeye başladım. Umarım hiçbir tarife gelmez varlığımızla çocuklarımıza, gençlerimize ağır bir yük olmuyoruzdur her gün. Bundan sonrasında onlar konuşacak, eyleyecek kaçınılmaz olarak. Onları tamamen kendimize benzet(e)memiş olduğumuzun işaretlerini gördükçe mutlu oluyorum. Hâlâ patlamadılarsa kendilerine çok yakışan o muhteşem hâl ve tavırlarıyla, muhtemelen bu marazi büyüklerine olan hastalıklı sevgilerindendir.

Âlem bu mu ve insanlar da anlaşılmış mı oldu o halde?

Keşke olumlu bir cevabım olsaydı bu soruya, olabilseydi. Devran nasıl dönüyorsa öyle dönüyoruz bizler de. Hâlâ aynı yerlerde, dağlarda tepelerde dolanıyorum. "Haced dipesi"nden Bey tepesine, oradan Hocabey'in tepesine. Claire hâlâ hayat yoldaşımdır, o günlerden bugüne. ODTÜ sahrasında, kendi çilesini doldurmakta cebinde kendi hikâyeleriyle, kendince.

Başta sözünü etmiştim hani, bir zamanlar YÖK'ün kurucu başkanı İhsan Doğramacı vardı, onun adını taşıyan üniversitedeyim epeydir. Bu kitapta anlatılan hikâyenin başlarında onun da bir payı vardı, hatırlarsınız. Belki onun hatırınadır

hâlâ ayak sürüdüğüm oralarda. Onun akademyasının hem içinde hem de epeyce dışında... Belki başka türlüsü mümkün olmadığından, olamadığındandır.

"Hocabey" rahmetli olalı hayli zaman geçti, ama ruhu sanki hâlâ dolaşıyor ortalıkta. "Bu da nerden çıktı şimdi!" diyeceksiniz tabii. O halde anlatayım size hikâyemizin tam bitti derken tekrar başa sardığı son acâyipliği de, varın siz yorumlayın bundaki hikmeti:

Efendim, bir başarılı öğrenci varmış. Doktorasını yapmak üzere onun da yurtdışına gideceği tutmuş yakınlarda. Oradaki üniversite kabul etmiş başvurusunu. Burada çalıştığı üniversitesi de onaylamış, yollamaya karar vermiş genç asistanını Britanya'ya. Bu kararını YÖK'e bildirmiş... Veee...! Ne olsa iyi? Son onay takılmış orada bilmem ne kurulunda, hatta olumsuz karar bile çıkmış.

Rivayete göre sonraki günlerde genç asistanımızın bir eski hocasını YÖK binasının etrafında, koridorlarında dolanırken görmüşler. Vebali söyleyenin boynuna, olay şöyle gelişmiş sevgili okuyucu: Durumdan haberdar olduğunda hocasının canı çok sıkılmış, haline üzülmüş eski öğrencisinin. Ve başka hocaların ricacı olmasına gerek kalmadan, demiş:

"Dur bakalım, ben Başkan Bey'i bir arayayım!"

TEMMET!

Bu hikâye sana emanettir

YÂ KEBİKEÇ!

Çizimler ETHEM ONUR BİLGİÇ

Bu kitap 2008'de burada (16 Norman St. Cambridge/Boston) **yazılmaya başlandı.**

Çizimler ETHEM ONUR BİLGİÇ

100. Yıl/Ankara'daki bu evde biraz nefeslendi.

2012 yazında burada, yani Amasra'da (Gözde Hanımların pansiyonundaki bu odada).

Çizimler ETHEM ONUR BİLGİÇ

Ve bu muhteremlere armağan edildi...

1641 yılında Rûm Vilayeti Defterdarı Mehemmed Murad Efendi vilâyetinin vergi nüfusunu saymakla görevlendirilir. Yapılacak sayıma göre bölgeden ne kadar vergi toplayabileceğine karar verecektir Osmanlı devleti. Bu kitap işte bu defterden yola çıkarak yapılan uzun bir soruşturmanın, içine girilen karmaşık bir yolculuğun hikâyesi. 20. yüzyılın sonlarında, Oktay Özel bu ağzı sıkı defteri konuşturmaya, çok yönlü sorgulamaya, içinden çıktığı dönemin olağanüstü koşulları bağlamında tarihselleştirmeye, anlamlandırmaya girişiyor.

Türkiye 1643, tarihçi ile malzemesinin ilişkisini iç içe giren paralel hikâyeler olarak ele alan bir deneme. Her ne kadar asıl hikâye 16. ve 17. yüzyılda geçiyorsa, kahramanları sahiciyse de, anlatılan son otuz yılın Türkiye'sinin de hikâyesi.

Oktay Özel'den sahiden "acayip" bir kitap…

"Dönemin bütün kaynaklarının ağız birliği içinde epeyce de dramatik bir dille yıllardır dile getirdikleri, sultanlara ve vezirlere yazdıkları raporlarda 'reaya fukarası' tonunda ifadelerle sürekli üzerine dikkati çektikleri köylünün perişanlığı, bu 'kaçgun' ya da 'celâ-yı vatan' durumu karşısında Osmanlı yönetimi nihayet harekete geçmiş. Yanlış anlaşılmasın, amaç onların derdine derman olmak değil. Tersine tekrar zapt ü rapt ve kayıt altına alıp devleti aliyyenin hazine-i hümâyununun vergi gelirlerine 'küllî ziyan' gelmesinin önüne geçmek."

68929
ARS

iletişim

ISBN-13: 978-975-05-1198-1
9 789750 511981